

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
İSLAM TARİHİ BİLİM DALI

**RUS ORYANTALİSTLERİ E. A. BELYAEV, I. M. FİLSHTİNSKY ve O. G.
BOLSHAKOV'UN EMEVÎ HALİFELERİNE YAKLAŞIMLARI**

Kamila MYRZABAYEVA

Danışman

PROF.DR. AHMET TURAN YÜKSEL

DOKTORA TEZİ

KONYA –2025

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ KONYA SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
--	---	---

Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin	Adı Soyadı	Kamila Myrzabayeva		
	Numarası	18812401009		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	İslam Tarihi ve Sanatları / İslam Tarihi		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans		
		Doktora	✓	
Tezin Adı	Rus Oryantalistleri E. A. Belyaev, I. M. Filshinsky ve O. G. Bolshakov'un Emevî Halifelerine Yaklaşımları			

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Kamila Myrzabayeva

ÖZET

Öğrencinin	Adı Soyadı	Kamila Myrzabayeva		
	Numarası	18812401009		
		İslam Tarihi ve Sanatları/ İslam Tarihi		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans		
		Doktora	✓	
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. Ahmet Turan Yüksel		
Tezin Adı	Rus Oryantalistleri E. A. Belyaev, I. M. Filshtinsky ve O. G. Bolshakov'un Emevî Halifelerine Yaklaşımları			

ÖZET

Emevîler dönemi, İslâm tarihinin önemli safhalarından biridir. Hz. Peygamber ve Hulefâ-i Râşidîn devrine özgü olan seçim esaslı yönetim anlayışından ilk olarak Emevîler vazgeçmiş, hilâfeti saltanata dönüştürmeleri sebebiyle yönetimleri tartışma konusu olmuştur. Emevîler hakkında mevcut bilgilerin büyük ölçüde Abbâsî dönemi müellifleri tarafından aktarılması, bu döneme dair önyargılı değerlendirmelerin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Çağdaş araştırmalar, bu önyargılı yaklaşımın varlığını açıkça ortaya koymaktadır. Benzer şekilde Rus oryantizminin de Emevîler üzerine yapılan çalışmalara özel dikkat gösterdiği görülmektedir. Bu çalışmada, Rus oryantistlerin Emevî halifelerine dair yaklaşımları incelenmiştir. Araştırma giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde, Rus oryantizminin oluşumu ve gelişimi ele alınmış, Rus oryantistleri E. A. Belyaev, I. M. Filshtinsky ve O. G. Bolshakov hakkında genel bilgiler verilmiştir. Birinci bölümde, adı geçen üç Rus oryantistin Emevî Devleti'nin kuruluşuna, Süfyânîler dönemine ve Süfyânî iktidarının sona ermesine dair görüşleri incelenmiştir. İkinci bölümde, Emevîler'in yükseliş devri çerçevesinde Abdülmelik b. Mervân ve Velîd b. Abdülmelik'e dair değerlendirmelerine yer verilmiştir. Üçüncü bölümde ise Emevîler'in Velîd b. Abdülmelik'ten sonraki dönemleri ve yıkılışına ilişkin görüşleri ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Emevîler, hilâfet, Rus oryantizmi, E. A. Belyaev, I. M. Filshtinsky, O. G. Bolshakov

ABSTRACT

Author's	Name and Surname	Kamila Myrzabayeva		
	Student Number	18812401009		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)		
		Doctoral Degree (Ph.D.)	✓	
	Supervisor	Prof. Dr. Ahmet Turan Yüksel		
Title of the Thesis/Dissertation	The Approaches of Russian Orientalists E. A. Belyaev, I. M. Filshinsky, and O. G. Bolshakov to the Umayyad Caliphs			

ABSTRACT

The Umayyad period represents one of the most significant phases in Islamic history. The Umayyads were the first to abandon the election-based system of governance characteristic of the Prophet and the Rightly Guided Caliphs, transforming the caliphate into a hereditary monarchy. This transformation has been the subject of considerable debate. Since much of the information on the Umayyads was transmitted by Abbasid-era authors, historical assessments of this period often bear traces of bias, a tendency also evident in modern scholarship. Russian orientalism, in particular, has devoted special attention to the study of the Umayyads. This thesis examines the approaches of Russian orientalists toward the Umayyad caliphs. The research is structured into an introduction and three main chapters. The introduction discusses the formation and development of Russian orientalism and provides general information about E. A. Belyaev, I. M. Filshinsky and O. G. Bolshakov. The first chapter analyzes the views of Russian orientalists on the establishment of the Umayyad State, the Sufyanid period, and the end of Sufyanid rule. The second chapter focuses on the rise of Umayyad power, with particular attention to Abd al-Malik b. Marwan and Walid b. Abd al-Malik. The third chapter explores perspectives on the later Umayyad period following Walid b. Abd al-Malik and the eventual downfall of the dynasty.

Keywords: Umayyads, caliphate, Russian orientalism, E. A. Belyaev, I. M. Filshinsky, O. G. Bolshakov.

İÇİNDEKİLER

BİLİMSEL ETİK SAYFASI.....	I
ÖZET.....	II
ABSTRACT.....	III
İÇİNDEKİLER.....	IV
KISALTMALAR.....	VII
ÖNSÖZ.....	VIII
GİRİŞ.....	1
1. Araştırmanın Konusu.....	1
2. Araştırmanın Amacı.....	2
3. Araştırmanın Metodu.....	2
4. Araştırmanın Kaynakları.....	3
5. Rus Oryantalizminin Oluşumu ve Gelişimi.....	5
5.1. Oryantalizm Kavramı Üzerine.....	5
5.2. Oryantalizmin Bir Bilim Dalı Olarak Oluşum Süreci.....	8
5.3. Rus Oryantalizminin Oluşumu.....	11
6. Üç Rus Oryentalisti Hakkında Genel Bilgiler.....	18
6.1. E. A. Belyaev.....	18
6.2. I. M. Filshtinsky.....	22
6.3. O. G. Bolshakov.....	25

BİRİNCİ BÖLÜM

EMEVÎ DEVLETİ'NİN KURULUŞU VE SÜFYÂNÎLER DÖNEMİNE DAİR RUS ORYANTALİSTLERİN GÖRÜŞLERİ

1. Rus Oryantalistlere Göre Emevîler Dönemi	Hata! Yer işareti tanımlanmamış.9
2. Emevîler'in İktidara Gelişi.....	387
3. Muâviye b. Ebû Süfyân.....	466
4. Yezîd b. Muâviye	565
4.1. Yezîd'in Halifeliğine Yönelik Tepkiler.....	59
4.2. Süfyânî İktidarının Sona Ermesi.....	68

İKİNCİ BÖLÜM

EMEVÎLER'İN YÜKSELİŞ DEVRİ HAKKINDA RUS ORYANTALİSTLERİN DEĞERLENDİRMELERİ (ABDÜLMELİK B. MERVÂN VE VELÎD B. ABDÜLMELİK DÖNEMİ)

1. Abdülmelik b. Mervân Dönemi	755
2. Mervânîler Dönemindeki Halifeliğin Devlet Yapısı ve İdarî İktidar Sistemi..	877
3. Abdülmelik Döneminde Haccâc	966
4. Velîd b. Abdülmelik.....	1066
5. Velîd b. Abdülmelik Döneminde Fetih Hareketleri	1143

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

EMEVÎLER'İN HALİFE VELÎD B. ABDÜLMELİK'TEN SONRAKİ DÖNEMLERİ VE YIKILIŞINA DAİR RUS ORYANTALİSTLERİN GÖRÜŞLERİ

1. Süleyman b. Abdülmelik.....	1233
--------------------------------	------

2. Ömer b Abdülazîz'in Kişiliği ve Faaliyetleri.....	13130
3. Yezîd b. Abdülmelik	1387
4. Hişâm b. Abdülmelik	1444
4.1. Hişâm Dönemindeki Bazı Askerî Harekât.....	153
5. Velîd b. Yezîd, Yezîd b. Velîd ve İbrâhim b. Velîd Dönemleri	16262
5.1 Velîd b. Yezîd Dönemi.....	162
5.2. Emevî Hilâfetinin Sarsıldığı Süreçte Yezîd b. Velîd ve İbrâhim b. Velîd Dönemleri.....	169
6. Mervân b. Muhammed Dönemi ve Emevîler'in Yıkılışı	1787
6.1. Mervân b. Muhammed Döneminde Horasan'daki Gelişmeler.....	185
7. Üç Rus Oryantalistin Emevî Halifelerine Yaklaşımlarının Karşılaştırılması	1987
7.1. Benzer Görüşler.....	1988
7.2. Farklı Görüşler.....	20201
7.3. Görüşlerin Tahlili	203
SONUÇ.....	214
KAYNAKÇA.....	217

KISALTMALAR

a.mlf.	: Aynı müellif
b.	: Bin (oğlu)
bnt.	: Binti
bk.	: Bakınız
çev.	: Çeviren
Dr.	: Doktor
ed.	: Editör
Hız.	: Hazreti
M.	: Mîlâdî
Prof.	: Profesör
SSCB	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
v.	: Vefat tarihi
vd.	: Ve diğerleri

ÖNSÖZ

Tarih, bir milletin ya da halkın kimliğini belirleyen temel unsurların başında gelir. Nitekim halk arasında yaygın olarak kullanılan “Tarihini bilmeyen köksüz kalır.” sözü, bu gerçeği açık biçimde yansıtmaktadır. Bilindiği üzere, Sovyetler Birliği döneminde Birliğe dâhil olan on beş cumhuriyetin tarihî geçmişi silinme tehlikesiyle karşı karşıya kalmış, bu süreçte her birinin özgün tarihsel kimliği ve ulusal benliği ciddi biçimde aşınmıştır. Sovyet yönetiminin ideolojik temellerinden biri olan ateizm, bu halkların dünya görüşü üzerinde derin etkiler bırakmıştır. Özellikle Orta Asya’daki Türk topluluklarının düşünsel dünyasında ateist anlayışı yerleştirmek amacıyla hükümet tarafından sistemli ve kapsamlı politikalar uygulanmıştır.

Mevcut veriler, 1936 yılına kadar Sovyet toplumunun yaklaşık % 90’ının dindar olduğunu, ancak bu tarihten sonra inançsız bireylerin oranında hızlı bir artış yaşandığını ortaya koymaktadır. Ateist ideolojiyi küçük yaşlardan itibaren bireylerin zihnine yerleştirmeyi hedefleyen Sovyet rejimi, dinî eğitimin taşıyıcıları konumundaki imamları, din adamlarını, eğitimcileri ve aydınları baskı altına almış, bu kesimleri sürgün, tutuklama ve benzeri yöntemlerle etkisiz hâle getirmeye çalışmıştır. Böylece 1936 sonrasında dindar nüfusun oranı belirgin şekilde azalmış, toplumda dinle bağı zayıflatan yeni bir anlayış yaygınlık kazanmıştır.

Bu çerçevede, Komünist Partiye dâhil edilen Kazak halkı da söz konusu ideolojik dönüşümden muaf kalmamıştır. Toplumunun geleceğine duyarsız kalmayan Kazak aydınları, dinin, dilin, kültürün ve tarihin korunarak gelecek nesillere aktarılması yönünde yoğun çaba sarf etmiştir. Ancak totaliter rejimin sistematik baskıları, halkların kendi öz kimlikleriyle bağ kurmasını engellemiş, sosyalist birlik adı altında yürütülen politikalarla geleneksel kimlik unsurları bastırılmıştır. Bu durum, halkların tarihî sürekliliğini zedelemiş, dinî, kültürel ve toplumsal değerlerin kuşaktan kuşağa aktarımını kesintiye uğratarak kolektif hafızada derin kırılmalara yol açmıştır.

Akademisyen, Kazak Abay bilimleri uzmanı, filoloji bilimleri doktoru Mekemtas Mirzahmetoğlu, Rus Çarlığı ve Sovyet dönemi Rus oryantalizminin esas amacının, Avrasya kıtasında ve özellikle Orta Asya’da yerleşik, dini inançlarına bağlı Türk halklarını dinsizleştirmek olduğunu vurgulamaktadır. Bu dinsizleştirme

politikasının, ilk olarak Tatar halkına, ardından ise geniş topraklara yayılmış Kazak halkına uygulandığını açıklamaktadır. Örneğin, bu amaçla Kazakistan’da okul açmak için gelen Rus oryantalisti İlminskiy’in nihai hedeflerini fark eden ulusal aydınlardan biri olan İbrahim (Ibray) Altınsarin, başta dostane ilişkiler kurduğu İlminskiy ile niyetini öğrendikten sonra irtibatını tamamen kesmiş ve Kazak çocukları için kendi imkanlarıyla okul açmıştır. Altınsarin, *Kazak Hrestomatisi* adlı bir hrestomati hazırlayarak din ile gelenek arasında bir köprü kurmuş ve ulusal eğitim metodolojisini sistemleştirerek Kazak halkının kültürünü ve inançlarını koruma yolunda önemli bir adım atmıştır. Söz konusu hrestomati, Altınsarin’in pedagojik hedefleri doğrultusunda kaleme aldığı, ahlâkî ve eğitsel yönü ağır basan kısa hikâyeler ve şiirlerin yanı sıra halk edebiyatı örnekleri ile dönemin önde gelen Rus öğretmenleri ve edebiyatçılarından yaptığı çevirileri de içermektedir.

Bugün Kazakistan, bağımsız bir devlettir. Unutulmaya yüz tutmuş tarihimiz, dinimiz, dilimiz ve geleneklerimizi yeniden öğrenme süreci hızla ilerlemektedir. “Elli yılda bir ülke yenilenir.” denildiği gibi, ulusal kimliğimizin de yeniden şekillendiği bir döneme girilmiştir. Bu süreçte özellikle eğitim ve öğretim alanlarında önemli çalışmalar yürütülmektedir. Biz de bu bağlamda yalnızca Kazak halkına değil, tüm Türk dünyasına ve konuya ilgi duyan herkese katkı sunmayı amaçladığımız bu araştırmada, Rus oryantalistleri E. A. Belyaev, I. M. Filshinsky ve O. G. Bolshakov’un İslam tarihi içinde özel bir öneme sahip olan Emevîler dönemine dair görüş ve değerlendirmelerine yer verilmiştir. Sovyetler dönemi boyunca din bilimlerine, özellikle İslam tarihine yönelik ciddi kısıtlamalar getirilmiş olması nedeniyle, bugün ülkemizde Siyer, sınırlı düzeyde Raşid Halifeler ve Emevîler dönemlerine dair bazı çalışmalar yayımlansa da, bu alandaki literatür hâlen oldukça sınırlıdır. Bu bağlamda, Rus şarkiyatçıların İslam tarihine, özellikle Emevîler dönemine ilişkin yaklaşımlarını incelemek, bilimsel açıdan ertelenemez bir gereklilik olarak görülmektedir.

Araştırmamız bir giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde çalışmanın konusu, amacı ve başvurulan kaynaklar hakkında bilgi sunulmuştur. Devamında ise çalışmamız, Rus oryantalistlerinin Emevîler dönemine ilişkin görüşlerini ele aldığı için, oryantalizm kavramı ile Rus oryantalizminin tarihsel gelişimine dair genel bir çerçeve çizilmiştir.

Birinci bölümde, “Emevî Devletinin Kuruluşu ve Süfyânîler Dönemine Dair Rus Oryantalistlerin Görüşleri” başlığı altında, E. A. Belyaev, I. M. Filshtinsky ve O. G. Bolshakov’un Emevî hanedanının yönetimi ele geçişi, Muâviye b. Ebû Süfyân’ın siyasî tutumu ve idarecilik yeteneği, halifeliğin seçim yerine veraset yoluyla devredilmesi, Süfyânî koluna mensup halifelerin yönetimi ve Mervân b. Hakem’in iktidara gelişi gibi konulara dair değerlendirmeleri ele alınmıştır. İkinci bölümde, “Emevîler’in Yükseliş Devri Hakkında Rus Oryantalistlerin Değerlendirmeleri (Abdülmelik b. Mervân ve Velîd b. Abdülmelik Dönemi)” başlığı altında, anılan üç oryantalistin Abdülmelik b. Mervân ve Velîd b. Abdülmelik dönemlerine dair yaklaşımları analiz edilmiştir. Üçüncü bölümde ise, “Emevîler’in Halife Velîd b. Abdülmelik’ten Sonraki Dönemleri ve Yıkılışına Dair Rus Oryantalistlerin Görüşleri” başlığı altında, Belyaev, Filshtinsky ve Bolshakov’un Emevîler’in zayıflama süreci ve yıkılışı hakkında ortaya koydukları tespitler değerlendirilmiştir.

Bu çalışmanın hazırlanmasında yardımlarını esirgemeyen kıymetli Prof. Dr. Ahmet Turan YÜKSEL hocama şükranlarımı sunmayı bir borç bilirim. Ayrıca, her aşamada manevî desteklerini esirgemeyen annelerime, kısa bir süre önce vefat eden kayınbabamın aziz hatırasına, her daim yanımda olup fikirleri, teşvik edici yaklaşımı ve sabrıyla bana güç veren değerli eşime ve sevgili çocuklarıma da en kalbî teşekkürlerimi arz ederim.

Kamila MYRZABAYEVA

Konya-2025

GİRİŞ

1. Araştırmanın Konusu

Hız. Peygamber'in sadece dinî bir lider değil, aynı zamanda yeni kurulan devletin başkanı olarak şekillendirdiği yönetim biçimi, Râşid halifeler dönemine örneklik teşkil etmiştir. Bununla birlikte, Hız. Peygamber'in temellerini attığı devlet yönetimi modelinin zamanla, özellikle Hız. Ömer döneminde, yeni bir boyut kazanarak daha istikrarlı ve belirli esaslara dayalı bir yapıya dönüşmüş olduğu bilinmektedir. Tarihî kaynaklardan anlaşıldığı üzere, yönetim Emevî hanedanının eline geçtikten sonra, ümmeti yöneten halife artık Hız. Peygamber ve Râşid halifelerin izlediği yöntemle değil, babadan oğula geçen bir miras sistemiyle belirlenmiş ve böylece monarşik bir yapıya geçilmiştir.

Bu çalışmamızın konusu, İslam tarihinin önemli dönemlerinden biri olan Emevîler devrine ilişkin Rus oryantalistlerin değerlendirmeleridir. Rus oryantalizminde Emevîler dönemine ilişkin ortaya konulan yaklaşımların anlaşılabilmesi amacıyla, Rus oryantalistler Belyaev, Filshtinsky ve Bolshakov'un Emevî Devleti ile halifelerine dair değerlendirmeleri incelenmiştir. Evgeniy Aleksandrovich Belyaev'in konumuza dâhil edilmesinin temel gerekçesi, onun Rus şarkiyatçılığında halifelik tarihine yönelik araştırmalar yapan ilk isimlerden biri olmasıdır. Belyaev'in eseri, kendisinden sonraki Rusça literatürde, özellikle Emevîler dönemi üzerine yapılan çalışmalara önemli bir başvuru kaynağı olmuştur.

Isaak Moiseevich Filshtinsky, Emevîler halifeliğini ele alan ender Rus oryantalistlerinden biri olarak öne çıkmaktadır. Emevîler dönemine ilgi duyan Rusça okuyucuların, doğrudan Filshtinsky'nin eserleriyle karşılaşmaları kuvvetle muhtemeldir, zira bu alandaki müstakil ve derinlikli çalışmalardan biri onun kaleminden çıkmıştır.

Oleg Georgiyevich Bolshakov'un çalışmamıza dâhil edilmesinin başlıca gerekçesi, hilâfet tarihine dair kaleme aldığı kapsamlı Rusça eseridir. Bolshakov'un Emevîler dönemine ilişkin sunduğu ayrıntılı veriler, bu alandaki dikkate değer katkıları arasında yer almaktadır. Bu doğrultuda Belyaev, Filshtinsky ve Bolshakov'un değerlendirmeleri çalışmamızın temel dayanaklarından birini oluşturmaktadır.

2. Araştırmanın Amacı

Bu araştırmanın amacı, Rus oryantizminin Emevîler dönemine ilişkin geliştirdiği tarihî yaklaşımları analitik bir bakışla değerlendirmektir. Çalışmanın odağını oluşturan üç Rus oryantist, Batılı oryantistlerin yaklaşımlarına atıfta bulunmakla birlikte, İslâm tarihinin temel kaynaklarına yönelme konusunda belirgin bir eğilim sergilemiştir. Özellikle Bolshakov'un Emevîler dönemi ve dönemin halifelerine dair ortaya koyduğu değerlendirmeler, onun olaylara bir İslâm tarihçisinin bakış açısıyla yaklaştığını göstermektedir. Benzer bir tutum, Filshinsky'nin yorumlarında da müşahede edilmektedir. Belyaev, Filshinsky ve Bolshakov'un değerlendirmelerinde, Emevîlerin iktidara geliş sürecinde yalnızca Muâviye b. Ebû Süfyân'ın değil, Emevî ailesinin diğer mensuplarının da sürece etkide bulunduğu yönünde bir bakış açısı belirgin biçimde görülmektedir.

Bu çerçevede, tez kapsamında ele alınan üç Rus oryantistin her bir Emevî halifesine yönelik bireysel değerlendirmeleri ile bu halifelerin dönemlerinde meydana gelen siyasal ve toplumsal gelişmelere dair ortaya koydukları yaklaşımların öncelikli olarak analiz edilmesi hedeflenmektedir. Araştırmada, hilâfet tarihine dair dört ciltlik eserinin yaklaşık bir buçuk cildini Emevîler dönemine ayırmış olan Bolshakov'un odaklandığı meseleler, Filshinsky'nin bu döneme ilişkin dikkat çektiği hususlar ve her ne kadar Belyaev'in çalışması sınırlı hacme sahip olsa da, onun Emevîler hakkındaki özlü tespitleri ile özgün yorumları ele alınarak değerlendirilmesi amaçlanmaktadır.

3. Araştırmanın Metodu

Bu araştırmada, E. A. Belyaev, I. M. Filshinsky ve O. G. Bolshakov'un Emevîler dönemine dair yorumları ve değerlendirmelerini analiz edebilmek amacıyla ilgili literatür taranmıştır. Çalışmada mevcut literatürün genel durumu ortaya konmuş, değerlendirme sürecinde kullanılan kaynakların sahip olduğu sınırlılıklar dikkate alınmıştır. Başta Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi olmak üzere, konuya dair yayımlanmış akademik makaleler ile yüksek lisans ve doktora tezlerinden yararlanılmıştır. Ayrıca, Rus oryantistlerinin özgün yaklaşımlarını ortaya koyabilmek amacıyla Rusça kaleme alınmış birincil eserler de inceleme kapsamına alınmıştır. Çalışmada kaynak gösterimi için İsnad 2 atıf sistemi kullanılmış, kişi ve yer adlarının yazımında ise İSAM Kütüphanesi katalog sistemi

ile Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi'ndeki (DİA) kullanımlar esas alınmıştır.

Belyaev, Filshinsky ve Bolshakov'un eserleri, araştırmanın temel kaynaklarını teşkil etmektedir. Bu üç ismin Emevîler dönemi ve Emevî halifelerine dair gözlemleri, çalışmada bütüncül bir yaklaşımla ele alınmıştır. Sovyet dönemi kuşağına mensup bu araştırmacıların, İslâm tarihine ve özellikle hilâfet kurumuna yönelik tutumları dikkat çekicidir. Bu tutumlar, hem klasik İslâm tarih kaynaklarında yer alan bilgilerle hem de Türkiye'de bu döneme ilişkin yapılmış akademik çalışmalarla karşılaştırmalı olarak değerlendirilmiştir. Bu bağlamda, karşılaştırmalı yöntem esas alınarak, söz konusu oryantalistlerin Emevîler dönemine dair yorumları ve yaklaşımları incelenmiştir.

4. ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI

Araştırmamızda konu edindiğimiz üç Rus oryantalistin Emevîler dönemine dair değerlendirmeleri incelenmiştir. Bu değerlendirmeler, gerekli görülen yerlerde İslâm tarihi kaynakları ve İslâm tarihçileri tarafından aktarılan verilerle karşılaştırmalı olarak ele alınmış, ayrıca yeri geldikçe kişisel analizler yapılmıştır. Arapça, Türkçe ve Rusça, Kazakça kaynaklardan yararlanılmıştır. Özellikle Taberî'nin *Târîhu't-Taberî* adlı eserinin hem Arapça hem de Türkçe çevirisi, İbnü'l-Esîr'in *el-Kâmil fi't-Târîh* adlı eserinin Türkçe tercümesi, Süyûtî'nin *Târîhu'l-hulefâ'sı* ve Ya'kûbî'nin *Târîhu'l-Ya'kûbî* adlı eseri başlıca başvuru kaynakları arasında yer almıştır.

Çalışmamızda ele alınan üç Rus oryantalistin Rusça kaleme alınmış özgün eserleri, temel kaynaklar arasında yer almaktadır. Bu eserlerin özellikle orijinal Rusça ilk baskılarına ulaşılmasına özen gösterilmiştir. Ancak Evgeniy Aleksandrovich Belyaev ve Isaak Moiseevich Filshinsky'nin eserlerinde yeterli düzeyde atıf sistemine yer verilmemesi, çalışmanın hazırlanmasında karşılaşılan başlıca sorunlardan biri olmuştur. Filshinsky, yalnızca önerilen kaynaklar listesini vermekle yetinmiştir. Oleg Georgiyevich Bolshakov ise diğer iki isme kıyasla daha akademik bir üslup benimsemiş, ancak dipnotları her bölüm sonunda topluca vermesi ve sayfa altlarında göstermemesi bazı zorluklara yol açmıştır.

Belyaev, diğer iki oryantaliste kıyasla daha erken bir dönemde yaşamış ve kendisinden sonra kaleme alınan Rusça Hilâfet tarihi çalışmalarına kaynaklık etmiş olması nedeniyle çalışmamızda daha ayrıntılı biçimde ele alınmıştır. Ancak,

Filshinsky ve Bolshakov'a kıyasla daha kısa ve yüzeysel bilgiler vermesi, araştırmamız açısından kapsamını sınırlamıştır.

Bu bağlamda, Evgeniy Aleksandrovich Belyaev'in *Arabi, İslâm i Arabskiy Halifat v Rannee Srednevekov'e* (Erken Orta Çağ'da Araplar, İslâm ve Arap Halifeliği), Isaak Moiseevich Filshinsky'nin *Halifat Pod Vlast'yu Omeyadov (661–750)* (Emevî Hanedanının (661–750) Yönetimi Altındaki Halifelik) ve Oleg Georgiyevich Bolshakov'un *İstoriya Halifata* (Halifelik Tarihi) adlı eserleri çalışmamızın temel kaynaklarını oluşturmuştur. Ayrıca, 1988 yılında Nauka Yayınevi tarafından yayımlanan *Slovo ob Uçitelyah. Moskovskiy Vostokovedi 30–60-h godov* (Hocalar Üzerine. 1930–60 Dönemi Moskova Şarkiyatçıları) başlıklı eser de Belyaev'in biyografisine dair bilgi sağlamak amacıyla kullanılmıştır.

Bunların yanı sıra, Türkçe literatürden de yoğun biçimde yararlanılmıştır. Emevîler dönemi, halifeleri ve oryantalizm konularında kaleme alınan eserler, yüksek lisans ve doktora tezleri ile makaleler, çalışmamıza önemli katkılar sunmuştur. Bu bağlamda, Adem Apak'ın *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi (3. cilt)* adlı eserinden, editörlüğünü Eyüp Baş'ın yaptığı *İslâm Tarihi El Kitabı*'ndan, İhsan Süreyya Sırma'nın *Hilâfetten Saltanata Emevîler Dönemi*, İrfan Aycan ve İbrahim Sarıçam'ın hazırladığı *Emevîler* ile Hasan İbrahim Hasan'ın *Siyasî-Dini-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi* ve İsmail Hakkı Atçeken'in *Devlet Geleneği Açısından Hişâm b. Abdülmelik* adlı çalışmalarından yararlanılmıştır.

Bununla birlikte, Osman Nuri Dural'ın *Muâviye b. Ebî Süfyan'a Yöneltilen Eleştiriler* adlı yüksek lisans tezi, Ünal Kılıç'ın *Yezîd b. Muâviye* başlıklı doktora tezi, Erol Ongunyurt'un *Velîd b. Abdülmelik'in Halifeliği ve Şahsiyeti* başlıklı doktora tezi, Zişan Çavuşoğlu'nun *Sebepleri, Oluşumu ve Etkileri Açısından Mercirahit Savaşı (64/684)* adlı yüksek lisans tezi araştırmamızın şekillenmesinde doğrudan katkı sunmuştur. Bunun yanında, Rus oryantalizminin gelişiminde etkili olan Alman oryantalizmine dair çalışmalar da araştırmamızın yöntemsel çerçevesine katkı sağlamıştır. Bu doğrultuda, Sümeyye Büşra Güneşdoğdu-Sarıtaş'ın *Osmanlı Enderun Mektebi ve Alman Oryantalistler Joseph von Hammer, Johann Wilhelm Zinkeisen ve Josef Matuz'un Enderun Mektebi Hakkındaki Görüşleri* adlı yüksek lisans tezi yönlendirici bir kaynak olmuştur. Bununla birlikte, Vesile Şemşek'in *Rusça Literatürde Hz. Muhammed İmajı (Panova, Medvedko, Germanoviç ve*

Antonoviç Örneğinde) başlıklı doktora tezinden, Rus oryantalizmine ilişkin değerlendirmelerimizde yararlanılmıştır.

Ayrıca, bu bağlamda başvurulan makaleler arasında, Ahmet Önkal'ın "İslâm Tarihçiliğinde Tarafsızlık Problemi", Ahmet Turan Yüksel'in "Oryantalizmin Doğuşu", Mehmet Bahaüddin Varol'un "Emevîler'in Hz. Ali ve Taraftarlarına Hakaret Politikası", Ahmet Vehbi Ecer'in "Abdullah b. Zübeyr'in Halifeliği ve Kurduğu Devlet" ile Ali Delice'nin "Emevî Devleti'nin Yıkılış Nedenleri Üzerine Bazı Mülâhazalar" başlıklı çalışmaları da yer almaktadır.

5. Rus Oryantalizminin Oluşumu ve Gelişimi

Bu başlıkta, oryantalizm kavramı açıklanarak bu alanın bir bilim dalı olarak nasıl ortaya çıktığına dair genel değerlendirmelere yer verilmiştir. Devamında, Rus oryantalizminin teşekkülü ve başlıca kaynakları ele alınmıştır. Bu bağlamda I. Peter'in söz konusu sürece katkısı incelenmiş, ayrıca Rus araştırmacıların, Rus oryantalizminin Batı oryantalizminden farklarına ilişkin ileri sürdükleri görüşler ile Edward Said'in yaklaşımının Rus bağlamında sınırlı geçerliliğine dair değerlendirmelerine yer verilmiştir.

5.1. Oryantalizm Kavramı Üzerine

Oryantalizm, etimolojik olarak güneşin doğduğu yönü ifade eden "Orient" kelimesinden türemiştir.¹ Bu kavram, Batı merkezli bir bakış açısıyla, Doğu toplumlarının tarihî, dilsel, dinî, kültürel ve düşünsel yapılarının incelenmesine yönelik kurumsal bir bilgi üretim süreci olarak tanımlanmıştır.² Bu bağlamda, Rus ansiklopedilerinden biri olan "Oksfordskaya entsiklopediya" (Oxford Ansiklopedisi)'da verilen bilgilere göre, Batı'nın 12. ile 18. yüzyıllar arasında Arap ülkeleri ve Türkiye ile kurduğu temaslar, Aydınlanma döneminin entelektüel devrimiyle birleşerek Avrupalıların Asya dillerini sistematik olarak incelemeye yönelmelerine neden olmuştur. Bu durum, ilgili ülkelerin kültürünü ve tarihini

¹ Fahrettin Haliloğlu, *Julius Reiner'in "Muhammed Und Der İslam" Eserinin Siyer Açısından Değerlendirilmesi* (Çorum: Hitit Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 5.

² Yücel Bulut, "Oryantalizm", *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 25 Nisan 2025), 33/428, <https://islamansiklopedisi.org.tr/oryantalizm>, 26.04.2025, 00:17; Zelimhan Soltayev, *Rus Oryantalistlerinin Siyer Çalışmaları (19. ve 20. Yüzyıllar)* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009), 34.

inceleme çabalarını da teşvik etmiştir.³ Büyük Rus Ansiklopedisi’nde yer alan bilgilere göre, emperyalizmin genişlemesi ve sömürge siyaseti, 19. yüzyılda, sömürge yönetiminin tanıtımını ve güçlendirilmesini meşrulaştıran teorilerin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bu teoriler, Asyalıların despotik ve demokratik olmayan iktidar biçimlerini tercih ettikleri yönündeki fikirlere dayanmaktadır. Aynı süreç, Doğu’nun irrasyonellik ve ilkel bir gelişim düzeyi ile tanımlanmasına dair görüşlerin oluşmasına da zemin hazırlamıştır. Bu bağlamda Batı kültürü, “oryantalizm” terimini, Asya ve Arap dünyası halklarını kendi nüfuzu altına alma arzusunu haklı çıkarmak amacıyla kullanmıştır. Ancak buna karşılık, pek çok oryantalist, oryantalizmi Doğu’yu bilimsel bir ilgiyle incelemeye yönelik meşru bir disiplin olarak değerlendirmişti.⁴ Öte yandan, oryantalizmi sadece masum bir akademik merak ürünü olarak gören yaklaşımların yanı sıra, bu disiplini Hıristiyan misyonerliği ve sömürgecilikle bağlantılı bir faaliyet olarak ele alan görüşlerin de bulunduğu gözlemlenmektedir.⁵

Büyük Rus Ansiklopedisi’nde, oryantalizmin başlangıcından itibaren olumsuz bir anlam taşıdığı öne sürülmüştür. Bu bağlamda, Batı Avrupa’yı sürekli bir karşılaştırma nesnesi olarak kullanmasının, oryantalizme Avrupa merkezilik anlayışının damgasını vurduğu belirtilmiştir. Ansiklopedide yer alan bilgilere göre, Doğu’nun Batı’nın olumsuz bir versiyonu olarak görülmesi, Avrupa merkezilik anlayışının tarih biliminde daha baskın bir rol oynamasını zorunlu kılmıştır. Bu durum, genel tarih anlayışını, yani Batı dünyası tarihini merkeze alan bir bilim dalı hâline getirerek tarihin kapsamını daraltmıştır. Böylece dünya tarihi, insanlık tarihinin yönelimlerini açıklama amacından mahrum bırakılmıştır. Öte yandan, Antik çağlardan 20. yüzyıla kadar insanlık tarihinin yasalarını yalnızca İncil veya Avrupa merkezli materyallere dayandıran, Avrupa’dan binlerce yıl önce şekillenmiş Doğu’yu göz ardı eden pek çok tarih teorisinin ortaya çıkmasına da zemin hazırlanmıştır. Bu

³ Narod i kultura. Oksfordskaya entsiklopediya (“OBYA”-“OES”), “Orientalizm” (Erişim 26 Nisan 2025).

⁴ “OBYA”-“OES”, “Orientalizm”.

⁵ Bulut, “Oryantalizm”, 33/428; Kudrat Artıkbaev, *Rus Oryantalistlerin Hadis ve Siyer Çalışmaları* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010), 4; Osman Sarı, *Oryantalizm Üzerine Bir Araştırma* (Elazığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008), 9.

süreç, Avrupa'yı tarihçinin tek inceleme nesnesi olarak gören bir tarih anlayışının doğmasına neden olmuştur.⁶

Rusça literatürde, Antonio Gramsci, neo-Marksist Raymond Williams, Sovyet oryantalistleri ve Michel Foucault'un düşüncelerinden etkilenen⁷ ve onların metodolojisi ile fikirlerine atıfta bulunarak yazılan Edward Said'in Oryantalizm monografisi eleştirilmiş olsa da, eserin sömürgecilik karşıtı yaklaşımı büyük bir popülerlik kazandığı dile getirilmektedir. Bu bilgilere göre, Said'in takipçileri, onun fikirlerini özellikle Rusya ve Rusya'nın eski sömürge bölgelerine uygulamaya başlamışlardır. Ancak, Said'in metodolojisinin Rusya'ya ne ölçüde uygulanabileceği sorusu, yoğun bir tartışmaya yol açmıştır. Çoğu Rus tarihçi, Said'in yaklaşımının Batı Avrupa sömürge devletlerine kıyasla Rusya'ya çok daha az uygulanabilir olduğunda görüş birliğine varmaktadır.⁸

⁶ Leonid Borisovich Alaev, "Vostokovedeniye", *Bolshaya Rossiiskaya Entsiklopediya 2004-2017* (Erişim 27 Nisan 2025); Leonid Borisovich Alaev, "Vostokovedeniye, Evropotsentrizm, Orientalizm i Tsvivilizatsionnye Tsennosti", *Vestnik Instituta Vostokovedeniya RAN 1* (Şubat 2018), 32-34.

⁷ Yaroslavskiy Gosudarstvennyy Universitet (YarGU), "Edward Said i "Orientalizm" (Edward Said ve Oryantalizm) (Erişim 27 Nisan 2025).

⁸ Abram Ilyich Reitblat, "Orientalizm" i Russkiy Orientalizm (Obzor Knig po Orientalizmu v Russkikh Vostokovedenii i Literature)", *Novoe Literaturnoe Obozreniye* (Erişim 27 Nisan 2025); Burada Tarih bilimleri doktoru ve profesör Leonid Borisovich Alaev, Edward Said'in Oryantalizm adlı eserinin Sovyet ve post-Sovyet entelektüel çevrelerinde beklenen etkiyi yaratmamasını iki temel nedene dayandırmaktadır. Alaev'e göre, söz konusu eser Rusçaya ancak yayımlanmasından yirmi sekiz yıl sonra çevrilmiş ve buna rağmen ne akademik tartışmalarda kayda değer bir yer edinmiş ne de kamuoyunda geniş bir ilgiyle karşılanmıştır. İlk olarak, Oryantalizm doğrudan Sovyet ya da Rusya bağlamına hitap etmemektedir. Said'in analizleri, yalnızca İngiliz, Fransız ve Amerikan literatürüne dayanmaktadır, bu tercih büyük ölçüde yazarın dil bilgisiyle sınırlı olmasıyla ilişkilidir. Ayrıca Sovyetler Birliği'nde hâkim olan söylem, Rusya'nın hiçbir zaman klasik anlamda sömürgeci bir güç olmadığını, Rus İmparatorluğu döneminde farklı etnik ve dini toplulukların barış içinde bir arada yaşadığını ve Sovyet döneminde ise "halkların kardeşliği" ilkesinin benimsendiğini vurgulamaktaydı. Bu resmî tarih anlatısı çerçevesinde Said'in çalışmasının gündeme taşınması doğal olarak engellenmiştir. İkinci olarak, Sovyet akademik yapısı, beşerî bilimlerin ideolojik yönünü vurgulayan ve bu alanlardan pratik fayda üretmesini bekleyen bir anlayış üzerine kuruluydu. Alaev'e göre, Sovyet dönemi araştırmacıları yalnızca bilimsel üretim yapan uzmanlar değil, aynı zamanda ideolojik mücadelenin ön saflarında yer alan kimselerdi. Bilim insanlarının devlet çıkarlarına hizmet etmeleri gerektiği yönündeki anlayış hem yaygın hem de meşru kabul edilmekteydi. Dolayısıyla Said'in çalışmasının kuramsal eleştiriler içeren niteliği, bu çerçevede gereksiz ya da ilgisiz görülmüştür. Alaev, post-Sovyet dönemde de Said'in düşüncelerinin gerektiği şekilde değerlendirilmediğini ifade etmektedir. Bir yandan, eserde Batı beşerî bilim geleneğine yöneltilen eleştiriler yeterince ciddiyetle ele alınmamış, diğer yandan, yazarın bazı yargılarının soğukkanlılıkla ve analitik biçimde reddedilmesi de mümkün olmamıştır. Said'in yaklaşımını benimseyen bazı araştırmacılar, tüm Batı bilim geleneğini oryantalist bir söylemin parçası olarak görmüş, bunu emperyalizmin ideolojik bir aracı şeklinde değerlendirmiştir. Bu eğilimde, "oryantalizm" ve "oryantalist" kavramları, önceki dönemlerde kullanılan "emperyalizm" ve "emperyalist" terimlerinin yerini almıştır. Ancak bu süreçte, Said'in eleştirilerinin Rusya ve Sovyet sonrası bağlam açısından taşıdığı güncellik ve önem büyük ölçüde göz ardı edilmiştir. Buna karşılık, bazı akademisyenler Said'in eserini Batı beşerî bilimlerine

Modern Rus oryantalizm anlayışına göre, Batı tarih yazımında son yirmi yılda modern zamanların sömürge olgusu ve genel olarak Doğu ile Batı arasındaki etkileşimin sorunları üzerine yapılan araştırmalar niteliksel olarak yeni bir düzeye ulaşmıştır. Avrupa merkezli ilerici ve doğrusal dünya-tarihsel süreç anlayışı ciddi bir darbe almıştır. Bu dönemde sömürge söylem teorisi ortaya çıkmış, Doğu ve Avrupalı olmayan toplumlara ilişkin Batılı hegemonik yaklaşımlar yapıbozuma uğramıştır. Irkçılık ve diğer kültürel tahakküm biçimleri üzerine birçok çalışma yayımlanmış, sömürgecilik ve Doğu-Batı ilişkileri alanlarında önemli bir paradigma değişikliği yaşanmıştır. Bu değişimin temel nedeninin Edward Said'in *Oryantalizm* adlı eseri olduğu belirlenmiştir.⁹

5.2. Oryantalizmin Bir Bilim Dalı Olarak Oluşum Süreci

Oryantalizmin bilimsel bir disiplin olarak teşekkül süreci, Batı'nın Doğu'ya yönelik tarihî ilgisi ve bu doğrultuda geliştirdiği düşünsel yaklaşımlar çerçevesinde şekillenmiştir. Garp ile Şark'ın karşıtlığı kadar eski bir arka plana sahip olan bu ilgi,¹⁰ Rusça literatürde Avrasya'nın Avrupalı olmayan halklarını ifade eden "Doğu" kavramı üzerinden daha da belirginleşmiştir. Bu kavramın kökeni Antik Yunan'a kadar uzanmakta,¹¹ Batı'nın İslâm dünyasına dair görüşleri ise uzun bir tarihî sürece dayanmaktadır.¹² Özellikle Orta Çağ'da dinî farklılıkların netleşmesiyle, Hristiyanlık ve İslâmiyet arasında bir yüzleşme ve çatışma ortamı doğmuş, Doğu toplumları hakkında ilk gözlemler çoğunlukla hacılar ve misyonerler tarafından yapılmıştır. Avrupa'nın sömürgecilik faaliyetleriyle birlikte Doğu topraklarına nüfuzu arttıkça,

yönelik kapsamlı bir saldırı olarak değerlendirmiş ve metinde yer alan yorumların abartılı ya da hatalı olduğunu ileri sürmüştür. Ancak Alaev'e göre, oryantalizm ne kapsamlı bir eleştiriyi hak edecek denli sorunludur ne de bilimsel ya da ideolojik mücadelede bir "sembol" olarak kullanılmalıdır. Eserin temel katkısı, düşünsel arka planı ve sınırlılıklarıyla birlikte dikkate alınması gerekliliğidir., Alaev, "Vostokovedeniye, Evropotsentrizm, Orientalizm i Tsivilizatsionniye Tsennosti", 36.

⁹ M. D. Nikitin, "Orientalizm" E. Saïda, Teoriya Koloniyalnogo Diskursa i Vzaimodeistvie Vostoka i Zapada: k Virabotke Novogo Ponimaniya Problem", web.archive.org (Erişim 29 Nisan 2025).

¹⁰ Sümeyye Büşra Güneşdoğdu-Sarıtaş, *Osmanlı Enderun Mektebi ve Alman Ortantalistler Joseph Von Hammer, Johann Wilhelm Zinkeisen ve Jozef Matuz'un Enderun Mektebi Hakkındaki Görüşleri* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020), 7.

¹¹ Alaev, "Vostokovedeniye".

¹² Güneşdoğdu-Sarıtaş, *Osmanlı Enderun Mektebi ve Alman Ortantalistler Joseph Von Hammer, Johann Wilhelm Zinkeisen ve Jozef Matuz'un Enderun Mektebi Hakkındaki Görüşleri*, 7.

tüccar ve gezginlerin kaleme aldığı seyahatnameler aracılığıyla Doğu'ya dair bilgi birikimi daha sistematik bir zemine oturmuştur.¹³

Bu bağlamda, İngiltere'de 1779 yılında “oryantalist” terimi kullanılmaya başlanmış, 1799'da Fransa'da “orientaliste” kavramı ortaya çıkmış, 1838 tarihli Dictionnaire de l'Académie Française'de ise “orientalisme” terimi yer alarak bu alan kurumsal bir mahiyet kazanmaya başlamıştır. Ancak bu dönemde oryantalistlerin uzmanlık alanlarının sınırlı olması nedeniyle kurulan akademik kurumlar geniş konulara yönelmiş, fakat her alan derinlikli şekilde ele alınmamıştır. Bu şartlar altında Doğu üzerine çalışan her araştırmacı “oryantalist” olarak tanımlanmıştır. Oryantalizm, sadece bilgi üretimini değil, aynı zamanda Doğu'yu kalıplaşmış yargılarla tanımlayan sınırlayıcı bir bakış açısını da içermiştir. 18. yüzyıldan itibaren, Doğu ve Batı evrensel bir dünya görüşünün iki tamamlayıcı unsuru olarak görülmeye başlanmış, özgün Doğu metinlerinin yerli diller aracılığıyla incelenmesi gerektiği fikri ön plana çıkmıştır.¹⁴

Avrupalı gezginlerin yazıları, Doğu'nun eylemsizliği, despotizmin ve fanatizmin hüküm sürdüğü bir coğrafya olduğu ya da maneviyatıyla Batı'nın materyalist anlayışına üstün geldiği yönündeki kalıpların yerleşmesine zemin hazırlamıştır.¹⁵ Bu bağlamda Müslüman toplumların zayıflığı, Hristiyan misyonerleri cesaretlendirmiş ve yeni misyonerlik girişimlerinin önünü açmıştır. Bu çerçevede İslâm, toplumsal başarısızlıkların kaynağı olarak gösterilmiş, buna karşılık Batı'nın ilerlemesi Hristiyanlıkla ilişkilendirilmiştir. Hristiyanlığın ilerlemeye açık, İslâm'ın ise durağanlığa neden olduğu yönündeki indirgemeci iddialar, modern söylemlerle yeniden üretilmiştir.¹⁶

Büyük Rus Ansiklopedisi'nde belirtildiğine göre, Yeni Çağ'ın başlarında Batı'nın ekonomik ve siyasî anlamda üstünlük kurması, Avrupalı olmayan toplumları baskı altına almış, bu durum, sömürgeciliğin doğasını daha da belirginleştirmiştir. Doğu artık “geri kalmış” ve “uygarlaştırılması gereken” bir bölge olarak tanımlanmış, buna karşılık Doğu toplumları da Batı'nın hakaret içeren söylemlerine

¹³ Alaev, “Vostokovedeniye”.

¹⁴ Maxime Rodinson, “Oryantalizmin Doğuşu”, çev. Ahmet Turan Yüksel, *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 2/3 (Ocak 2002), 179.

¹⁵ Alaev, “Vostokovedeniye”.

¹⁶ Rodinson, “Oryantalizmin Doğuşu”, 182.

karşı farkındalık geliştirmeye başlamıştır. 16. ve 17. yüzyıllarda Avrupa’da bağımsız bir disiplin olarak ortaya çıkan oryantalizm, ilk dönemlerinde Doğu’ya dair mevcut kalıp yargıları dönüştürmekte yetersiz kalmıştır. Bu dönemdeki bilgi üretimi, daha çok Batı’daki ideolojik tartışmaların bir parçası olarak şekillenmiştir. Oryantalizm esasen sömürgeci genişlemenin bir sonucu olarak ortaya çıkmış, başlangıçta özellikle dilsel çalışmalara odaklanmıştır. 18. ve 19. yüzyıllarda sömürgecilikte yaşanan dönüşümler, oryantalistlerin ekonomik, siyasî, kültürel, hukuki ve dinî alanlarda daha kapsamlı çalışmalar yapmalarını zorunlu kılmıştır.¹⁷ 19. yüzyılda İslâmî ilimlere olan ilgi artmış, klasik oryantalizmin temelleri atılmış ve öncü araştırmacılar sahneye çıkmıştır.¹⁸

Napolyon’un Mısır seferiyle birlikte Doğu’ya yönelik bilimsel ilgide gözle görülür bir artış yaşanmış, pratik oryantalist çalışmalar hız kazanmış ve siyasî hedeflerle birleşmiştir.¹⁹ Yine Büyük Rus Ansiklopedisi’nde aktarıldığına göre, sömürge yönetimleri yalnızca bilim insanlarını desteklemekle kalmamış, aynı zamanda kamuoyunun ilgisini çekerek oryantalist araştırmaları fonlamıştır. Özellikle Rusya örneğinde olduğu gibi, oryantalizm, imparatorluğun Asyalı halklarını incelemeye yönelik devlet destekli bir niteliğe bürünmüştür. Misyonerlerin, tüccarların ve yöneticilerin pratik ihtiyaçları doğrultusunda gelişen Şarkiyat çalışmaları, uygulamalı yönünü korumuş, Avrupa’da geniş çaplı koleksiyonlar oluşmuş, Doğu’ya ait yazma eserler, felsefî ve dinî metinler, sanat ürünleri Avrupa’ya taşınmıştır. Bu malzemeler, Batılı akademisyenlerin bağımsız araştırmalarının temelini oluşturmuştur. Bazı oryantalistler, Doğu kültürlerinin evrensel değerine vurgu yaparak sömürgeciliği eleştirmiştir. Böylece Batı oryantalizmi, zamanla Asya halklarının kültürel mirasını tanıtmaya ve koruma misyonu da üstlenmiştir. 19. yüzyıla gelindiğinde oryantalist çalışmalar daha kurumsal bir yapı kazanmış, Egyptoloji, Assyrioloji, Semitoloji, Sanskritoloji gibi alt alanlar ortaya çıkmıştır. Arap, Fars, Türk, Hint, Çin, Moğol ve Japon çalışmaları daha

¹⁷ Alaev, “Vostokovedeniye”.

¹⁸ Güneşdoğdu-Sarıtaş, *Osmanlı Enderun Mektebi ve Alman Ortantalistler Joseph Von Hammer, Johann Wilhelm Zinkeisen ve Jozef Matuz’un Enderun Mektebi Hakkındaki Görüşleri*, 8.

¹⁹ Soltayev, *Rus Oryantalistlerinin Siyer Çalışmaları (19. ve 20. Yüzyıllar)*, 36; Vesile Şemşek, *Rusça Literatürde Hz. Muhammed İmajı (Panova, Medvedko, Germanoviç ve Antonoviç Örnekliğinde)* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016), 16.

bilimsel bir mahiyet kazanmış, yaşayan Doğu kültürlerinin sistematik incelenmesine başlanmıştır. Başlangıçta metin tanımlama, yayımlama ve tercüme etme faaliyetleriyle sınırlı olan bu alan, zamanla Doğu dillerini, tarihini, dinini, estetik anlayışlarını kapsayacak şekilde genişlemiş ve belirli bir akademik birlik oluşturmaya başlamıştır.²⁰

5.3. Rus Oryantalizminin Oluşumu

Devlet idaresine yardımcı bir kurum olarak konumlandırılan Rus oryantizmi, Rusya’da yalnızca akademik bir disiplin olmanın ötesine geçerek, devlet adına Doğu’ya yönelik yürütülecek istila seferlerine hizmet edecek bir araç hâline getirilmiştir. Bu çerçevede Rus oryantizmi, Rus devletinin Doğu politikasının ayrılmaz bir parçası olarak değerlendirilmiş, hedefi ise Batı’yı takip etmekten ziyade, ona yetişmek ve hatta onu aşmak şeklinde belirlenmiştir.²¹ Ayrıca Rus oryantizmini diğer geleneklerden ayıran temel özelliklerden biri olarak, bilim ile pratik arasında kurulan sıkı bağ vurgulanmaktadır. Rus İndoloji ekolünün kurucusu Prof. I. P. Minaev, bu durumu şu şekilde ifade etmektedir:

“Rusya’da Doğu’ya yönelik çalışmalar hiçbir zaman soyut bir nitelik taşımamış ve bu yönde gelişmesi de mümkün olmamıştır. Zira Rusya, coğrafi ve tarihsel bakımdan Doğu’ya fazlasıyla yakın olduğundan, bu bölgeye yönelik ilgi yalnızca teorik düzeyde kalmamıştır. Rusya’nın çıkarlarının her zaman Doğu ile sıkı bir şekilde bağlantılı olması, oryantist araştırmaların da pratik bir amaca hizmet etmesini zorunlu kılmıştır.”²²

Burada Rus oryantizminin oluşumuna kısaca değinmek istemekteyiz. Rus oryantizmi, diğer bilim dalları gibi temellerini I. Peter’in reformlarıyla atmıştır.²³ I. Peter, imparatorluğun doğu bölgelerinde yaşayan halklara ilişkin coğrafi, tarihî ve kültürel unsurların sistemli ve bilimsel bir biçimde incelenmesini başlatan kişi olarak değerlendirilmektedir. Doğu bilimlerinin kurumsallaşma sürecinde, I. Peter

²⁰ Alaev, “Vostokovedeniye”.

²¹ Soltayev, *Rus Oryantalistlerinin Siyer Çalışmaları (19. ve 20. Yüzyıllar)*, 37.

²² Aleksandr Vladimirovich Lukin, “Vostokovedeniye: Predmet i Perspektivı Razvitiya v Rossii”, *Vestnik Sankt-Peterburgskogo Universiteta. Vostokovedeniye i Afrikanistika* 15/2 (2023), 244; Soltayev, *Rus Oryantalistlerinin Siyer Çalışmaları (19. Ve 20. Yüzyıllar)*, 38.

²³ Şemşek, *Rusça Literatürde Hz. Muhammed İmajı (Panova, Medvedko, Germanoviç ve Antonoviç Örneğinde)*, 17.

tarafından düzenlenen Çin (1692, 1724), İran ve Buhara (1718–1725), Sibirya (1718), Kamçatka ve Kuril Adaları (1710, 1713, 1719), Kafkasya (1717) ile Amuderya ve Hazar Denizi kıyılarına yönelik keşif seferleri belirleyici bir rol oynamıştır. Bu seferler neticesinde kaleme alınan raporlar, gözlem kayıtları ve tanımlayıcı metinler, Rus şarkiyatçılığının erken dönemine ait ilk bilimsel nitelikteki çalışmalar arasında değerlendirilmektedir. 1717 yılında I. Peter’in talimatıyla Aleksandr Bekovich-Cherkasskiy tarafından hazırlanan Hazar Denizi haritası dolayısıyla, I. Peter Fransız Bilimler Akademisi’ne fahri üye olarak kabul edilmiştir.²⁴

Toplanan bilimsel verilerin korunması amacıyla I. Peter, 1714 yılında Kunstkamera’yı ve ona bağlı bir kütüphaneyi kurmuştur. Bu kurum, yalnızca doğa tarihi ve etnografyaya ilişkin koleksiyonlara değil, aynı zamanda doğu el yazmaları ve kültürel miras unsurlarının sistemli biçimde toplanmasına da hizmet etmiştir. I. Peter, Rusya’da doğu el yazmaları ile kültürel eserlerin koleksiyon hâline getirilmesi sürecinin öncüsü olarak kabul edilmektedir. Rusya’daki en erken doğu koleksiyonları arasında, 1718 yılında İrtiş Nehri yakınlarında Rus askerleri tarafından ele geçirilen, mavi ve siyah kâğıt üzerine altın ve gümüş harflerle yazılmış Tibet el yazmaları ile Sibirya valisi Mihail Petrovich Gagarin tarafından gönderilen İskit sanatına ait altın objeler yer almaktadır. Bu eserler günümüzde sırasıyla Rusya Bilimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü koleksiyonunda ve Devlet Hermitaj Müzesi’nde muhafaza edilmektedir. I. Peter’in reformlarının en önemli adımlarından biri, 1724 yılında Sankt-Peterburg’da kurulan ve onun en çok önem verdiği kurumlardan biri olan Bilimler Akademisi’nin kurulması olmuştur. Bu kurum, ülkenin zihinsel gelişimine yönelik reformlarının en yüksek aşamasıdır. Akademinin ilk akademisyenlerinden biri olan tarihçi ve filolog Gottlieb Siegfried Bayer (1694–1738), 1730 yılında “Museum Sinicum” adlı kapsamlı eserini yayımlamıştır.²⁵ Bayer’in çalışmalarıyla birlikte Rusya’da klasik Doğu bilimleri tarihi başlamıştır.²⁶

²⁴ İrina Fedorovna Popova, “Rossiiskoe Vostokovedeniye na Slujbe Gosudarstvu”, *Trudi İİAE DVO RAN* 44 (2024), 11.

²⁵ Popova, “Rossiiskoe Vostokovedeniye na Slujbe Gosudarstvu”, 12.

²⁶ İrina Fedorovna Popova, “Klassičeskoye Vostokovedeniye na Sovremennom Etape: Problemi i Perspektivi”, *Cyberleninka* (Erişim 2 Mayıs 2025).

Rus oryantlizminin tarihinde ilk “altın dönem”, Sankt-Peterburg Bilimler Akademisi’ne bağlı Asya Müzesi’nin kuruluş yıllarına denk gelmektedir. Bu kurumun temellerinde Sergey Semenovich Uvarov ile Christian Martin Fren’in katkıları belirleyici olmuştur. Bu süreçte yalnızca doğubilim değil, aynı zamanda Rusya’daki tüm beşerî bilimler kurumsallaşma sürecine girmiştir. Bununla birlikte, Rus doğubilimi Avrupa’daki çalışmalarla aynı düzeye ulaşmış ve bağımsız bir bilimsel ekol olarak şekillenmeye başlamıştır.²⁷ 19. yüzyılın ortalarına gelindiğinde Rusya’da doğubilim alanında dikkate değer bir gelişme kaydedilmiştir. Sankt-Peterburg Üniversitesi Doğu Dilleri Fakültesi Dekanı Vasiliy Vasil’yevich Grigoriev, bu kurumdaki doğubilim çalışmalarını değerlendirirken, “Avrupa’daki hiçbir üniversitede bulunmayan ve bu şekliyle yalnızca Rusya’da doğması gereken bir yapının burada kurulduğunu” ifade etmiştir.²⁸

Genel olarak Rus bilimsel oryantalist çalışmalarının üç temel oluşum kaynağı bulunmaktadır. Birincisi, pratik oryantalizmdir. Bu yaklaşımın başlıca işlevi, askerî ve diplomatik birimlere hizmet etmek ve dış ticaretin çıkarlarını korumaktır. Bu anlayışın ayrılmaz bir parçasını ise Ortodoks Kilisesi’nin Doğu’daki misyonerlik faaliyetleri oluşturmaktadır. İkinci kaynak, Rus İmparatorluğu’nun bir parçası olan Doğulu halkların geleneksel, yani dinî eğitim kurumlarıdır. Üçüncüsü ise Avrupa’dan Rusya’ya davet edilen bilim adamları ile onların tercüme ve araştırmalarıdır, özellikle Rusya’daki Avrupalı araştırmacıların yürüttüğü çalışmalar bu sürece önemli katkılar sağlamıştır.²⁹

Rus oryantalist Prof. A. V. Lukin’in belirttiğine göre, Rusya için Doğu yalnızca dışsal bir inceleme alanı değil, aynı zamanda içsel bir konuydu, zira ülkenin bir bölgesi bizzat Doğu’nun bir parçasıydı.³⁰ Bilimsel Rus oryantlizminin Batı oryantlizminden bağımsız, kendine ait ekolünün oluşumunda askerî ve ticarî çıkarların etkisi pratik oryantalizmi yaratmıştır. Pratik Rus oryantlizminin temelleri,

²⁷ İrina Fedorovna Popova, “Zasedaniye Kruglogo Stola “Sostoyaniye i Perspektivı Razvitiya Rossiiskogo Vostokovedeniya”. Otkritiye Vıstavki “Hraniteli Kulturnogo Koda. Rossiiskoye Vostokovedeniye v Litsah”, *Pismenniy Pamyatniki Vostoka* 17/2 (41) (Mart 2020), 121.

²⁸ Lukin, “Vostokovedeniye: Predmet i Perspektivı Razvitiya v Rossii”, 245-246.

²⁹ Petr Shastitko, “Vostokovedeniye v Rossii”, *Entsiklopediya Krugosvet* (Erişim 2 Mayıs 2025); Şemşek, *Rusça Literatürde Hz. Muhammed İmajı (Panova, Medvedko, Germanoviç ve Antonoviç Örnekliginde)*, 20; Lukin, “Vostokovedeniye: Predmet i Perspektivı Razvitiya v Rossii”, 245.

³⁰ Lukin, “Vostokovedeniye: Predmet i Perspektivı Razvitiya v Rossii”, 245.

1720’de I. Peter’in Dışışleri Koleji’nin kurulmasına ilişkin bir kararname yayınlamasıyla atılmıştır. Ortadoğu ülkelerinin dillerini konuşan uzmanlar davet edilmiştir. Davetliler arasında G. Ya. Ker ve V. M. Bakunin gibi Doğu el yazmalarının tercümesinde uzman olanlar da vardı. 1797’de Dışışleri Koleji’nde Asya halklarıyla ilgili işleri yönetmek için özel bir bölüm oluşturulmuştur. 1802’de Çar’ın manifestosu ile Dışışleri Bakanlığı kurulmuştur. Asya Komitesi Ocak 1820’de kurulmuştur. 1823 yılında Asya Komitesi bünyesinde, bakanlığa personel yetiştiren bir doğu dilleri eğitimi dairesi oluşturulmuştur. Bu eğitim kurumuna genç, Ortodoks, iyi eğitilmiş insanlar kabul edilmiştir. Doğu Dilleri Eğitim Bölümü, birçoğu uygulamalı oryantalist yetiştirmiş ve bu kişiler kendilerini bilimsel araştırmalara adanmıştır. Kafkasya ve Orta Asya’daki çatışmalarda Çarlık Rusyası’nın yararına hizmet etmişlerdir.³¹ Pratik oryantalist çalışmaların gelişimi, Asya bölümünün başkanı, seçkin bir diplomat ve oryantalist olan E. P. Kovalevsky’nin(1811-1868) adıyla ilişkilendirilmiştir. Onun girişimiyle Asya ülkelerinde birçok bilimsel ve diplomatik çalışma yapılmıştır. Keşiflerin sonuçları ciddi bilimsel ilgi görmüştür.³²

Rusya’nın askerî departmanı pratik oryantalist çalışmalarının geliştirilmesine katkıda bulunmuştur. Askerî ajanlar, St. Petersburg’a doğu ülkelerinin, özellikle de doğu komşularının coğrafi, etnografik, dinî ve siyasî durumu hakkında ayrıntılı raporlar sağlamışlardır. Örneğin, 1817’de General Yermolov başkanlığındaki büyük bir askerî-diplomatik heyet İran’ı ziyaret etmiştir. Bu ziyaretin sonucunda Fars ahlakı ve silahlı kuvvetleri hakkında makaleler yayınlanmıştır. İran’ın askerî meselelerinin kısa bir özeti gibi çalışmalar yapılmıştır. 1823 ve 1825 yıllarında İstanbul’u ziyaret eden Albay F.F. Berg başkanlığındaki askerî heyetin raporunda da Osmanlı Devleti hakkında bilgiler yer almıştır.³³

Rusya’nın askerî birimleri, kendi ihtiyaçlarına yönelik olarak oryantalist kadrolar yetiştirmiştir. Bu doğrultuda, 1824 yılında I. Aleksandr’ın kararnamesiyle Orenburg’da Rus ordusuna askerî tercümanlar yetiştirmek amacıyla Neplyuev Askerî Okulu kurulmuştur. 1844 yılından itibaren bu okul, ordu için özel tercümanlar

³¹ Şemşek, *Rusça Literatürde Hz. Muhammed İmajı (Panova, Medvedko, Germanoviç ve Antonoviç Örneğinde)*, 18.

³² Shastitko, “Vostokovedeniye v Rossii”; Şemşek, *Rusça Literatürde Hz. Muhammed İmajı (Panova, Medvedko, Germanoviç ve Antonoviç Örneğinde)*, 19.

³³ Shastitko, “Vostokovedeniye v Rossii”.

hazırlamaya başlamıştır. Altı yıllık eğitim süresiyle faaliyet gösteren okul, Doğu dilleri ve bölgesel bilgi alanında uzman personel yetiştirmeyi hedeflemiştir. 1897 yılında ise Taşkent'te, Türkistan Askerî Bölgesi karargâhı bünyesinde askerî tercüman yetiştirmek amacıyla Hindustani diline yönelik eğitim kursları açılmıştır. Genel olarak askerî departman, Doğu araştırmalarına faydacı bir yaklaşımla yaklaşmış ve bu alanı stratejik gereksinimlerle ilişkilendirmiştir.³⁴

Rus Ortodoks Kilisesi, Rus doğu çalışmalarının gelişiminde önemli bir etkiye sahip olmuştur. Pratik Doğu bilimi, özellikle Ortodoks kilisenin Doğu'daki misyonerlik faaliyetleriyle yakından ilişkilidir.³⁵ Bu doğrultuda kilise, Doğu'nun çeşitli bölgelerinde ve Afrika'da, özellikle Addis Ababa'da manevî misyonlara sahip faaliyetler yapmış, bu faaliyetler söz konusu bölgelerdeki kültürel ve entelektüel etkileşimleri şekillendirmiştir. Çin'deki Ortodoks misyonunun faaliyetleri ise Sinoloji disiplininin evrimi üzerinde güçlü bir etki bırakmıştır.³⁶ Rus misyonerleri faaliyetlerini geniş bir alana yayarak Rus devletinin Ruslaştırma politikasını kısa sürede gerçekleştirmeyi hedeflemişlerdir. Ancak misyonerler dinî propagandalarında zaman zaman devletin önem atfettiği tarihsel gerçekleri ihmal etmişlerdir. Bu durum özellikle Çarlık döneminde ve Sovyetler Birliği'nin kurulmasıyla birlikte misyonerlik faaliyetlerinin devlet nezdinde gereken desteği görmemesine yol açmıştır. Misyonerlik çalışmaları II. Ekaterina (1762–1796) dönemine kadar etkinliğini sürdürmüştür. Ancak II. Ekaterina bu faaliyetlere verilen desteği sona erdirmiş ve dinî hoşgörü politikasını, Müslüman unsurların devlet çıkarları doğrultusunda kontrol altına alınmasına yönelik bir araç olarak kullanmıştır. Nitekim onun bu konudaki yaklaşımı, hoşgörü siyasetinin “Müslümanlığı yaymak için değil, onları avlamak için” uygulandığına dair ifadesinde açıkça görülmektedir.³⁷ Ancak, 19. yüzyılın sonlarına gelindiğinde misyonerlik faaliyetleri tekrar devlet desteği

³⁴ Shastitko, “Vostokovedeniye v Rossii”; Şemşek, *Rusça Literatürde Hz. Muhammed İmajı (Panova, Medvedko, Germanoviç ve Antonoviç Örneğinde)*, 19.

³⁵ Şemşek, *Rusça Literatürde Hz. Muhammed İmajı (Panova, Medvedko, Germanoviç ve Antonoviç Örneğinde)*, 20.

³⁶ Shastitko, “Vostokovedeniye v Rossii”.

³⁷ Alau Adilbayev, *Rus Oryantalistlerin Kur'an Çalışmaları*, (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2000), 52.

almaya başlamış, 1854'te Kazan Dini Akademisi'nde Anti-Müslüman misyonerlik bölümü kurulmuş ve 1865'te Ortodoks Misyoner Birliği faaliyete geçmiştir.³⁸

Rus oryantalist çalışmalarının ikinci ana kaynağı olarak, Rus İmparatorluğu'nun bir parçası olan Doğu halklarının geleneksel (kural olarak, dinî) bilim okulları belirtilmiştir. Bu okullarda komşu doğu ülkelerinin ulusal kültürü ve tarihi öğretilmiştir. Üçüncü kaynağı ise Avrupa'dan Rusya'ya davet edilen bilim adamları da dahil olmak üzere Batı araştırmaları olmuştur. Özellikle Rusya'daki Avrupalı bilim adamları tarafından yapılan araştırmaların Rusça'ya çevrilmesi ve yayınlanması olmuştur.³⁹ Kendisini Avrupa'nın temsilcisi olarak gören Rusya, I. Peter'in devlet reformlarından Batı standardını benimsemeye başlamıştır. Komşu doğu ülkelere Batı'nın sömürge politikasını sürdürmeye çalışmıştır. Bu reformların uygulanmasında oryantalizmin önemi büyük olmuştur. I. Peter 1702'de yayınladığı kararnamede Batılı bilim adamlarını Rusya'ya davet etmiştir. Rus Şarkiyat çalışmalarında yeni bir sayfa açılmıştır. Siyasî, ekonomik, askerî ve teknik olarak ilerleyen Batı, Çarlık Rusyası için bilimsel bir lider haline gelmiştir.⁴⁰ Alman ve Fransız bilim adamları devlet hazinesinden yüksek maaşlar almışlar. Onlara ödüller verilmiştir. Bu dönemde yerel aydınlara saygı yabancılardan daha az gösterilmiştir. Bu durum 19. yüzyılda bazı Rus aydınlarının tepkisine neden olmuştur. Örneğin V. V. Bartold, Batılı araştırmacıların Rusya ve ona komşu Doğu ülkeleri hakkında verdikleri bilgilerin yeterli ve güvenilir olmadığını belirtmiştir.⁴¹ 19. yüzyılın başlarından itibaren Batılı oryantalistlerin eserleri Rusçaya çevrilmiş ve bu çeviriler aracılığıyla Rus oryantalizminin gelişimi hedeflenmiştir. Bu çalışmalar yalnızca tercüme faaliyetiyle sınırlı kalmamış, aynı zamanda bilimsel bir zemine taşınarak sistematik hale getirilmiştir. Böylece Doğu'ya dair elde edilen bilgiler düzenlenmiş ve Rusya'nın Doğu politikaları çerçevesinde uygulamaya konulması

³⁸ Soltayev, *Rus Oryantalistlerinin Siyer Çalışmaları(19. ve 20. Yüzyıllar)*, 42-44; Şemşek, *Rusça Literatürde Hz. Muhammed İmajı (Panova, Medvedko, Germanoviç ve Antonoviç Örneğinde)*, 20.

³⁹ Shastitko, "Vostokovedeniye v Rossii"; Lukin, "Vostokovedeniye: Predmet i Perspektivi Razvitiya v Rossii", 245; Şemşek, *Rusça Literatürde Hz. Muhammed İmajı (Panova, Medvedko, Germanoviç ve Antonoviç Örneğinde)*, 20.

⁴⁰ Adilbayev, *Rus Oryantalistlerin Kur'an Çalışmaları*, 54.

⁴¹ Adilbayev, *Rus Oryantalistlerin Kur'an Çalışmaları*, 54-55.

amaçlanmıştır.⁴² A. V. Boldırev, V. R. Rozen, V. F. Girgas gibi birçok önde gelen Rus oryantalisti, Batı okul eğitiminden etkilenmiştir.⁴³ Genellikle üniversiteler tarafından yürütülen Rus bilimsel oryantal çalışmaları akademik düzeyde yürütülmüştür. Örneğin, 19. yüzyıldan beri Kazan, St. Petersburg, Moskova üniversiteleri bilimsel faaliyetlerde bulunmuşlardır.⁴⁴

Çarlık dönemini takip eden Sovyet dönemi, ateizm ideolojisine dayanmıştır. V. I. Lenin bu ideolojiyi bilimsel bir formatta pekiştirmek istemiştir. İnanç işlevini bilimsel ilerleme ile değiştirecek bir program önermiştir. Böylece sosyalist devlet sistemi, bilimsel eğitimin yaygınlaştırılması yoluyla toplumun bir Yaratıcıya inanma ihtiyacını ortadan kaldırmayı amaçlamıştır.⁴⁵ İslâm çalışmaları ateizm ideolojisine uygun olarak incelenmiştir. Hz. Peygamber'in hayatı hakkında birçok araştırma yapılmıştır. Ancak tezimizde bahis konusu olan Rus oryantalist E. A. Belyaev gibi Sovyet dönemi Rus aydınları hadisi kaynak olarak kabul etmemişler ve Kur'an'ı sorgulamışlardır.⁴⁶

Rus kaynaklardaki tanımlamalara göre, klasik oryantalizmin günümüzdeki gelişim aşamasında esas mesele, kavramın içeriği ya da sınırlarının yeniden tanımlanmasından ziyade, çağdaş toplumsal, tarihsel ve felsefi bağlamlara uygulanabilirliğidir. Avrasya coğrafyasında yer alan Rusya'nın kültürel yapısı, Slav-Avrupa kökenlerinin Bizans, Türk-Arap ve Moğol unsurlarıyla bütünleştiği karmaşık bir sentezi yansıtmaktadır. Bu doğrultuda, Doğu ve tarihî, dinî ve kültürel geleneklerine dair bilgi, Rus kültürel kimliğinin ayrılmaz bir bileşeni olarak değerlendirilmektedir. Çok uluslu ve dinli bir yapıya sahip olan Rusya'da

⁴² Şemşek, *Rusça Literatürde Hz. Muhammed İmajı (Panova, Medvedko, Germanoviç ve Antonoviç Örneğinde)*, 21.

⁴³ Adilbayev, *Rus Oryantalistlerin Kur'an Çalışmaları*, 56.

⁴⁴ Soltayev, *Rus Oryantalistlerinin Siyer Çalışmaları(19. ve 20. Yüzyıllar)*, 47; Şemşek, *Rusça Literatürde Hz. Muhammed İmajı (Panova, Medvedko, Germanoviç ve Antonoviç Örneğinde)*, 21-22.

⁴⁵ Şemşek, *Rusça Literatürde Hz. Muhammed İmajı (Panova, Medvedko, Germanoviç ve Antonoviç Örneğinde)*, 22.

⁴⁶ Şemşek, *Rusça Literatürde Hz. Muhammed İmajı (Panova, Medvedko, Germanoviç ve Antonoviç Örneğinde)*, 23.

oryantalizm, geçmişte olduğu gibi günümüzde de toplumsal anlamda belirleyici ve yönlendirici bir unsurdur.⁴⁷ Bu bağlamda araştırmalar devam etmektedir.

6. Üç Rus Oryantalist Hakkında Genel Bilgiler

Araştırmamızda E. A. Belyaev, I. M. Filshinskiy ve O. G. Bolshakov'un tercih edilmesinin başlıca nedeni, hilâfet tarihi, özellikle de Emevîler dönemi üzerine doğrudan ve kapsamlı eserler vermiş oryantalistler olmalarıdır. Her üçü de Sovyet döneminin önde gelen akademisyenleri arasında yer almakta, tarihsel analizlerinde özgün metodolojiler kullanmaları, Arapça kaynaklara dayalı ciddi filolojik incelemelere yer vermeleri ve dönemin siyasî, sosyal yapısını yorumlamadaki yaklaşımlarıyla öne çıkmaktadır. Ayrıca bu yazarlar, yalnızca Emevî hanedanının tarihsel olaylarını aktarmakla kalmayıp, aynı zamanda hilâfet kurumunun geçirdiği dönüşümü açıklamaya yönelik değerlendirmeleriyle dikkat çekmektedir. Emevîler dönemine ilişkin çalışmalarıyla diğer Rus oryantalistlerinden ayrılmaları, onları bu araştırmanın odağına yerleştirmemize neden olmuştur.

Bu bölümde, adı geçen araştırmacıların biyografilerine, ilmî faaliyetlerine ve temel eserlerine yer verilmiştir. Yapılan incelemeler sonucunda, Belyaev, Filshinskiy ve Bolshakov'un özel hayatlarına, özellikle ailelerine dair verilere sınırlı ölçüde ulaşılabildiği, buna karşılık ilmî üretimlerine ilişkin kaynaklara erişimin mümkün olduğu görülmüştür. Bu doğrultuda, eldeki bilgiler çerçevesinde söz konusu oryantalistlere dair mümkün olduğunca açık, güvenilir ve somut veriler sunulmaya çalışılmıştır. Bu çerçevede ilk olarak, Belyaev'in biyografisi ve ilmî çalışmaları ele alınacaktır.

6.1. E. A. Belyaev (1895-1964)

Evgeniy Aleksandrovich Belyaev 5 Ekim 1895 senesinde Tver eyaletindeki Rjev şehrinde Rus İmparatorluğu döneminde doğmuş olan Sovyet yazarı, tarih bilimleri doktorudur. 1922'de Moskova Doğu Araştırmaları Enstitüsünden mezun olan yazar, 1924 yılında aynı enstitüde öğretmenlik yapmıştır. Sonraları Askerî Yabancı Diller Enstitüsünde ve SSCB Dışişleri Bakanlığı Yüksek Diplomatik Okulunda çalışmıştır. 1945-1955 yılları arasında Moskova Doğu

⁴⁷ Popova, "Klassičeskoye Vostokovedeniye na Sovremennom Etape: Problemi i Perspektivi".

Araştırmaları Enstitüsü Yakın ve Ortadoğu Ülkeleri Tarihi Bölüm Başkanı olmuştur. 1951'den itibaren SSCB Bilimler Akademisi şarkiyat Enstitüsü'nde Araştırmacılık görevini yürütmüştür. Rus oryantalizminde, özellikle Sovyet oryantalizminde itibar kazanan Belyaev, Sovyet dönemi eğitiminde değeri büyük olan onur rozeti nişanı ile ödüllendirilmiştir.⁴⁸

Yazar İslâm'daki mezhepsel hareketlere, Batı'da yapılan İslâmî çalışmaların incelenmesine büyük önem vermiştir. Esas olarak Hilâfet tarihi ve İslâm'ın ortaya çıkışı ile uğraşmış ve bunu incelemiştir. Bilimsel faaliyetini, derslerinde ve araştırmalarında bu konular sayesinde organize etmiştir. Ele aldığı tarihi şahsiyetlerin durumlarını ve şartlarını sosyal, psikolojik ve siyasî açıardan açıklamaya çalışmıştır. Düşüncelerini özlü ve ağırlıklı olarak ifade etmeye çalışmıştır. Öğrencisi, Sovyet ve Rus tarihçisi, Arap dili uzmanı, tarih bilimleri doktoru Robert Grigoryevich Landa, onun oldukça disiplinli bir hoca olduğunu belirtmektedir. Landa'nın anlatılarına göre, konuyu jestlerle anlatma fırsatı bulduğunda, düşüncelerini ifade etme sürecinde kelimeler yerine jestle anlatma yöntemi uygun bulduğunu açıklamıştır. Antik, Orta Çağ ve Modern Arap tarihiyle ilgili derslerine büyük ilgiyle katıldığını belirtmiştir. Hocası için tarihin bir dizi belirli gerçekler veya ahlak okuma değil, tarih içinde yaşayan bir kişinin hayatını deneyimleme fırsatı olduğunu anlatmıştır.⁴⁹ Bu nedenle herhangi bir ilginç tarihi olaylardaki orijinal, özel ve komik yanları görebildiğini dile getirmiştir. Ayrıca, öğretmeninin kendini düzeltme, sabır ve soğukkanlılık niteliklerinin yanı sıra dinleyicilerle incelikli temas kurma becerisine sahip olduğunu bildirmektedir.⁵⁰

Yazarın *Arabi, İslâm i Arabskiy Halifat v Rannee Srednevekov'e* (Erken Orta Çağ'da Araplar, İslâm ve Arap Halifeliği) adlı 1965'te yayınlanan eseri İslâm Tarihi'ni Hz. Peygamber döneminden itibaren anlatan Rus dilindeki temel

⁴⁸“Belyaev Evgeniy Aleksandrovich”, *Büyük Sovyet Ansiklopedisi*, baş ed. A.M. Prohorov (Moskova: Sovyet Ansiklopedisi Yayınevi, 1970), 3/550.

⁴⁹ Oleg Konstantinovich. Dreyer vd., *Slovo Ob Uçitelyah Moskovskiye Vostokovedi 30-60-h Godov* (Moskova: Nauka Yayınevi, 1988), 313-317.

⁵⁰ Oleg Konstantinovich Dreyer vd., *Slovo Ob Uçitelyah Moskovskiye Vostokovedi 30-60-h Godov*, 316.

çalışmalardan birisi olmuştur. 1969 senesinde İngilizce⁵¹ yayınlanmıştır.⁵² Toplam olarak 150'den fazla⁵³ eserin müellifi olan Belyaev'in yukarıda adı geçen eseri, Sovyet döneminde Rusya'da hilâfet konusunda kaynaklık eden tek bir çalışma olmuştur.⁵⁴ Örnek olarak, L. I. Medvedko, V. F. Panova, O. G. Bolshakov, R. G. Landa gibi önde gelen Rus oryantalistleri bu eserden istifade etmişlerdir.

Landa, aynı zamanda Belyaev'in Türkiye, Çin, Hindistan ve İran tarihleri üzerine yaptığı incelemelere de büyük önem verdiğini bildirmektedir. Geniş filolojik bilgisi ve sosyo-tarihsel süreçlere dair araştırmalarının, onu kültür, din ve toplumsal düşünce alanındaki ciddi çalışmalarıyla yakından ilişkili olan geleneksel doğu araştırmalarının bir temsilcisi hâline getirdiğini ifade etmektedir.⁵⁵

Landa'ya göre, Belyaev'in önem verdiği en önemli konu da hilâfetin ne olduğu ve bu yöntem sistemi altındaki insanların yaşam koşullarının açıklanması olmuştur. Onun "Kur'an'da Allah bir tüccar ve bir köle sahibidir" ifadesi, İslâm'ın sadece bir bedevî veya basitçe feodal bir din olarak tanımlanması konusunda şüphelere yol açmıştır. Zira, *Arabi, İslâm i Arabskiy Halifat v Rannee Srednevekov'e* (Erken Orta Çağ'da Araplar, İslâm ve Arap Halifeliği) adlı eserinde, İslâm'ın ortaya çıkışında köleliğin belirleyici öneminden bahsetmemiştir. Bu süreci değerlendirirken o dönemin köle sahibi olma ilişkilerine dikkat edilmesi gerektiğine değinmiştir.⁵⁶

Yine Landa'nın aktarımlarına göre Belyaev, İslâm'ın ve erken Arap devletinin toplumsal özünü açık bir biçimde formüle etmemiştir. Ancak bu özü açıklığa kavuşturmak amacıyla önemli çabalar sarf etmiştir. İslâm öncesi Arap kabilelerinin geleneklerine, inançlarına ve yaşam biçimlerine büyük ilgi göstermiştir. Ayrıca, İslâm öncesi Kuzey Arapları üzerindeki Sâsânî İran ve Bizans etkilerini,

⁵¹ Belyaev'in söz konusu eseri, Adolphe Gourevitch tarafından Rusça'dan İngilizce'ye tercüme edilmiştir. Bu çalışma, "Arabs, Islam and the Arab Caliphate in the Early Middle Ages" başlığıyla, 1969 yılında Londra'daki Pall Mall Press yayınevi tarafından neşredilmiştir.

⁵² "Belyaev Evgeniy Aleksandrovich", 3/550.

⁵³ Oleg Konstantinovich Dreyer vd., *Slovo Ob Uçitelyah Moskovskiy Vostokovedi 30-60-h Godov*, 321.

⁵⁴ Oleg Konstantinovich Dreyer vd., *Slovo Ob Uçitelyah Moskovskiy Vostokovedi 30-60-h Godov*, 320.

⁵⁵ Oleg Konstantinovich Dreyer vd., *Slovo Ob Uçitelyah Moskovskiy Vostokovedi 30-60-h Godov*, 312.

⁵⁶ Oleg Konstantinovich Dreyer vd., *Slovo Ob Uçitelyah Moskovskiy Vostokovedi 30-60-h Godov*, 319.

Arap fetihlerinin başlaması ve hilâfetin ortaya çıkmasının ardından şekillenen Arap toplum yapısını analiz etmiştir. Bu doğrultuda, İslâm'ı ve hilâfeti doğuran toplumsal temelin çok yönlü ve farklı biçimlerdeki yapısını tanımlamaya çalışmıştır.⁵⁷ Bu kapsamlı yaklaşımının arkasında, Belyaev'in entelektüel donanımı ve farklı dillerdeki kaynaklara hâkimiyeti belirleyici olmuştur.

Landa, hocasının Arap ülkelerindeki birincil kaynaklara doğrudan ulaşma imkânı bulunmamasına rağmen, Arapça, Fransızca, İngilizce, Almanca, İtalyanca ve Rusça literatürü çok iyi bildiğini ve Batı'da yayımlanan tüm çalışmalardan haberdar olduğunu belirtmektedir. Belyaev'in genellikle Rusça çevirilere bilimsel editör veya yorumcu olarak, zaman zaman da doğrudan çevirmen olarak katkıda bulunduğunu ifade etmektedir. İslâm tarihi ve hilâfet tarihi üzerine yaptığı uzun süreli çalışmaların, onun Arapların erken Orta Çağ tarihine dair derin bir bilgi birikimi kazanmasına vesile olduğunu, bu nedenle söz konusu dönemle ilgili anlatımlarında daima canlı betimlemelere, özgün tasvirlerle ve zengin içeriklere yer verdiğini dile getirmektedir. Ayrıca Belyaev'in eserinin, Arapların erken Orta Çağ dönemine dair Sovyet tarihçiliğinin başlıca başarılarından biri olarak günümüze kadar ulaştığını vurgulamaktadır.⁵⁸ Bu yönleriyle Belyaev'in ilmî katkıları yalnızca metot düzeyinde değil, dönemin entelektüel koşulları çerçevesinde de anlam kazanmaktadır.

Ayrıca Landa, Evgeniy Aleksandrovich'in daha fazla monografi ve bilimsel çalışma kaleme alma imkânının sınırlı kaldığını çünkü yaşamının önemli bir bölümünün bilimsel araştırmalar ve Şarkiyat çalışmalarına katılımın sınırlı olduğu bir döneme denk geldiğini belirtmektedir. Bu sürecin 1920'li yılları ve II. Dünya Savaşı'nı kapsadığını aktarmaktadır. Aynı zamanda geleneksel Şarkiyat çalışmalarını yeniden yapılandırma sorumluluğunun da bu kuşağın omuzlarında olduğunu vurgulamaktadır. Bu yeni yapılanma, Sovyet bilim anlayışının Marksist-Leninist yaklaşım temelinde şekillenmesini zorunlu kılmış ve birçok eski görüşün terk edilmesini, gözden geçirilmesini ya da yeniden yorumlanmasını gerektirmiştir.

⁵⁷ Oleg Konstantinovich Dreyer vd., *Slovo Ob Učitelyah Moskovskiy Vostokovedi 30-60-h Godov*, 319-320.

⁵⁸ Oleg Konstantinovich Dreyer vd., *Slovo Ob Učitelyah Moskovskiy Vostokovedi 30-60-h Godov*, 320.

Bununla birlikte Landa, Belyaev'in üretken yaşamının büyük bir kısmını öğretim faaliyetlerine adanmış olduğunu da ifade etmektedir.⁵⁹

Belyaev'in öğretim faaliyetlerine ve bilimsel üretkenliğine yön veren bir diğer önemli unsur ise, uluslararası bilim çevreleriyle kurduğu ilişkilerdir. Landa, Belyaev'in Goldziher, Caetani ve Gabrieli gibi farklı ülkelerden önde gelen bilim insanlarına büyük saygı duyduğunu, özellikle Fransız Şarkiyat geleneğinin başarılarını iyi bildiğini ve Fransa'nın neredeyse tüm tanınmış oryantalistleriyle şahsen tanışıklığı bulunduğunu belirtmektedir. Orta Çağ'da Müslüman Doğu'nun toplumsal tarihine dair çalışmalarıyla tanınan Claude Cahen ile semitik diller ve İslâm araştırmaları alanında ün kazanmış Maxime Rodinson hakkında yüksek bir kanaate sahip olduğunu vurgulamaktadır. Landa ayrıca, hocasının özellikle Fransa'nın önde gelen İslâm alimi Louis Massignon ile yakın olduğunu ve onunla iyi bir irtibat sürdürdüğünü ifade etmektedir.⁶⁰

6.2. I. M. Filshinsky (1918-2013)

Isaak Moiseevich Filshinsky, 1918'de Kharkov'da 7 Ekim'de o zamanki Ukrayna eyaletinde doğmuştur. Rus ve Sovyet tarihçisi, oryantalist, Arap dili uzmanı, edebiyat eleştirmenidir. 75 yaşında, uzun zamandır hak ettiği Tarih Bilimleri Doktoru derecesini ve profesör unvanını almıştır. Sovyet döneminde, Sovyet Tarihi Ansiklopedisi'nin yazarlarından biri olarak Rus oryantalizmine büyük katkılarda bulunmuştur.⁶¹

Babası Moisei Isaakovich Filshinsky mühendis idi. Oğlu Isaak'ın doğumundan iki yıl sonra ailesiyle birlikte Moskova'ya taşınmıştır. Erken çocukluktan itibaren Filshinsky yetenekli bir çocuktü ve Theodor Mommsen'in çalışmalarına büyük ilgi göstermiştir. İlim meraklısı olan Filshinsky, başlangıçta Alman dilini derinlemesine inceleyen özel bir orta okuldan mezun olmuştur. 1941'de Moskova Felsefe, Edebiyat ve Tarih Enstitüsü Tarih Fakültesi Arkeoloji Bölümü'nden mezun olmuştur. II. Dünya Savaşı yıllarında, Sovyet yetkilileri

⁵⁹ Oleg Konstantinovich Dreyer vd., *Slovo Ob Uçitelyah Moskovskiy Vostokovedı 30-60-h Godov*, 321.

⁶⁰ Oleg Konstantinovich Dreyer vd., *Slovo Ob Uçitelyah Moskovskiy Vostokovedı 30-60-h Godov*, 323.

⁶¹ Aleksandra Belousenko, "Isaak Moiseevich Filshinsky (1918-2013)", *Elektronnaya biblioteka* (Erişim 25 Nisan 2025).

tarafından cepheye gönderilmemiştir. Çok dil bilmesi nedeniyle Askeri Yabancı Diller Enstitüsü'ne alınarak önce Çince öğrenmesi planlanmış, ancak iki hafta sonra Arapça bölümüne aktarılmıştır. Böylece 1946 yılında mezun olan Isaak Moiseevich, ünlü Rus entelektüel bilim adamı H. K. Baranov'dan⁶² iyi bir eğitim almıştır. Danışman hocası Baranov tarafından derlenen Arapça-Rusça sözlük, Filshtinsky tarafından elle birkaç kez yeniden yazılmıştır.⁶³

Bundan sonra *Egipet v Periode Ekspeditsii Napoleona Bonaparta* (Napolyon Bonapart'ın Seferi Sırasında Mısır) tezini savunarak yüksek lisans derecesini almıştır. Filshtinsky'nin bu çalışması, Moskova Devlet Üniversitesi Asya ve Afrika Ülkeleri Enstitüsü profesörü F. M. Atsamba tarafından bilimsel bir başarı ve bir tarihçinin büyük sanat rütbesine yükseltilmiş sanatı olarak nitelendirilmiştir. Onun, Abdurrahman el-Cebertî'nin en zor vakayinamesine yaptığı *Udivitel'naya İstoriya Proşlogo v Jizneopisaniyah i Hronike Sobitii* (Biyografilerde Geçmişin Şaşırtıcı Hikayesi ve Olayların Bir Vakayinamesi) adlı çevirisi tez eki olmuştur.⁶⁴

1949'da Askeri Yabancı Diller Enstitüsü'nde öğretmen olduğu sırada kitlesel baskının kurbanı olmuş, tutuklanmış ve on yıl hapis cezasına çarptırılmıştır. Ulusal nefreti kışkırtma suçuyla Arkhangelsk bölgesindeki Kargopollag hapisanesinde folklorcu E. M. Meletinsky ve filozof G. S. Pomerants ile birlikte kalmıştır. 1955 yılında ise bir af kapsamında serbest bırakılmıştır. 1960'larda Filshtinsky, Sovyet Tarih Ansiklopedisi'nin yazımında yer almıştır. Sovyet hükümetiyle sürekli çatışan yazar, 1968'de Moskova Devlet Üniversitesi Asya ve Afrika Ülkeleri Enstitüsü fakültesinden uzaklaştırılmıştır. Bu olay sırasında, Doğu Araştırmaları Enstitüsü'nün müdürü B. G. Gafurov Filshtinsky'yi sonuna kadar savunmuştur. 1978'de yeni bir problemle karşılaşmıştır. Evinde yapılan arama işlemlerinin neticesinde Samizdat⁶⁵

⁶² Profesör Kharlampiy Karpovich Baranov, Moskova Arapça okulu'nun kurucusu, onurlu bilim adamı, Arapça-Rusça sözlüğünün derleyicisi olan Rus ve Sovyet Arap bilginidir. Oleg Konstantinovich Dreyer vd., *Slovo Ob Učitelyah Moskovskoye Vostokovedi 30-60-h Godov* (Moskova: Nauka Yayınevi, 1988), 307-308.

⁶³ Vasiliy Aleksandrovich Kuznetsov, "Ob Isaake Moiseeviche Filshtinskom", *Lehaim* (Erişim 25 Nisan 2025).

⁶⁴ Kuznetsov, "Ob Isaake Moiseeviche Filshtinskom".

⁶⁵ "Samizdat" kavramı, Sovyet döneminde özellikle 1960'lı yılların ikinci yarısından itibaren yaygınlık kazanmış, zamanla uluslararası literatürde de kendine yer bulmuştur. Sovyet resmî ideolojisine ve estetik anlayışına ideolojik ya da sanatsal açıdan aykırı kabul edilen bu tür eserler, resmî yayıncılık mekanizmalarının dışında, alternatif yollarla çoğaltılarak dolaşıma sokulmuştur. Bu

edebiyatı bulunmuştur. Gafurov'dan sonra müdür olan E. M. Primakov onu Enstitü'den kovmuştur. Sonraları yazar bu zaman hakkında şunları yazmıştır: “Kayıp yılların bakışı altında, daha fazla bela beklentisiyle, ışığı gördüğümünden beri boş biletimi çekiyorum”.⁶⁶

1980'lerde Filshinsky, 8 ciltlik *Dünya Edebiyatı Tarihi* adlı temel eserde, özellikle *Bin bir Gece* konulu bir bölüm yazmıştır. Daha sonra Nauka yayınevinden iki ciltlik *5-10 yüzyıllar Arap Edebiyatı Tarihi* ve *10-18 yüzyıllar Arap Edebiyatı Tarihi* yansıyan bir ortaçağ Arap edebiyatı tarihi yazma siparişini almıştır. Eser, malzeme hacmi bakımından emsalsiz eserlerden biri olarak kabul edilmektedir.⁶⁷

1992'de, SSCB'nin çöküşünden sonra, Isaak Moiseevich M. V. Lomonosov'un adını taşıyan Moskova Devlet Üniversitesi Asya ve Afrika Ülkeleri Enstitüsü'nde yeniden Arap edebiyatı ve Sufizm üzerine ders vermeye başlamıştır. 1993 yılında, Asya ve Afrika Ülkeleri Enstitüsünde *Ortaçağ Arap-Müslüman Toplumunda Sözel Sanatın Sosyo-Kültürel İşlevi* konulu tarih bilimleri doktoru derecesi için bilimsel bir rapor şeklinde tezini savunmuştur. Isaak Moiseevich, hayatının 96. yılında kalp krizinden vefat etmiştir. Hastalığından önce, öğrencilerinin tanımladığı gibi, açık bir zihne sahipti ve hafızası sağlamdı. Hz. Muhammed ve Râşid halifeler döneminde Arap tarihi üzerine bir makale yazmak gibi yeni projelere girişmek istemiştir. Ancak oldukça çalkantılı ve zor bir hayat yaşayan yazar, son projeyi hayata geçirememiştir.⁶⁸

Filshinsky'nin eserlerini monografiler, çeviriler ve anılar olarak sınıflandırmak mümkündür. İlk olarak monografilerinden başlamayı uygun görmekteyiz. B. Ya. Shidfarla hazırladığı *Oçerk Arabo-Musulmanskoi Kulturi 7-12 vv. (7-12. Yüzyıl Arap-Müslüman Kültürü Üzerine Deneme)*, *İstoriya Arabskoi Literaturi*” (Arap Edebiyatı Tarihi), *İstoriya Arabskoi Literaturi 5 – Naçalo 10 vv. (5. Yüzyıl ile 10. Yüzyılın Başlarında Arap Edebiyatı Tarihi)*, *İstoriya Arabskoi Literaturi 10 – 18 vv. (Arap Edebiyatı Tarihi 10—18 Yüzyıllar)*, *İstoriya Arabov i*

kavrama paralel olarak, Batı'da yayımlanıp Sovyetler'e gizlice sokulan yasaklı yayınları tanımlamak üzere “tamizdat” terimi kullanılmaya başlanmıştır., *Bolshaya Rossiiskaya Entsiklopediya* (BRE) 2004-2017, “Samizdat” (Erişim 16 Temmuz 2025).

⁶⁶ Belousenko, “Isaak Moiseevich Filshinsky (1918-2013)”.

⁶⁷ Kuznetsov, “Ob Isaake Moiseeviche Filshinskoye”.

⁶⁸ Vladimir Koryagin, “İnteliget, titan, uçitel”, *Gazeta.ru*. (Erişim 18 Ekim 2013).

Halifata (Araplar ve Halifelik Tarihi (750-1517)), *Halifat Pod Vlast'yu Dinastii Omeyadov* (661-750) (Emevî Hanedanının (661-750) Yönetimi Altındaki Halifelik). *Halifat Pod Vlast'yu Dinastii Omeyadov* (661-750) adlı eserinde, İslâm devletinin kurucusu olan Hz. Peygamber ile Dört Halife dönemleri kısaca ele alınmıştır. Emevîler dönemi ve hanedan halifelerinin faaliyetleri ayrıntılı olarak incelenmiştir. Yazar eserde, halifeliğin 7-8 yüzyıllardaki sosyo-ekonomik durumu, Emevî hanedanının siyasî muhalifleriyle mücadelesi, halifeliğin devlet ve idarî yapısı gibi konulara odaklanmıştır. Ayrıca Emevî halifelerinin bedevî kabilelerine karşı tutumlarını da ele almıştır. Kitabın özel bölümleri hem doğudaki hem de batıdaki Arap fetihlerine ayrılmıştır. Bununla birlikte eserde İslâmî dogmanın ortaya çıkışı, yönetim karşıtı mezheplerin ortaya çıkışı, Emevîler'in gücünün kademeli olarak azalması ve Abbâsîler tarafından devrilmesinin sorunları araştırılmıştır.⁶⁹

Çevirileri, *Al-Cabarti. Udivitel'naya İstoriya Proşlogo v Jizneopisaniyah i Hronike Sobitii* (el-Cebertî. Biyografilerde Geçmişin İnanılmaz Bir Hikayesi ve Olayların Kronolojisi), *Al-Cabarti Abd ar-Rahman. Egipet v Periode Ekspeditsii Napoleona Bonaparta* (1798-1801) (El-Cebertî Abd ar-Rahman. Bonapart Seferi Sırasında Mısır (1798-1801). B. Ya. Shidfarla birlikte *Al-Asmai. Jizn i podvigi Antarı* (Sirat Antar) (El-Asmaî. Antar'ın (Sirat Antar) Hayatı ve Başarıları), *Jizneopisaniye Saifa Sina Tsarya Zu Yazana* (Sirat Sayf b. Zu Yazan) (Kral Zu Yazan'ın Oğlu Seyf'in Biyografisi (Sirat Sayf b. Zu Yazan)).⁷⁰ *At-Tanuhi. Zanimatelniye İstorii i Primeçatelniye Sobitii iz Rasskazov Sobesednikov* (Et-Tanûhî. Muhatapların Hikayelerinden Eğlenceli Hikayeler ve Dikkat Çekici Olaylar).

Isaak Moiseevich hapiste geçiren anılarını *Mı Şagaem Pod Konvoem. Rasskazı iz Lagernoi Jizni*. (Konvoi Altında Yürüyoruz. Kamp Hayatından Hikayeler) adlı eserinde hikaye şeklinde sunmuştur. Bu eserin ilk baskısı 1994'te Moskova'da Hristiyanskoe İzdatelstvo yayınevi tarafından yayınlanmıştır.⁷¹

6.3. O. G. Bolshakov (1929-2020)

⁶⁹ Livelib, "Luchshiy Knigi Isaaka Moiseevicha Filshinskogo" (Erişim 25 Nisan 2025).

⁷⁰ Natalya Vyacheslavovna Safonova, "Shidfar Betsi Yakovlevna", *Bolshaya Rossiiskaya Entsiklopediya* (Erişim 25 Nisan 2025).

⁷¹ World Ort Elektronnaya Evreiskaya Entsiklopediya, "Filshinsky Isaak" (Erişim 25 Nisan 2025).

Oleg Georgiyevich Bolshakov, Rus ve Sovyet tarihçisi, oryantalist, arkeolog, Arap dili uzmanıdır. 3 Temmuz 1929 senesinde Tver şehrinde dünyaya gelmiştir. Tarih tutkunu olan yazar 1946'da Leningrad Devlet Üniversitesi Doğu Fakültesi Arapça bölümüne kayıtlı olmuştur. Böylece zengin bir bilimsel ve eğitimsel faaliyetine başlamıştır. Eğitimi, 1951'de Arap Ülkeleri Tarihi bölümünden mezun olduktan sonra Devlet İnziva yüksek lisansa kabul edilmesi ile devam etmiştir. 13 Kasım 1954'te *Polivnaya Keramika Maverannahra VIII-XII vv. Kak İstoriko-Kulturniy Pamyatnik* (Tarihi ve Kültürel Bir Anıt Olarak 8-12 Yüzyıllarda Maveräünnehir'in Sırlı Seramikleri) konulu doktora tezini savunmuştur. Bu tez çalışmasında, araştırdığı konuyla ilgili malzemeleri stilistik ve kronolojik açıdan sınıflandırmıştır.⁷²

1954 yılının kış mevsiminden itibaren Devlet İnziva Yeri Doğu İşleri Bölümünde kıdemli bir çalışan olarak görev yapmıştır. Aralık 1956'da ise Maddî Kültür Tarihi Enstitüsü'nün Orta Asya ve Kafkasya Arkeolojisi Sektörüne araştırma görevlisi olarak kabul edilmiştir. Bilimsel etkinliğinin ilk on beş yılında esas dikkati Doğu arkeolojisine vermiştir. Erken Ortaçağ Pencakent kazılarına katılmıştır. 1961-1962 ve 1962-1963 senelerinin kış mevsiminde Sovyet Nubian arkeolojik keşif gezisine katılmıştır. Ayrıca Irak'taki Sovyet arkeolojik kazı heyetinde yer almış ve bu bölgede, günümüzden altı ila beş bin yıl öncesine tarihlenen yerleşim merkezleri üzerine araştırmalarda bulunmuştur. Suriye'deki SSCB Bilimler Akademisi'nin benzer bir keşif gezisinde (1987-1990) araştırmalarda bulunmuştur. Ekim 1966'dan itibaren SSCB Bilimler Akademisi'nin Asya Halkları Enstitüsü'nün (Doğu Araştırmaları Enstitüsü) Leningrad şubesinin Arapça bölümünde çalışmıştır. Haziran 1974'te *Gorod Srednei Azii v Kontse VIII. - Naçale XIII. vv.* (8. Yüzyılın Sonlarında - 13. Yüzyılın Başlarında Orta Asya Şehri) adlı çalışmasıyla tarih bilimleri doktoru derecesini almıştır. Doğu'daki kentsel olaylar ve sosyo-ekonomik süreçler konusunda uzmanlaşmıştır. Moğol öncesi dönemde Orta Doğu'nun ortaçağ şehirleri hakkındaki monografisi biri 1984 diğeri 2001 yılı olmak üzere iki kere basılmıştır. 19 Ekim 1992'de profesör unvanını almıştır. Hayatının sonuna kadar ilim yolunda araştırmalarda bulunmuştur. Suriye ve Kırgızistan'dan gelenler de dahil olmak üzere

⁷² Sergei Alekseevich Frantsuzov, "Oleg Georgiyevich Bolshakov", *İVR RAN* (Erişim 25 Nisan 2025).

bir dizi öğrenci, tarihçi ve kaynak uzmanını eğitmiş ve 2020 senesinde 90 yaşında vefat etmiştir.⁷³

Yazarın başlıca eserleri *Puteshestviye Abu Hamida al-Girnatî v Vostochnuyu i Tsentral'nuyu Evropu (1131-1153)* (Ebû Hâmid al-Girnatî'nin Doğu ve Orta Avrupa'ya Seyahatı (1131-1153)), *Hronologiya Vosstaniya Mukannî/İstoriya i Kultura narodov Srednei Azii* (Mukanna' İsyanının Kronolojisi/Orta Asya Halklarının Tarihi ve Kültürü), *Buhara vremeni İbn Sini/Pismennyye Pamyatniki i Problemy Kultury Vostoka* (İbn Sina Zamanında Buhara/Yazılı Anıtlar ve Doğu Kültürünün Sorunları.), *Sueveriye i Moshennichestva v Bagdade 13 v./İslâm: Religiya, Obshestvo, Gosudarstvo. Sbornik statei* (13. Yüzyılda Bağdat'ta Hurafe ve Sahtekarlık/İslâm: Din. Toplum. Devlet. Makale Koleksiyonu.).⁷⁴ Tarihsel sürecin yeniden inşasına yönelik bütüncül bir yaklaşım, Bolshakov'un dört ciltlik *İstoriya Halifata* (Hilâfet Tarihi) adlı eserinde açık bir biçimde ortaya konmuştur. Yazarın bu kapsamlı çalışmayı kaleme alması yirmi yılı aşkın bir süre almıştır.⁷⁵

İstoriya Halifata (Hilâfet Tarihi) adlı eserinin ilk cildini *İslam v Aravii (570-633 gg.)* (Arabistan'da İslâm (570-633))" olarak adlandırmıştır. Burada, Hz. Muhammed'in tebliği döneminde İslâm'ın ortaya çıkışını ve gelişimini ve onun ilk halefinin yönetimi altında Arabistan topraklarında bir Müslüman devlet olan hilâfetin oluşumunu incelediğini belirtmiştir.⁷⁶ Yazar, *Epoha Velikih Zavoevanii. 633-656 gg.* (M. 633-656 Arasındaki Büyük Fetih Hareketleri) başlıklı ikinci ciltte, üçüncü Raşid halife Hz. Osman'ın öldürülmesine kadar Arap Yarımadası dışındaki Arap fetihlerinin seyrini özetlemiştir. Eserde, İslâm devleti tarihindeki bu kısa ama önemli dönemin sosyo-ekonomik sorunlarına büyük önem verilmeye çalışıldığını ifade etmiştir.⁷⁷ *Mejdu Dvuh Grajdanskih Voin (656-696)* (İki İç Savaş Arasında (656-696)) başlıklı üçüncü cilt, Müslüman devlet içindeki şiddetli dinî ve siyasî mücadele dönemine ayrılmıştır. Yazar bu ciltte tartışılan olayların, oluşumu biraz daha sonra

⁷³ Frantsuzov, "Oleg Georgiyevich Bolshakov".

⁷⁴ Frantsuzov, "Oleg Georgiyevich Bolshakov".

⁷⁵ Duhovnoe Upravlenie Musulman Rossiiskoi Federatsii (DUM RF), "Pamyati Arabista i İstorika Olega Bolshakova (03.06.1929-20.04.2020)" (Erişim 25 Nisan 2025).

⁷⁶ Oleg Georgiyevich Bolshakov, *İstoriya Halifata. Tom 1. İslâm v Aravii (570-633)* (Moskova: Vostochnaya literatura RAN, 2002), 1.

⁷⁷ Oleg Georgiyevich Bolshakov, *İstoriya Halifata. 2. Epoha Velikih Zavoevanii. 633-656* (Moskova: Vostochnaya literatura RAN, 2002), 1.

gerçekleşmesine rağmen, Şîî ideolojisinin oluşumu üzerinde belirleyici bir etkiye sahip olduğunu açıkladığını öne sürmüştür. Eserinde, incelenen dönemin ekonomik gelişiminin, hilâfetin kendi idarî ve malî sistemine sahip bir devlete dönüşmesine işaret eden Abdülmelik'in reformları olduğunu savunmaktadır.⁷⁸ Bolshakov, *Apogei i Padeniye Arabskogo Halifata. 695-750 gg.* (Arap Hilâfetinin Zirvesi ve Düşüşü (695–750)) başlıklı dördüncü ciltte, 695–750 yılları arasındaki gelişmeleri özetlemiştir. Bu dönemin, İslâm Devleti'nin dış güç bakımından en güçlü olduğu dönem olduğunu ifade etmiştir. Toprakları oldukça genişleyen bu güçlü devletin, Şîîler, Hâricîler ve Abbâsîler gibi muhalif hareketlerin artan saldırılarıyla zamanla zayıfladığını ve nihayetinde ortadan kalktığını belirtmiştir.⁷⁹

Bu çerçevede, Rus oryantizmi ve çalışmamızın odağındaki üç oryantist hakkında genel bilgiler sunulduktan sonra, söz konusu isimlerin Emevî halifelerine yönelik yaklaşım ve değerlendirmelerinin incelendiği ana bölüme geçilecektir. Üç ana başlıktan oluşan bu bölümde, her bir oryantistin Emevî yöneticilerine ilişkin görüşleri ortaya konulacaktır.

⁷⁸ Oleg Georgiyevich Bolshakov, *İstoriya Halifata. 3. Mejdu Dvuh Grajdanskih Voin (656-696)* (Moskova: "Vostochnaya literatura" RAN, 1998), 2.

⁷⁹ Oleg Georgiyevich Bolshakov, *İstoriya Halifata. 4. Apogei i Padeniye Arabskogo Halifata 695-750* (Moskova: "Vostochnaya literatura" RAN, 2010), 3.

BİRİNCİ BÖLÜM

EMEVÎ DEVLETİ'NİN KURULUŞU VE SÜFYÂNÎLER DÖNEMİNE DAİR RUS ORYANTALİSTLERİN GÖRÜŞLERİ

Yaptığımız araştırmalara dayanarak, Bolshakov'un halifeliğin oluşum süreci ile Emevîler dönemindeki konumunu inceleyerek Rus oryantalizmine kayda değer katkılarda bulunduğu ifade edilebilir. Bolshakov, Sovyet Rus oryantal çalışmalarında bu konuyu derinlemesine ele alan tek araştırmacı olarak öne çıkmaktadır. Ayrıca nesnel bir bilimsel değerlendirme açısından, diğer iki oryantalistte kıyasla daha elverişli araştırma koşullarına sahip olduğu da dikkate alınmalıdır. Nitekim Belyaev, Sovyet yönetiminin başlangıcındaki otoriter rejim koşullarında çalışmalarını sürdürmek zorunda kalmış, Filshtinsky ise siyasî otoriteye muhalefet durumunda zulüm ve sürgünle karşı karşıya kalınan bir dönemde araştırmalarını yürütmüştür. Bolshakov ise çalışmalarına, Sovyet yönetiminin ideolojik denetimi görece gevşettiği bir dönemde başlamış ve kapsamlı eserini Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından tamamlamıştır. Bu çerçevede, Emevîler hânedanına mensup halifelerin dönemlerine ilişkin incelemelerinde, dönemin siyasî ve toplumsal gelişmelerine dair daha ayrıntılı ve kapsamlı bilgiler sunma imkânına sahip olmuştur.

Bu başlık altında, üç Rus oryantalistin Emevî Devleti'nin kuruluş sürecine dair değerlendirmeleri karşılaştırmalı olarak ele alınacaktır. Bu çerçevede, Hz. Hasan'ın yönetimden feragati, Emevî Devleti'nin kurucusu Muaviye b. Ebû Süfyân ile diğer Süfyânî halifeler hakkındaki tespitleri ortaya konulacaktır. Ayrıca dönemin önde gelen siyasî ve askerî figürlerine ilişkin görüşlerine de yer verilecektir. Son olarak, yönetimin Benî Ümeyye'nin bir diğer kolu olan Mervânîlere intikali konusundaki değerlendirmeleri incelenecektir.

1. Rus Oryantalistlere Göre Emevîler Dönemi

Belyaev, Emevîler dönemine dair incelemesine, bu dönemin kaynakları ve edebiyatına ilişkin genel bir değerlendirme ile başlamaktadır. Evgeniy Aleksandrovich, Emevîler dönemi tarihini incelerken, öncelikle Arapça tarih yazımının 9. ile 10. yüzyıllarda, yani Abbâsîler döneminde yazıldığını göz önünde

bulundurmanın önemli olduğunu vurgulamaktadır. Belyaev, Abbâsî hanedânının dinî ve siyasî iddialarının, Arap tarihçilerin eserlerinde yer bulunduğunu ifade etmektedir. Bu tarihçilerin, Emevîler’i cahiliye geleneklerini sürdüren ve destekleyen, dini hassasiyetleri ikinci planda tutan hükümdarlar olarak nitelendirdiklerini ve onlara karşı önyargılı bir tutum sergilediklerini belirtmektedir. Ayrıca Emevîler’i “Allah’ın lütfuyla bir hanedân” olarak kabul ettikleri Abbâsîlerle karşılaştırdıklarını açıklamaktadır. Bu yazarların ağırlıklı olarak Irak’ta yaşadığını iddia etmektedir. Onların Abbâsî yanlısı ve dolayısıyla Emevî karşıtı tarih geleneğinin materyallerini tercih ettiklerini dile getirmektedir.⁸⁰

Bu bağlamda, Belyaev’in değerlendirmelerinin İslâm tarihi araştırmalarında yer alan görüşlerle örtüştüğü görülmektedir. Nitekim bir araştırmada, bazı müelliflerin Abbâsî iktidarının etkisiyle Emevîler hakkında öznel, Abbâsîler hakkında ise son derece olumlu rivayetler aktardığı belirtilmektedir.⁸¹ Bir diğer araştırmada ise, Abbâsîler döneminde kaleme alınan eserlerde Emevîler hakkında olumlu değerlendirmeler bir yana, nesnel bir bakış açısının dahi mümkün olmadığı ileri sürülmektedir.⁸² Ayrıca, Abbâsîlerin Allah’ın lütfettiği bir hanedan olduğu yönündeki algıya ilişkin olarak, bu hanedanın iktidara gelişinin dinî ilkelere dayalı bir yönetim biçiminin başlangıcı olarak değerlendirildiği, ancak uygulamada Emevîlerden belirgin şekilde ayrılmadığı ifade edilmektedir.⁸³

Evgeniy Aleksandrovich, Emevî halifeliğinin oluşumunu tarihsel açıdan özgün bir dönem olarak değerlendirmektedir. Belyaev’e göre bu türden bir ayırım, Emevîler’in fethedilen bölgelerde geniş bir halifelik kurmalarına ve Arap egemenliğinin güç kazanmasına zemin hazırlamıştır. Ancak bu süreç, hanedanın çöküşüyle birlikte Asya, Afrika ve Avrupa’daki fethedilen halklar üzerindeki Arap hegemonyasının sona ermesiyle sonuçlanmıştır. Emevîler dönemi, hilâfet yapısı içerisinde derin sosyo-ekonomik dönüşümlere sahne olmuştur. Bu dönüşümler,

⁸⁰ Evgeniy Aleksandrovich Belyaev, *Arabi, İslâm i Arabskiy Halifat v Rannee Srednevekov’e* (Moskova: Nauka Yayınevi, 1966), 163.

⁸¹ Ahmet Önkal, “İslâm Tarihçiliğinde Tarafsızlık Problemi”, *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 5/1 (Bahar 2005), 254.

⁸² Adem Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi (3. Cilt) [Emevîler Dönemi]* (İstanbul: Ensar, 2017), 11.

⁸³ Hakkı Dursun Yıldız, “Abbâsîler”, *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 2 Şubat 2025), 1/34, <https://islamsiklopedisi.org.tr/abbasiler>, 12.02.2025, 14:01.

Araplar da dahil olmak üzere halifelige bağı tüm halklar arasında feodal ilişkilerin gelişimini hızlandırmıştır.⁸⁴ Belyaev, köle sahibi Arap aristokrasininin zamanla halifeligin feodal beyleri sınıfına dönüştüğünü belirtmektedir. Ayrıca, Emevîler'in askerî ve siyasî hakimiyet dönemini, toplumsal ve siyasal dönüşümlerin yaşandığı bir geçiş süreci olarak değerlendirmektedir.⁸⁵

Belyaev, Hz. Osman'ın Ümeyyeoğullarından olması sebebiyle onu Emevî hanedanının ilk temsilcisi olarak değerlendirmekte, Muâviye'yi ise onun siyâsî mirasçısı ve halefi olarak görmektedir. Ona göre Emevîler dönemi 39/660 yılında başlamıştır, zira bu tarihte Muâviye, kendisine bağı Suriyeli kabileler tarafından Kudüs'te halife olarak tanınmıştır. Bu durumun, yaklaşık bir yıl boyunca Hz. Ali ile Muâviye arasında halifelik mücadelesine yol açtığını belirtmektedir. Dolayısıyla Belyaev, Emevî hanedanının başlangıcını Hz. Ali'nin 40/661 yılında öldürülmesine dayandırmanın tarihî bir temele dayanmadığını savunmaktadır.⁸⁶

Burada, Belyaev'in Muâviye'nin hilafet yönetimini tamamen üstlendiği döneme ilişkin görüşünün, İslâm tarihi kaynakları ve İslâm tarihçilerinin aktardığı bilgilerle örtüşmediği görülmektedir. İbnü'l-Esîr'e göre Hz. Hasan, 28-29 Temmuz 40/661'de yönetimi Muaviye'ye devretmiştir.⁸⁷ Taberî de, Hz. Hasan'ın Muâviye ile sulh yaparak, Muâviye'nin yönetimi tamamen elinde bulundurmasını 40/661 yılına tarihlendirmiştir.⁸⁸ Genel olarak, Hz. Hasan'ın Kûfelilere güvenmemesi ve ümmetin ıslahını amaçlaması gibi sebeplerle 40/661 yılında Muaviye'ye biat ettiği ve böylece Muaviye'nin tek halife olduğu bilinen bir husustur.⁸⁹ Ayrıca, bu konudaki araştırmalarda, Hz. Hasan'ın biat etmesiyle birlikte Muâviye'nin tek halife olduğu ve

⁸⁴ Belyaev, *Arabi, İslâm i Arabskiy Halifat v Rannee Srednevekov'e*, 166.

⁸⁵ Belyaev, *Arabi, İslâm i Arabskiy Halifat v Rannee Srednevekov'e*, 167.

⁸⁶ Belyaev, *Arabi, İslâm i Arabskiy Halifat v Rannee Srednevekov'e*, 167.

⁸⁷ İzzüddin Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî İbnü'l-Esîr (v. 630/1233), *el-Kâmil fi't-Tarih Tercümesi*, çev. Dr. Ahmet Ağırakça (İstanbul: Bahar Yayınları, 1991), 3/414.

⁸⁸ Taberî, Ebû Câfer Muhammed b. Cerîr (v. 310/922), *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, ed. Ebû Suheyb el-Keremî (Riyad: Beytü'l Efkâr ed-Devleviyye Yayınevi), 902.

⁸⁹ Osman Nuri Dural, *Muâviye Bin Ebî Süfyan'a Yöneltilen Eleştiriler* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007), 37.

onun resmen halife oluşunun, Tahkîm olayı sonrasında ya da Hz. Ali'nin şehadetinin ardından gerçekleştiğine dair farklı görüşlerin bulunduğu belirtilmektedir.⁹⁰

Belyaev, Muâviye'nin güçlü bir ekonomik temele ve güvenilir askerî güçlere sahip olduğunu gözlemlemektedir. Muâviye'yi, önemli görevlerde bulunan başarılı bir siyasetçi olarak nitelendirmektedir. Ayrıca, Hz. Ömer döneminden itibaren zengin ve medenî Suriye'nin egemen ve kalıcı valisi olduğunu, bu nedenle yirmi yılı aşkın bir süre boyunca bu önemli görevde bulunduğunu ifade etmektedir. Bu durumun, Muâviye'yi Suriye'deki Arap aristokrasisinin lideri haline getirdiğini ve yerel halkla ilişkiler kurarak onların desteğini kazanmasına olanak sağladığını belirtmektedir.⁹¹

Bu noktada konuya dair bir araştırmada, Muâviye'nin Hz. Osman döneminde Filistin ve Ürdün'ü de kapsayan genel Suriye valiliğini üstlendiği ve siyasî yetkilerini büyük ölçüde bağımsız olarak kullandığı belirtilmektedir. Aynı araştırmada, yaklaşık yirmi yıl süren valiliği boyunca güçlü bir ordu kurduğu, zaman zaman merkeze vergi göndermediği ve hatta Hz. Osman hayattayken halifeliği hedeflediği de ifade edilmektedir.⁹² Diğer bir araştırmada, Muâviye'nin Filistin, el-Cezîre, Hims ve Kınnesrîn dâhil olmak üzere Suriye genel valiliğini üstlendiği belirtilmektedir. Valiliği süresince rahat hareket etmesinin sebeplerinden biri olarak, Hz. Osman ile akrabalığı ve Benî Kelb kabilesinden bir kadınla evlenerek bölgedeki güçlü kabilelerden birinin desteğini kazanmış olması gösterilmektedir. Ayrıca, disiplinli bir ordu kurması ve siyasal yeteneği sayesinde bölge halkının desteğini kazandığı da vurgulanmaktadır.⁹³ Burada, Belyaev'in aktardığı bilgilerin, İslâm tarihi araştırmalarında yer alan bilgilerle büyük ölçüde örtüştüğü görülmektedir.

Bir sonraki yazarımız Filshtinsky, Belyaev gibi, Muâviye'yi Benî Ümeyye'den olan ilk halife Hz. Osman'ın halefi olarak görmektedir. Ancak Belyaev'in aksine, Muâviye'nin 39/660 yılında Suriye halifesi ilan edilmesine

⁹⁰ İsmail Yiğit, "Emevîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 13 Şubat 2025), 11/88, <https://islamsiklopedisi.org.tr/emeviler>, 13.02.2025, 13:37, Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi* (3. Cilt) [Emevîler Dönemi], 32.

⁹¹ Belyaev, *Arabi, İslâm i Arabskiy Halifat v Rannee Srednevekov'e*, 167.

⁹² Eyüp Baş (ed.), *İslâm Tarihi, El Kitabı* (Ankara: Grafiker Yayınevi, 2017), 327.

⁹³ İrfan Aycan, "Muâviye b. Ebû Süfyân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 13 Şubat 2025), 30/331, <https://islamsiklopedisi.org.tr/muaviye-b-ebu-sufyan>, 13.02.2025, 16:28.

rağmen, Hz. Ali'nin vefatından sonra halifelik için tek aday haline geldiğini kabul etmektedir. Filshinsky, Emevîler dönemi başlangıcını, Muâviye'nin hilâfet makamına çıkmasıyla başladığını ileri sürmektedir.⁹⁴ Filshinsky'nin buradaki vardığı sonuçlar İslâm tarihinin ana kaynaklarındaki bilgilerle örtüşmektedir. Taberî'nin *Târîhi*'nde, Hz. Hasan'ın biat etmesiyle Muâviye'nin Kûfe'ye rebbûlevvel ayının ya da cemâziyelevvel ayının beş gün öncesinde girdiği bildirilmektedir.⁹⁵ Üstelik Filshinsky, Belyaev'in aksine daha güvenilir bilgiler sunmakta olup, bu bilgiler İslâm tarihi ana kaynaklarında yer alan verilerle tutarlıdır. Filshinsky, Muâviye'nin Hz. Ömer'in döneminde değil, Hz. Osman'ın döneminde Suriye'nin egemen valisi olduğunu söylemektedir. Valiliği süresince Suriye ordusunun ve yerel halkın desteğini kazanması, Muâviye'nin Suriye'yi halifeliğin merkezî olarak görmesine, bu bölgeye güven duymasına yol açtığını anlatmaktadır.⁹⁶ Aynı şekilde, bir araştırmada da Muâviye'nin biat aldıktan sonra kısa bir süre Kûfe'de kaldığı, ardından Şam'a döndüğü ve bu süreçte Suriye'nin halifeliğin merkezi, Şam'ın ise başkenti konumuna yükseldiği aktarılmaktadır.⁹⁷ Bu bağlamda, Filshinsky'nin sunduğu bilgilerin çağdaş araştırmacılar tarafından aktarılan verilerle örtüştüğü görülmektedir.

Filshinsky, Abbâsîler dönemi tarih yazımında Emevîler'in gaspçı olarak tasvir edilmesi konusunda Belyaev ile benzer sonuçlara ulaşmaktadır. Ayrıca, Emevîler döneminde hükümetin dinî otoritenin belirleyici etkisinden kısmen uzaklaştığını ve özellikle siyasî alanda din adamlarının nüfuzunun sınırlandığını kabul etmektedir. Ayrıca İslâm öncesi toplumun demokratik ve ataerkil gelenekleri ortadan kalktıkça, erken İslâm'ın doğasında var olan teokratik ruhun da yavaş yavaş yok edildiğine inanmaktadır. Râşid halifelerin gücünün yerini bu hanedânın temsilcilerinin otokratik iktidarına bıraktığını iddia etmektedir. Ayrıca yönetici örgütün yavaş yavaş Bizans ve İran monarşilerinin karakteristik özelliklerini kazanmaya başladığını da savunmaktadır.⁹⁸ Bu bağlamda bir adım geri çekilerek

⁹⁴ Isaak Moiseevich Filshinsky, *Halifat Pod Vlast'yu Dinastii Omeyadov (661–750)* (Moskova: Severo-print Yayınevi, 2005), 40.

⁹⁵ Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, 901.

⁹⁶ Filshinsky, *Halifat Pod Vlast'yu Dinastii Omeyadov (661–750)*, 40.

⁹⁷ Baş, *İslâm Tarihi, El Kitabı*, 328.

⁹⁸ Filshinsky, *Halifat Pod Vlast'yu Dinastii Omeyadov (661–750)*, 38.

“halife” kavramını yorumlamakta, Emevî halifelerinin tutum değişikliğinin nedenlerini açıklamaktadır. Filshtinsky’e göre, devlet başkanına belirli bir derecede güç veren ve aynı zamanda onun doğasının yorumlanmasına olanak tanıyan unsur, halifenin konumunun anlamındaki belirsizlikti. Bu doğrultuda, Hz. Ebû Bekir’den Emevîler’e kadar “halife” kavramında bir evrilme. O, Benî Ümeyye hanedanına mensup halifelerin, şartlara göre hareket etmek zorunda kaldığını, dolayısıyla bazen güvenilirliği tartışmalı hadisleri de içeren sünnete dayalı olarak yeni düzenlemeler getirdiklerini ortaya koymaktadır.⁹⁹

Konu ile ilgili bir araştırmada, Muâviye’nin halifeliği ele geçirmesinin hilâfet sisteminde bir değişime yol açtığı savunulmaktadır. Araştırmada aktarılan bilgilere göre, bu değişimlerden biri, devlet yönetiminde dinî kurallara bağlı Râşid halifelerin yerini, teokratik ve monarşik bir anlayışı benimseyen, dinî hassasiyetleri ikinci planda tutan halifelerin almasıdır. Ayrıca, Emevî halifelerinin fiilen hükümdar gibi davrandıkları ve bu dönemde devlet yönetiminin daha belirgin şekilde dünyevî bir nitelik kazandığı belirtilmektedir. Bu durumun, Emevî hilâfetinin meşruiyetini her zaman tartışmalı bir konu hâline getirdiği ileri sürülmektedir.¹⁰⁰ Bir başka araştırmada, Emevî halifeliğinin Arapçı politikalar izlediği, Arap olmayanlara köle muamelesi yapıldığı ve Müslüman olup olmadıklarına bakılmaksızın “mevâlî” olarak adlandırıldıkları belirtilmektedir.¹⁰¹ Aynı şekilde, bir diğer araştırmada ise Emevî halifelerinin fiilen birer melik gibi davrandığı ve icraatlarının İran ve Bizans hükümdarlarının uygulamalarıyla benzerlik gösterdiği bildirilmektedir. Burada, Emevî hilâfetinin meşruiyetinin tartışmalı olduğu ve muhalifler tarafından propaganda aracı olarak kullanıldığı ileri sürülmektedir.¹⁰² Bu bağlamda, Filshtinsky’nin aktardığı bilgiler İslâm tarihi araştırmalarındaki değerlendirmelerle örtüşmektedir.

Filshtinsky, Abbâsîler dönemi tarihçilerinin Emevîler’e yönelik suçlamalarının aşırı derecede taraflı olduğuna inanmaktadır. Hanedanın bazı üyelerinin İslâm’ın emirlerini ihmal etmiş olmalarına rağmen, Emevîler’in yönetim

⁹⁹ Filshtinsky, *Halifat Pod Vlast’yu Dinastii Omejadov (661–750)*, 38-39.

¹⁰⁰ Yiğit, “Emevîler”, 11/88-89.

¹⁰¹ Baş, *İslâm Tarihi, El Kitabı*, 328.

¹⁰² Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi (3. Cilt) [Emevîler Dönemi]*, 77.

anlayışının tamamen din dışı olarak nitelendirilemeyeceğini savunmaktadır. Ayrıca, Emevî halifeleri ile komutanlarının kamuoyuna yaptıkları açıklamalarda, Allah'ın kanunlarına titizlikle uyduklarını sürekli vurguladıklarını belirtmektedir. Yaklaşık bir asır süren yönetimleri boyunca, İslâm'ı savunmayı ve askerî itibarlarını korumayı amaçlayan Bizans seferleri düzenlediklerini ifade etmektedir. Bununla birlikte, hilâfet topraklarında yaşayan gayrimüslimlerin sürekli olarak ekonomik, siyasî ve hukuki ayrımcılığa maruz bırakıldıklarını ileri sürmektedir.¹⁰³ Burada bir araştırmada, Emevî halifelerinin fetih hareketlerini İslâm'ı yayma amacıyla sürdürdükleri ve bu anlayışın, kumandanlara verdikleri talimatlar ile askerlere hitaplarında açıkça yansıdığı ifade edilmektedir.¹⁰⁴ Filshinsky, bu bağlamda İslâm tarihi araştırmalarındaki verilerle örtüşen değerlendirmeler sunmaktadır.

Bilindiği üzere, o dönemde halifeliğin durumu oldukça zorlu bir süreçten geçmekteydi. Bu tarihi durumu objektif bir şekilde ele alan Filshinsky, dönemin yeni kurulan Arap-Müslüman devleti için ciddi sorunlar doğurduğunu ifade etmektedir. Fetih hareketleri öncesinde var olan Suriye'deki yönetimin, Arap fetih hareketleri sırasında ademî merkezîyetçilik ve moralsizlik nedeniyle çürümeye başladığını belirtmektedir. Ayrıca, Râşid halifelerin yönetimi altında İslâm ordusunun dayandığı teokratik temelin, Hz. Osman'ın öldürülmesi ve onu takip eden iç savaşlarla zayıfladığını ve tehlikeye girdiğini savunmaktadır. Ayrıca, Mekke aristokrasisinin, özellikle Emevîler'in geçmişte İslâm'a yeterince bağlılık göstermediklerini savunan dindar Müslümanlar nezdinde kısmen itibarsızlaştığını belirtmektedir. Son olarak, bedevîlerin anarşizm ve disiplinsizliğinin artık dinî fikirler ve kabile ahlakı bağlarıyla bastırılmadığını, bunun da genel istikrarsızlık ve birlik eksikliğine yol açtığını ifade etmektedir.¹⁰⁵

İbn Haldûn'un, Muâviye dönemi ile Râşid halifeler dönemi arasındaki farkı tespit ettiği görülmektedir. Ona göre, Râşid halifeler döneminde İslâm'ın ilkeleri esas alınmış, devlet yönetimi ise henüz hükümdarlık niteliği kazanmamıştır. Ayrıca, Muâviye döneminde ehlü'l-hal ve'l-akd meclisini oluşturan Emevîler'in, Kureys'in ve tüm Müslümanların en güçlülere olduğunu belirtmektedir. Bu tespitiyle asabiyetin

¹⁰³ Filshinsky, *Halifat Pod Vlast'yu Dinastii Omeyadov (661–750)*, 39.

¹⁰⁴ Yiğit, "Emevîler", 11/94.

¹⁰⁵ Filshinsky, *Halifat Pod Vlast'yu Dinastii Omeyadov (661–750)*, 40.

belirleyici rolüne dikkat çekmektedir.¹⁰⁶ Burada Filshinsky'nin tespitlerinin, İbn Haldûn'un görüşleriyle benzerlik gösterdiği görülmektedir.

Belyaev ve Filshinsky'den farklı olarak Bolshakov, Muâviye'yi Hz. Osman'ın halefi olarak değerlendirmemektedir. Oleg Georgiyevich, Muâviye'yi dönemin zorlu koşullarıyla başa çıkmak zorunda kalan yetkin bir siyasî lider olarak nitelendirmektedir. Muâviye'nin icraatlarına odaklanan Bolshakov, onun yönetiminin ilk günlerinden itibaren, hilâfetin doğu bölgesinin merkezi olan Irak'taki gergin durumdan derin bir kaygı duyduğunu belirtmektedir. Ayrıca, Hâricîlerin itirazları sonucu ortaya çıkan isyanlarla mücadele etmek zorunda kaldığını vurgulamaktadır.¹⁰⁷ Muâviye'nin, halifeliğin batı sınırlarında, Horasan ve Sicistan'da, Kuzey Afrika'da, halifeliğin batı kısımlarında iç karışıklık dönemlerinde aksayan aktif seferlere yeniden başladığını da vurgulamaktadır.¹⁰⁸

Bu noktada bir araştırmada, Muâviye'nin görevi üstlendikten sonra karşılaştığı en önemli sorunun, Şiîler ve Hâricîlerden oluşan iki muhalif grubu itaat altına almak olduğu belirtilmektedir. Her iki grubun merkezinin Irak olduğu vurgulanarak, Muâviye'nin Kûfe ve Basra valiliklerine yetenekli kadrolar atamaya özen gösterdiği ifade edilmektedir. Siyasî istikrarın sağlanmasının ardından Muâviye'nin, kesintiye uğrayan fetih hareketlerine yeniden yöneldiği aktarılmaktadır. Bu doğrultuda, Suriye ordularının Bizans hâkimiyetindeki Anadolu ve İrmîniye'de, Irak ordularının Horasan, Mâverâünnehir ve Sind'de, Mısır ordularının ise Kuzey Afrika'da askerî faaliyetler yürüttüğü ileri sürülmektedir.¹⁰⁹ Bolshakov'un yukarıda ortaya koyduğu tespitlerin, bu araştırmadaki değerlendirmelerle örtüştüğü gözlemlenmektedir.

Ayrıca Bolshakov, diğer iki müelliften farklı olarak, Hz. Hasan'ın feragat kararını toplumsal bir yarar olarak değerlendirmekte ve onun bencil saiklerle hareket ettiği yönündeki kanaate katılmamaktadır.¹¹⁰ Ancak, Hz. Hasan'ın itaatıyla sağlanan

¹⁰⁶ Abdurrahmân b. Muhammed b. Haldûn Hadramî İbn-i Haldûn (v. 808/1406), *Mukaddime*, çev. Halil Kendir (Ankara: Yeni Şafak Kültür Armağanı Yayınevi, 2004), 1/296.

¹⁰⁷ Oleg Georgiyevich Bolshakov, *İstoriya Halifata. 3. Mejdu Dvuh Grajdanskih Voin (656-696)* (Moskova: Vostochnaya Literatura RAN Yayınevi, 1998), 104-105.

¹⁰⁸ Bolshakov, *İstoriya Halifata. 3.*, 108-109.

¹⁰⁹ Yiğit, "Emevîler", 11/89.

¹¹⁰ Bolshakov, *İstoriya Halifata. 3.*, 99.

siyasî birliğin, İslâm ümmetini eski huzuruna kavuşturamadığını ifade etmektedir. Altı yıl süren iç savaşın, Müslümanlar arasında kan dökme yasağının ortadan kalkmasına, dinî ve siyasî otoritenin bütünlüğünün zedelenmesine, toplumsal yapının geri dönülmez biçimde dönüşmesine ve derin bir manevî ayrışmanın kalıcı hale gelmesine yol açtığını savunmaktadır.¹¹¹ Bolshakov ve Filshtinsky, hilâfetin tek bir liderin kontrolüne geçmesine rağmen, Hz. Peygamber ve ilk iki halife dönemlerindeki birlik ve beraberliğin yeniden tesis edilemediğini ileri sürerek oy birliğine varmaktadırlar.¹¹²

Bolshakov, Hz. Hasan'ın hilâfet hakkını Muâviye'ye bencil saiklerle devretmediğini belirtir. Bu yaklaşım, İslâm tarihi kaynakları ve çağdaş araştırmacıların görüşleriyle örtüşmektedir. İslâm tarihi kaynakları ve çağdaş araştırmacılar, Hz. Hasan'ın Kûfelilere duyduğu güvensizlik¹¹³ komutanı Ubeydullah b. Abbas'ın Muâviye'nin tarafına geçmesi, Muâviye'ye kıyasla siyasî kabiliyet ve tecrübesinin zayıflığı, ordusunun savaşa isteksizliği gibi etkenlerin, onun bazı şartlar öne sürerek halifeliği Muâviye'ye devretme kararını şekillendirdiğini belirtmektedir.¹¹⁴ Bolshakov'un yaklaşımı bu değerlendirmelerle örtüşmektedir.

Emevîler döneminde devlet başkanının dinî ve siyasî iktidar birliğinin yok edildiğini belirten Bolshakov, bunun hükümetin dünyevî ve manevî alanlarda ayrışması anlamına gelmediğini vurgulamaktadır. Ona göre, halife, resmî olarak ve çoğu Müslüman için bazı açılardan gerçekçi bir şekilde, her iki otoriteyi de şahsında birleştirmiştir. Ancak, dinî otoriteyi kabul etmeden halifenin siyasî gücünü tanımak mümkün hale gelmiştir. Halifenin Kureyş'ten veya Araplardan olmasına gerek olmadığına ilişkin bir görüş ortaya atılmıştır. Bolshakov bu görüşün, mevcut hükümete karşı acımasız bir şekilde mücadele eden Hâricîler tarafından benimsendiğini ifade etmektedir.¹¹⁵

¹¹¹ Bolshakov, *İstoriya Halifata*. 3, 109.

¹¹² Filshtinsky, *Halifat Pod Vlast'yu Dinastii Omeyadov (661–750)*, 34; Bolshakov, *İstoriya Halifata*. 3, 109.

¹¹³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih Tercümesi*, 3/414-415; M. Bahaüddin Varol, "Emevîler'in Hz. Ali ve Taraftarlarına Hakaret Politikası Üzerine", *İstem* 4/8, (2006), 87.

¹¹⁴ Baş, *İslâm Tarihi, El Kitabı*, 320-321; Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi (3. Cilt) [Emevîler Dönemi]*, 31-32; Ethem Ruhi Fığlal, "Hasan", *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 15 Şubat 2025), 16/282-283, <https://islamansiklopedisi.org.tr/hasan>, 15.03.2025, 21:59.

¹¹⁵ Bolshakov, *İstoriya Halifata*. 3, 110.

2. Emevîler'in İktidara Gelişi

Bolshakov, hilâfet tarihini detaylı biçimde ele alan önemli Rus oryantalistlerden biri olarak öne çıkmaktadır. Yazar, eserinin önsözünde, sağlık sorunları ve ilerleyen yaşı nedeniyle dört ciltlik çalışmasında Abbâsîler dönemine değinememiş olmasından duyduğu derin üzüntüyü dile getirmektedir. Bununla birlikte, Emevîler dönemi dâhil olmak üzere dünya tarihinin kültürel mirasına damgasını vuran Hilâfet tarihi gibi bir dönemi incelemek için yirmi yılı aşkın bir süre boyunca çalıştığını belirtmektedir.¹¹⁶

Bu nedenle Emevîler dönemini titizlikle ele alan Oleg Georgiyevich, benimsediği yöntem doğrultusunda bu döneme ilişkin tarihsel anlatımları detaylı bir şekilde açıklamaktadır. Bolshakov, özellikle belirli olayların etrafında şekillenen tarihi şahsiyetlere odaklanmayı tercih etmektedir. Bu bağlamda, Emevîler dönemi incelemelerine Muâviye'nin karakterini analiz ederek başlamakta ve değerlendirmelerini "Muâviye'nin Halifeliği" başlığı altında sunmaktadır.

Bolshakov, Muâviye'yi altıncı halife olarak tanımlamaktadır. Hilâfet makamına geldiğinde yaklaşık altmış yaşında, çirkin bir görünüme sahip olduğunu söylemektedir. Muâviye ile önceki beş halife arasındaki temel farkın, Suriye ve Filistin'i yönetirken kazandığı yirmi yıllık idarî ve siyasî deneyim olduğuna inanmaktadır. Akdeniz'in en gelişmiş bölgelerinden birinde uzun süre yaşayan Muâviye'nin, Arabistan dışına çıkmayan halifelere kıyasla daha geniş bir kültürel perspektife sahip olduğunu ifade etmektedir. Muâviye'nin fiziksel görünümünü de ayrıntılı şekilde tasvir ederek, onun tıknaz, kısa bacaklı, orantısız derecede büyük kafalı, iri gözlü olduğunu ve bu gözlerin yüzüne tehditkâr bir ifade kattığını belirtmektedir. Ayrıca yemek yeme düşkünlüğünün ona büyük bir göbek kazandırdığını ve keskin esprilere değer verirken bulaşıcı bir şekilde gülebildiğini dile getirmektedir.¹¹⁷

Bolshakov, Muâviye'nin karakterini belirlemenin güç olduğunu, bunun sebebinin ise Şîî ve Abbâsî tarihçilerinin onu karalamaya yönelik anlatımları ile Suriyeli yazarların onu ideal bir hükümdar olarak yüceltmeye yönelik taraflı

¹¹⁶ Oleg Georgiyevich Bolshakov, *İstoriya Halifata. 4. Apogei i Pedeniye Arabskogo Halifata 695-750* (Moskova: Vostochnaya Literatura RAN Yayınevi, 2010), 9.

¹¹⁷ Bolshakov, *İstoriya Halifata. 3*, 111.

aktarımları olduğunu savunmaktadır. Oleg Georgiyevich'in tespitlerine göre, Muâviye'nin yönetimi ile seleflerinin dinî esaslara dayalı yönetimi arasındaki karşıtlık, eleştiriye dayanabilir bir nitelik taşımamaktadır. Bolshakov, Muâviye'nin geçmişine ilişkin değerlendirmesinde, onun Hz. Peygamber'in düşmanlarından birinin oğlu olmasına rağmen, babası Ebû Süfyân'ın İslâm'ı kabul ettikten sonra Yermük Savaşı'nda görme yetisini kaybederek bu düşmanlığın kefarecini ödediğini aktarmaktadır. Ayrıca, Muâviye'nin Hz. Peygamber'in kâtibi olarak görev yaptığını da ifade etmektedir. Emevîler'in ve onların destekçilerinin ise daha sonra bu kâtiplik görevini, Hz. Peygamber'in Muâviye'ye duyduğu saygının bir kanıtı olarak kabul ettiklerini belirtmektedir.¹¹⁸

Bolshakov, Muâviye'nin şeceresine değinerek, halife olarak Benî Ümeyye'nin geniş soyunu temsil ettiğini belirtmektedir.¹¹⁹ Muâviye'nin ailesinin nüfusça küçük olduğunu vurgulamaktadır. Bu durumun sebebini ise, onun birçok çağdaşı gibi çok evlenmemesi, yalnızca dört ya da beş kez evlenmiş olması ve halifeliği döneminde sadece iki eşinin bulunmasıyla açıklamaktadır. Ayrıca Muâviye'nin, Hâricîlerin suikast girişimi sonrasında sağlık sorunları yaşadığını ve bu dönemde altmış yaşın üzerinde olduğunu belirtmektedir. Ardından Benî Ümeyye ailesinin şeceresini ortaya koyarak, Ebû Süfyân ile Hakem b. Ebü'l-Âs'ın çocuk sayısını karşılaştırmakta ve Hakem ailesinin daha kalabalık olduğunu ifade etmektedir. Bu ailenin bazı üyelerinin, özellikle de Mervân b. Hakem'in, Muâviye'ye karşı küçümseyici bir tavır takındığını, buna karşın Muâviye'nin bu duruma karşı hassas ve temkinli bir yaklaşım sergilediğini ileri sürmektedir. Bunu açıklamak amacıyla, Muâviye'nin Mervân'ı Mısır, Kûfe ve Basra gibi ana valilikler düzeyinde olmasa da, önemli sayılan Medine valiliğine, ardından da Mekke ve Tâif'in idaresine atadığını ifade etmektedir. Ayrıca, Muâviye'nin kardeşlerine yüksek görevler

¹¹⁸ Bolshakov, *İstoriya Halifata*. 3, 111.

¹¹⁹ O zamanın toplumdaki konumun gücü, resmi statü ve zenginliğin yanı sıra, erkek akrabaların, kardeşlerin, oğulları ve torunların da dahil olduğu, aşiret kavramıyla belirlenen çevrenin büyüklüğüyle de belirlenmişti. Bu anlamda Muâviye'nin konumu pek güçlü değildi. Altı erkek kardeşi vardı, bunlardan ikisi çoktan ölmüştü, Hanzale öldürülmüştü, Yezîd vebadan ölmüştü, hiç oğlu kalmamıştı ve geri kalanı Medine'de yaşıyordu. Bunlardan ikisi, Utbe ve Muhammed, Sıffin'de Muâviye ile birlikteydiler, diğer ikisinin bu bağlamda adı geçmiyor. Kesin bir veri yok ama Ebû Süfyân'ın oğullarının dostane bir aşiretinden bahsetmeye gerek yok gibi görünüyor., Bolshakov, *İstoriya Halifata*. 3, 112.

vermekten kaçındığını ve bu tür mevkilerde, liyakat sahibi yabancıları akrabalarına tercih ettiğini belirtmektedir.¹²⁰

Konuya ilişkin bir çalışmada, Muâviye'nin, Hz. Osman'ın akrabalarını önemli görevlere atama yönündeki tutumunu tekrar etmekten kaçındığı, bunun yerine, Hz. Ömer'in benimsediği dengeleyici yönetim anlayışına daha yakın bir siyaset izlediği ifade edilmektedir. Araştırmada aktarılan bilgilere göre, Muâviye'nin siyasî yaklaşımı yalnızca Benî Ümeyye'nin değil, tüm Kureyş kabilesinin çıkarlarını gözettiği izlenimini vermektedir. Mervân b. Hakem'in Medine valiliğine atanması örneğinde olduğu gibi, bir yandan akrabalarıyla ilişkilerini korumaya özen gösterdiği, diğer yandan ise onları daha çok ikincil düzeydeki görevlere getirerek nüfuzlarını sınırlı ve sembolik bir düzeyde tuttuğu belirtilmektedir.¹²¹ Bu noktada Bolshakov'un anlatımlarıyla söz konusu araştırmadaki değerlendirmeler büyük ölçüde örtüşmekte ve her iki yaklaşımda da Muâviye'nin siyasî tercihlerinde denge ile ihtiyat ilkesini ön planda tuttuğu fikri öne çıkmaktadır.

Doğrudan soyundan gelenlere ilişkin olarak Bolshakov, Yezîd'i Muâviye'nin güvenebildiği tek mirasçısı olarak tanımlamaktadır. Yezîd'in yetiştirilme tarzına dair sunduğu argümanlar, gerçeğe dayalı ancak dikkatli bir şekilde oluşturulmuştur. Bolshakov'un iddialarına göre, Yezîd, babasının sevgisine ve ilgisine tam anlamıyla mazhar olmuş bir bireydir. Tek vârisi olarak, bir yandan geleneksel bir Müslüman eğitimi almış, Kur'an okumuş, babasından ve onun yakın çevresinden hadisler ezberlemiş, Kureyş şeceresini öğrenmiştir. Öte yandan, anne tarafından bedevî akrabalarından olan Kelbîlerden binicilik sanatını ve şiirsel yaratıcılığın inceliklerini öğrenmiş, bedevî geleneklerini ve düşünce tarzlarını özümsemiş, şiir ve şarkı söylemenin yanı sıra, şarap içmeye de aşina olmuştur. Bolshakov, bu bağlamda Kelbîleri suçlu görmektedir. Hristiyanlıktan İslâm'a yeni geçmiş olan Kelbîlerin, şarap içmeyi büyük bir günah olarak görmemeleri ve Yezîd'e İslâm'ın temel ilkelerine yeterince saygı göstermeden davranmayı öğretmeleri, Bolshakov'un savunduğu görüşe göre, önemli bir etken olmuştur. Ayrıca, Yezîd'in manevî

¹²⁰ Muâviye, sadece yönetiminin ilk iki yılında kardeşlerini hac emîri olarak görevlendirmiştir. Bu görev itibarlı kabul edilmekle birlikte, özel bir idarî yetkinlik gerektirmemekteydi., Bolshakov, *İstoriya Halifata*. 3, 113.

¹²¹ Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi (3. Cilt) [Emevîler Dönemi]*, 42-45.

niteliklerin babadan değil, annenin erkek kardeşinden miras alacağına dair bedevî inancını benimsemesinin de, bu kültürel çevrenin etkisiyle gerçekleştiğini ileri sürmektedir.¹²²

Bu bağlamda, Yezîd b. Muâviye üzerine ilmî çalışmaları bulunan İslâm tarihçisi Ünal Kılıç, Yezîd'in çöl ortamında yetiştiğini ve bedevî hayatının şartlarına göre büyüdüğünü ifade etmektedir. Bu süreçte şiirle ilgilendiğini, ata binmeyi, silah kullanmayı ve fasih Arapça'yı öğrendiğini, bununla birlikte içki ve eğlence hayatıyla da tanıştığını belirtmektedir.¹²³ Kılıç'ın değerlendirmelerine ek olarak, bir başka araştırmada da Yezîd'in bedevî bir çevrede yetişmiş olması sebebiyle şehir hayatına uyum sağlayamayan annesiyle birlikte, babasının doğrudan denetiminden uzak ve serbest bir ortamda büyüdüğü vurgulanmaktadır. Bu durumun, ilerleyen dönemde eleştirilen bazı alışkanlıklar edinmesine zemin hazırladığı ifade edilmektedir.¹²⁴ Bu çerçevede, Bolshakov'un değerlendirmelerinin İslâm tarihçileri tarafından yapılan tespitlerle büyük ölçüde örtüştüğü görülmektedir.

Bolshakov, Muâviye'den önce birçok Kureyşli'nin Benî Kelb kabilesinden kadınlarla evlendiğini belirtmektedir. Örnek olarak, Nâile dâhil olmak üzere iki karısı Kelbli olan Hz. Osman'ı göstermektedir. Ancak Muâviye ile diğerleri arasındaki temel farkın, Muâviye'nin Kelbîlerin hâkimiyet kurduğu bir bölgede ve onların arasında yaşamış olması olduğunu vurgulamaktadır. Bu aile desteğinin, Muâviye'ye siyasî istikrarı sağladığını, Muâviye'nin de onlara yüksek maaşlar, hediyeler ve fahrî unvanlar sunduğunu ifade etmektedir.¹²⁵ Kelbîlerin desteğine rağmen, Bolshakov, Muâviye'nin doğru insanları seçme, zayıf yönleri kendi lehine kullanma ve küçük nezaketsizlikleri görmezden gelme yeteneğini, istikrarlı konumunun temel nedeni olarak görmektedir.¹²⁶

Bu hususta bir araştırmada da Muâviye'nin Arap geleneğinde idealize edilen kahraman asker tipinden ziyade, siyaset ve diplomasi alanındaki yetkinliğiyle öne çıktığı ifade edilmektedir. Sorunları zamana yayarak çözüme, uygun anlarda harekete

¹²² Bolshakov, *İstoriya Halifata*. 3, 113.

¹²³ Ünal Kılıç, "Yezîd I", *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 15 Şubat 2025), 43/513, <https://islamansiklopedisi.org.tr/yezid-i>, 15.02.2025, 21:50.

¹²⁴ Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi (3. Cilt) [Emevîler Dönemi]*, 71.

¹²⁵ Bolshakov, *İstoriya Halifata*. 3, 113.

¹²⁶ Bolshakov, *İstoriya Halifata*. 3, 113.

geçme ve çatışmadan kaçınarak sonuç alma gibi politik becerilere sahip olduğu vurgulanmaktadır.¹²⁷ Bu bağlamda, Bolshakov'un tespitleriyle söz konusu araştırmadaki değerlendirmeler arasında büyük ölçüde bir tutarlılık olduğu görülmektedir.

Bolshakov, Muâviye'nin memnuniyetsizleri hediyelerle kazanmaya çalıştığını veya onları komutan yaparak savaşa gönderdiğini, ayrıca düşman sayısını artırmamaya özen gösterdiğini vurgulamaktadır. Bununla birlikte, en bariz düşmanlarına dahi ılımlı bir tutum sergilediğini belirtmektedir. Muâviye'nin faydalı ve yetenekli kişileri seçip kendi tarafına çekme becerisinin bir örneği olarak ise Ziyâd b. Ebîh'i göstermektedir. Genel olarak, Rus oryantalistlerin üçü de Muâviye'nin Ziyâd'ın zekâsını ve karakterini takdir ettiğini, onu, kendi kardeşi olarak tanıyıp sadık bir destekçiye dönüştürdüğünü ifade etmektedir.¹²⁸ İslâm tarihi kaynaklarında Muâviye'nin Ziyâd b. Ebîh'i kendi soyuna nispet ettiğine dair bilgiler yer almaktadır.¹²⁹ Bu bağlamda, Bolshakov'un konuyu bu kaynaklara dayanarak ele aldığı görülmektedir.

Üstelik Bolshakov, Muâviye'nin caminin minberinden Hz. Ali'nin lanetlenmesini emrettiği bilgisini doğru bulmamaktadır. Oleg Georgiyevich, Hz. Ali'nin, Muâviye'nin yönetiminin ilk yıllarında lanetlenmesine ilişkin tek kanıtın, Muâviye'nin Kûfe valisi olarak atadığı Mugîre b. Şu'be'ye verdiği talimatlarda yer aldığını ifade etmektedir.¹³⁰ Ancak Bolshakov, bu tür talimatların güvenilirliğini şüpheli görmektedir. Ona göre bunun nedeni, talimatların, bu ifadeleri doğrudan duyan bir râvîden aktarılarak verilmemiş olmasıdır. Bolshakov, güvenilir kabul edilse bile, Hz. Ali'nin camide lanetlendiğine dair bir delil bulunmadığını ve Hz. Ali'nin taraftarlarının yönetime karşı çıktığı diğer durumlarda da lanetlemeye dair bir öfke ifadesinin yer almadığını savunmaktadır.¹³¹

Bu konuyu ele alan bir araştırmada, Hz. Ali'ye küfredilmesi meselesinin tartışmalı bir konu olduğu belirtilmektedir. Bazı araştırmacıların, eleştirel bir

¹²⁷ Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi (3. Cilt) [Emevîler Dönemi]*, 37.

¹²⁸ Bolshakov, *İstoriya Halifata*. 3, 125; Filshinsky, *Halifat Pod Vlast'yu Dinastii Omeyadov (661–750)*, 55; Belyaev, *Arabi, İslâm i Arabskiy Halifat v Rannee Srednevekove*, 175.

¹²⁹ Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, 920.

¹³⁰ Bolshakov, *İstoriya Halifata*. 3, 115.

¹³¹ Bolshakov, *İstoriya Halifata*. 3, 115.

yaklaşım, bu uygulamanın Muâviye döneminden itibaren, Ömer b. Abdülazîz devri hariç, Emevîler süresince bir gelenek haline geldiğini ileri sürdükleri aktarılmaktadır. Buna karşılık, diğer bazı araştırmacıların ise Muâviye'nin bir Müslüman ve sahabî olarak böyle bir uygulamaya başvurmasının mümkün olmadığını, ayrıca bu tür bir geleneğin Müslümanlar arasında kalıcı hale gelmesinin ihtimal dışı olduğunu savundukları ifade edilmektedir.¹³² Öte yandan, Hz. Ali ve taraftarlarına yönelik hakaretin başlangıcının tahkîm hadisesine dayandırılmasının gerçeğe aykırı olmayacağı da dile getirilmektedir.¹³³

Belyaev'in bu konudaki görüşü farklıdır. Ona göre, Şîiler, Hz. Hasan'ı dinî liderleri, yani imamları olarak kabul etmiş ve Muâviye'yi, yönetimi gasp eden bir suçlu olarak görmüşlerdir. Muâviye'nin Hz. Ali'yi halife olarak tanımadığını ve camilerde onun lanetlenmesini emrettiğini iddia etmektedir. Ayrıca, Belyaev, Hz. Hasan'ı, mevcut halife Muâviye'ye karşı savaşıma isteği veya gücü göstermeyen, dolayısıyla pasif bir tutum sergileyen biri olarak tanımlamaktadır. Ona göre, Muâviye, Hz. Hasan'ı, Irak'taki savâfiden büyük bir gelir garantisi vererek kolayca siyasî arenadan uzaklaştırmış ve Hz. Hasan, özel hayata çekilmiştir.¹³⁴

İbnü'l-Esîr'in *el-Kâmil fi't-Târih* adlı eserinde, Hz. Hasan'ın Muâviye ile yaptığı anlaşma şartları arasında, Hz. Ali'ye yönelik sövgüden vazgeçilmesi talebinin yer aldığı bildirilmektedir.¹³⁵ Bu bağlamda, Bolshakov, Muâviye'yi bu konuda sorumluluktan muaf tutan bir yaklaşım benimserken, Belyaev ise tam tersine, Hz. Ali'ye yönelik hakaret uygulamasının doğrudan Muâviye'nin sorumluluğunda olduğunu ileri sürmektedir.

Bolshakov'un gözlemlerine dönersek, Muâviye'nin bir diğer ayırt edici karakter özelliği olan dinî hoşgörüsüne odaklandığını görebilmekteyiz. Bolshakov, Muâviye'den önce zimmîlere karşı herhangi bir baskının olmadığını belirterek seleflerine saygı duruşunda bulunmaktadır. Ancak Muâviye'nin Medine'de oturan halifelerden farklı olarak yirmi yıl yaşadığı Hristiyan dünyası ile kişisel temaslar kurması yazar açısından dikkat çekicidir. Bolshakov, Muâviye'nin danışmanlarından

¹³² Varol, "Emevîler'in Hz. Ali ve Taraftarlarına Hakaret Politikası Üzerine", 84.

¹³³ Varol, "Emevîler'in Hz. Ali ve Taraftarlarına Hakaret Politikası Üzerine", 90-91.

¹³⁴ Belyaev, *Arabi, İslâm i Arabskiy Halifat v Rannee Srednevekov'e*, 174.

¹³⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih Tercümesi*, 3/413.

Sercûn'un Hristiyan olduğunu belirtmektedir.¹³⁶ Ayrıca, o dönemde Şam'da on iki kilisenin¹³⁷ bulunduğunu, bayramlarda sokaklarda dinî törenlerin yapıldığını ve Muâviye'nin Kudüs'teki Hristiyan türbelerinde Müslüman olarak ibadet ettiğini ifade etmektedir. Muâviye'nin, gayrimüslimlere saygı duyduğunu ve onların inançları hakkında kendi fikirlerinin olduğunu da vurgulamaktadır. Tüm bu kiliselerin temsilcilerinin, kendi aralarında keskin anlaşmazlıklar yaşayan muhaliflerini yenmek için Muâviye'nin desteğini almaya çalıştıklarını belirtmektedir.¹³⁸

Bu çerçevede, bir araştırmada yer verilen değerlendirmede, Muâviye'nin gayrimüslimlere karşı hoşgörülü bir siyaset izlediği, bu doğrultuda, müşaviri Sercûn b. Mansûr ile özel doktoru İbn Üsâl gibi bazı Hristiyanların sarayda önemli görevler üstlendikleri ifade edilmektedir.¹³⁹ Bu bağlamda, Bolshakov'un konuya dair tespitlerinin, söz konusu değerlendirmeye büyük ölçüde örtüştüğü anlaşılmaktadır.

Bolshakov, kiliseler arasındaki maddî anlaşmazlıklarda başka bir patriğin mahkemesinin yetkisinin olmadığını, yalnızca hükümdarın kararının etkili olduğunu açıklamaktadır. Aynı zamanda Muâviye'nin Hristiyanlık teolojisiyle ilgili ihtilaflar konusunda bir otorite olmadığını ve bu ihtilafların büyük olasılıkla Arapça değil, Ârâmîce yürütüldüğünü kabul etmektedir. Ancak, bu durumun etkileyici bir öneme sahip olmadığını, çünkü Muâviye'nin yanında anlaşmazlığın özü hakkında yeterince bilgi sahibi olan ve tarafların iddialarını kendisine açıklayan ya da tercüme eden

¹³⁶ Bolshakov, *İstoriya Halifata*. 3, 115.

¹³⁷ Orta Doğu'da Hristiyanlık altı bağımsız kiliseyle temsil ediliyordu: Melkit, üç Monofizit (Kıpti, Yakubi ve Ermeni), Monofelit (Maronit/Mârûnî), Melkit ile Monofizit arasında bir uzlaşma ve Sâsânî topraklarında yaygın olan Nestürilik. Bu kiliselerin her birinin kendi başkanı, patriği veya Katolikos'u vardı. Kıptî patrik İskenderiye'de bulunuyordu, resmî olarak Antakyalı olarak adlandırılan Yakubî patriğinin kalıcı bir ikametgahı yoktu ve seçilmeden önce bulunduğu manastırda kalıyordu. Antakya Melkit Patriği'nin ikametgahı Antakya'da bulunuyordu. Iraklı Yakubilerin, Sâsânî İmparatorluğu'nda tecrit edildikleri zamanlara dayanan bir geleneğe göre, patrik unvanını taşımamasına rağmen piskoposlar tarafından ayrı ayrı seçilen ve Tikrit'de ikamet eden kendi başkanları vardı. Nestürî Katolikosunun Ktesifon'da (Medâin) tahtı vardı. Kudüs'teki Melkit patriklik tahtı, Sophronius'un ölümünden sonra Muâviye'nin döneminin 6. yılına kadar yirmi dokuz yıl boyunca boş kaldı. Arapların gelişiyle Melkit kilisesi devlet statüsünü kaybetmişti. Müslümanlar için Yahudilerle birlikte tüm Hristiyanlar da eşitti. Ancak bu, aralarındaki dogmatik anlaşmazlıkları ve inançla ilgili keskin tartışmaları ortadan kaldırmamıştı, Bolshakov, *İstoriya Halifata*. 3, 116.

¹³⁸ Muâviye'nin, daha önce bu inancı savunan Kelbî akrabalarına daha yakın olması gereken Yakubilerin değil de Maronitlerin tarafını alması dikkat çekicidir, Bolshakov, *İstoriya Halifata*. 3, 116.

¹³⁹ İrfan Aycan, "Muâviye b. Ebû Süfyân", 30/332.

kişilerin bulunduğunu ifade etmektedir. Bolshakov, Muâviye'nin Hristiyanlar ve Yahudiler arasındaki kutsal emanetlerle ilgili anlaşmazlıkları çözmekle de meşgul olduğunu belirtmektedir.¹⁴⁰

Suriye'deki Hristiyanlık üzerine bir sonraki yazarımız Belyaev, Emevî silahlı kuvvetlerinin en güçlü birimlerini oluşturan yerli Suriye-Arap kabilelerinin, yani Güney Arabistan kökenli kabilelerin, Suriye, Filistin, Ürdün ve Irak'a 4. ve 5. yüzyıllarda göç ettiklerini ifade etmektedir. Belyaev'e göre, İslâm'dan önceki iki veya üç yüzyıl boyunca, bu kabileler Suriye, Filistin, Ürdün ve Irak'ta, Bizans ve İran yönetimi ile sürekli etkileşimde bulunmuş, her iki imparatorluğun yardımcı kuvvetlerinin bir parçası haline gelmişlerdir. Bu süreçte, yerel Ârâmî nüfusunun etkisiyle kültürel bazı unsurları benimsemiş ve Hristiyanlıkla tanışmışlardır.¹⁴¹

Belyaev, Arap hakimiyetine geçişle birlikte Suriyeli Hristiyan din adamlarının toplumsal öneminin arttığını vurgulamaktadır. Suriye'de Bizans hakimiyetinin sona ermesiyle, Yunan-Bizans Ortodoksluğuna karşı olan Ortodoks Hristiyanlara yönelik zulmün de son bulduğunu ve Ortodoks din adamlarının, kilisedeki Yunan prenslerinin hakimiyetinden kurtulduğunu belirtmektedir. Bunun ardından, çeşitli yerel Monofizit, Nastûri, Maronit (Mârûnî) ve diğer kiliselerin durumunun iyileştiğini savunmaktadır. Ayrıca, Hristiyan din adamlarının yargısal görevler, kendi topluluklarından vergi toplama ve borç ödeme garantisi verme gibi sorumluluklara sahip olduklarını, bunun da hem nüfuzlarını artırdığını hem de gelir sağladığını belirtmektedir. Ayrıca, okullardan da sorumlu olduklarını ifade etmektedir. Arap-Müslüman yönetiminin manastırlara önemli vergi avantajları sunduğuna dikkat çekmektedir. Bu bağlamda, Suriye'deki Hristiyan din adamlarının Emevî yönetiminin temel direği olarak hizmet ettiklerini açıklamaktadır. Belyaev, dönemin Hristiyan düşüncesinde İslâm'ın özel bir din olarak değil, Hristiyanlığın soyundan gelen mezheplerden biri olarak kabul edildiğini iddia etmektedir.¹⁴²

Diğer bir yazarımız Filshinsky, Arap aristokrasisini “ayrıcalıklı sosyal kast”¹⁴³ olarak adlandırmaktadır. Filshinsky'e göre, Muâviye bu yüksek Arap kastın

¹⁴⁰ Bolshakov, *İstoriya Halifata*. 3, 117.

¹⁴¹ Belyaev, *Arabi, İslâm i Arabskiy Halifat v Ranee Srednevekove*, 169.

¹⁴² Belyaev, *Arabi, İslâm i Arabskiy Halifat v Ranee Srednevekove*, 170.

¹⁴³ Emevîler Arap fatihlerin hakimiyetini temsil ediyordu. Henüz bir ulus oluşturmamışlardı, ancak üyeliği yalnızca doğuştan gelen haklarla belirlenen, kalıtsal bir sosyal kasttı. Bu hanedân, birlikte az

hakimiyetini destekleyen bir siyasî liderdir. Muâviye'nin ilk görevi, İslâm ordusunun kaybolan birliğini yeniden sağlamak ve halifelikteki prestijini güçlendirecek yeni bir temel bulmaktır. Filshinsky, Muâviye'nin Emevî halifeliğinin oluşumunun ilk aşamasında bu görevi başarıyla yerine getirdiğini ve dinî hukukun belirlediği İslâm teokrasısından, tam hakimiyete dayanan Arap aristokrasisinin çıkarlarına yöneldiğini savunmaktadır.¹⁴⁴

Filshinsky, Muâviye'nin otoritesini pekiştirmek amacıyla merkezî iktidarı Medine'den kendi kontrolü altındaki bölgeye taşınmasını, Hz. Ali'den miras kalan bir yöntem olarak öne sürmektedir. Ona göre Muâviye, Şam'ı yalnızca kendi taht eyaleti olarak değil, aynı zamanda tüm Emevî halifeliğinin başkenti olarak belirlemiştir. Suriye'nin Emevîler yönetimi boyunca üs vilayet olarak işlev gördüğünü, ancak bu vilayetin devletin en zengin veya en kalabalık vilayeti olmadığını vurgulamaktadır. Filshinsky, bu eyaletin birincil öneminin, Güney Arap kabileleri arasında güçlü bir yere sahip olan Kudâa kabilesinin, Muâviye ile uzun süreli işbirliği yapmış olmasından kaynaklandığını belirtmektedir.¹⁴⁵ Bu konuda yapılan bir araştırmada, Kudâa kabilesinin Emevîler döneminde özellikle Suriye'de önemli bir siyasî güç hâline geldiği ileri sürülmektedir. Ayrıca bu kabilenin, Emevî iktidarının destekçileri arasında yer aldığı ve Kayslılarla mücadele ettikleri ifade edilmektedir.¹⁴⁶ Bu bağlamda, Filshinsky'nin aktardığı bilgilerin söz konusu araştırmadaki verilerle örtüştüğü anlaşılmaktadır.

3. Muâviye b. Ebû Süfyân

Filshinsky'e göre, Muâviye'nin gücü, eski kabile geleneklerinden etkilenen bir yapıya sahipti. Filshinsky, Hz. Osman ve Hz. Ali'nin halife ve emîrül-mü'minin yetkilerini genişletme girişimlerinin başarısız olduğunu, ancak bu girişimlerin toplumda zamanla etki kazandığını savunmaktadır. Bunun nedeni olarak, Hz. Ali

çok birleşik bir Arap-Müslüman imparatorluğu oluşturan fethedilen tüm eyaletlere hükmediyordu. Onların fethettikleri topraklarda miras aldığı çok çeşitli siyasî ve ekonomik ayrıcalıklar bundan kaynaklıydı. 132/750'deki düşüşlerinden sonra Araplar yavaş yavaş Asya, Afrika ve Avrupa'nın birçok halkı üzerindeki gücünü kaybetti ve yerini yabancı hanedanlara ve askerî-feodal kliklere bırakmıştı., Filshinsky, *Halifat Pod Vlast'yu Dinastii Omeyadov (661-750)*, 37.

¹⁴⁴ Filshinsky, *Halifat Pod Vlast'yu Dinastii Omeyadov (661-750)*, 40-41.

¹⁴⁵ Filshinsky, *Halifat Pod Vlast'yu Dinastii Omeyadov (661-750)*, 41.

¹⁴⁶ Casim Avcı, "Kudâa (Benî Kudâa)", *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 20 Şubat 2025), 26/309, <https://islamansiklopedisi.org.tr/kudaa-beni-kudaa>, 20.02.2025, 18:56.

tarafklarlarının imamlarından daha fazla dinî ve siyasî güç talep etmelerini ve Hâricîlerin ise emîrû'l-mü'minîn'i hem dünyevî hem de dinî açıdan yetkileri sınırlı bir lider olarak görmelerini göstermektedir.¹⁴⁷ Filshtinsky, ilk Emevî halifesi Muâviye'nin siyasî becerilerini değerlendirirken, onun son derece ihtiyatlı davrandığını belirtmektedir. Filshtinsky'e göre, Muâviye her hangi bir dinî hak iddiasında bulunmamış ve siyasî yetkilerini doğrudan genişletme çabasına girmemiştir. Muâviye'nin kurduğu iktidar yapısı, ne dinî ne de monarşik bir özellik taşımaktaydı, aksine İslâm öncesi kabile lideri olan seyyidin yetkilerini genişleten ve otoritesini pekiştiren bir gücü temsil etmekteydi. Muâviye'nin yönetiminin temel araçlarını, istişare işlevlerini birleştiren “şûra” (liderler konseyi) ve “vüfûd” (kabile liderleri heyeti) olarak değerlendirmektedir. Onun bu yapılarla yönetimini tesis ettiğini bildirmektedir.¹⁴⁸

Çağdaş araştırmacılarđan Hasan İbrâhim Hasan, Muâviye'nin hilâfet makamını İnan Kısralığına benzer bir krallık yapısına dönüştürmeyi amaçladığını ileri sürmektedir.¹⁴⁹ Bu görüş, Ya'kûbî'nin aktardığı bir rivayette Muâviye'nin kendisini “kralların ilki” olarak tanımlamasıyla da desteklenmektedir.¹⁵⁰ Benzer şekilde, İrfan Aycan, Muâviye'nin yönetimi veraset esasına dayalı bir hanedan sistemine dönüştürdüğünü savunmaktadır.¹⁵¹ İsmail Yiğit ise Emevîler döneminde devletin giderek daha dünyevî bir karakter kazandığını ifade etmektedir.¹⁵² İhsan Süreyya Sırma, Muâviye'nin Suriye'de kendisini güvende hissettiği için Şam'ı devletin merkezi hâline getirdiğini ve Hulefâ-i Râşidîn döneminden sonra saltanat sisteminin başladığını ileri sürmektedir.¹⁵³ Bu çerçevede, Filshtinsky'nin Muâviye'nin siyasî yetkinliğini ortaya koymak amacıyla onun dengeli ve uzlaşmacı bir siyaset izlediğini vurguladığı görülmektedir.

¹⁴⁷ Filshtinsky, *Halîfat Pod Vlast'yu Dinastii Omeyadov (661–750)*, 44.

¹⁴⁸ Filshtinsky, *Halîfat Pod Vlast'yu Dinastii Omeyadov (661–750)*, 45.

¹⁴⁹ Hasan İbrâhim Hasan, *Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, çev. İsmail Yiğit, Sadreddin Gümüş, (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1996), 1/355.

¹⁵⁰ Ahmed b. Ebû Yakub b. Cafer b. Vehb b. Vâzih el-Ya'kûbî (v. 292/905), *Târîhu'l Ya'kûbî*, ed. Halîl Mansûr, (Beyrût-Lübnan: Darü'l Kütübî'l İlmîyye), 2/150.

¹⁵¹ İrfan Aycan, “Muâviye b. Ebû Süfyân”, 30/332.

¹⁵² İsmail Yiğit, “Emevîler”, 11/89.

¹⁵³ İhsan Süreyya Sırma, *Hilâfetten Saltanata Emevîler Dönemi* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2006), 25.

Filshtinsky Muâviye'nin eski Arap siyasî yapılarını İslâm Devleti'nin genişlemesi ve fethi sırasında ortaya çıkan sorunları çözmek için uyarladığını savunmaktadır. Onun merkezî iktidarı güçlendirirken aynı zamanda eyalet valilerine daha fazla özerklik verilmesi gerektiğini anladığını belirtmektedir. Filshtinsky'e göre, bu durum fethedilen topraklarda kendi keyfi kararlarına göre hareket etme haklarını sınırlandırmış, ancak vilayetlerdeki mevcut kabile yönetim yapısını, kabilelerin yerel yönetimlere bağlı olduğu imparatorluk tipi bir yönetime dönüştürmesine yardımcı olmuştur. Eyalet valileri ve komutanlarını atama hakkı Muâviye'de kalmıştır.¹⁵⁴

Bu çerçevede, Emevîler döneminde devlet sınırlarının genişlemesiyle birlikte, Hulefâ-i Râşidîn devrinde uygulanan katı merkeziyetçilik anlayışından önemli ölçüde uzaklaşıldığına dikkat çeken çalışmalar bulunmaktadır. Bu araştırmalara göre, uzak eyaletlerin Şam merkezli bir otoriteyle yönetilmesi giderek imkânsız hâle gelmiş ve halifeler yetkilerinin önemli bir kısmını valilere devretmiştir. Bu durum, valilerin görev yaptıkları eyaletlerde neredeyse bağımsız hükümdarlar gibi hareket etmelerine yol açmıştır. Ayrıca, Emevîler döneminde oluşturulan eyalet teşkilatının, Hulefâ-i Râşidîn devrindeki yapıya göre farklılık arz ettiği ifade edilmektedir. Nitekim erken dönemde valilerin yetkileri daha sınırlı olup, askerî ve idarî sorumluluklar “Emîru'l-Harb ve's-Salât” ile “Sâhibu'l-Harac” arasında ayrılmıştır. Oysa Emevîler döneminde valiler genellikle malî işlerden de sorumlu tutulmuştur.¹⁵⁵ Bu bağlamda, Filshtinsky'nin değerlendirmelerinin çağdaş araştırmacıların sunduğu bilgilerle büyük ölçüde örtüştüğü görülmektedir.

Filshtinsky, Emevî yönetiminin kuruluşundan sonra, fetih hareketlerine katılan farklı siyasî ve dinî görüşlere sahip çeşitli grupların ortaya çıktığını belirtmektedir. O, Emevîler'i “Mekkeli bir grup” olarak tanımlayarak, onların mevcut siyasî ve ekonomik düzeni, kendilerine sağladığı büyük avantajlar nedeniyle korumakla ve güçlendirmekle ilgilendiklerini ifade etmektedir. İktidara geldikten sonra, İslâm öncesi dönemdeki Mekke'deki otorite ve ekonomik gücünü yeniden tesis etmeye çalıştıklarını açıklamaktadır.¹⁵⁶

¹⁵⁴ Filshtinsky, *Halifat Pod Vlast'yu Dinastii Omejadov (661–750)*, 45.

¹⁵⁵ Baş, *İslâm Tarihi, El Kitabı*, 329.

¹⁵⁶ Filshtinsky, *Halifat Pod Vlast'yu Dinastii Omejadov (661–750)*, 47.

Belyaev ve Filshinsky o dönemde ortaya çıkan grupları benzer şekilde tanımlamaktadır. İki de, Emevîler ve zengin Kureyşlilerden oluşan birinci grubu “Arap aristokrasisi” olarak adlandırmaktadır. Filshinsky’nin tanımına göre ikinci grup, toplumda dindar olarak kabul edilen, Hz. Peygamber’in sahâbîleri ve onların soyundan gelenlerden oluşmaktadır. Isaak Moiseevich, bu grubu “İslâm aristokrasisi” olarak adlandırmaktadır. İslâm aristokrasisinin Emevîler’le olan ilişkisini ele alırken, bu dinî liderlerin başlangıçta Emevîler’e karşı olduklarını, ancak daha sonra tartışmaların ümmetin birliğine ve istikrarın temeli olan dinî idari yapıya zarar verebileceğini fark ettiklerini ileri sürmektedir.¹⁵⁷

Konuya dair bir araştırmada ise, Emevî hilâfetinin meşrû olmadığı yönündeki iddiayı savunan fıkıh âlimlerinin, doğrudan otoriteye değil, yönetimin meşruiyetine karşı çıktıkları belirtilmektedir. Bu yaklaşıma göre, Muâviye’yi hilâfeti saltanata dönüştürmekle eleştiren âlimler, halifeliğin Emevîlerle sona erdiğine inanmakla birlikte, toplumu iç savaşa sürükleyecek bir isyanı doğru bulmamış, mevcut yönetime itaati tercih etmişlerdir.¹⁵⁸ Filshinsky’nin bu bağlamdaki değerlendirmeleri, söz konusu araştırmadaki bilgilerle büyük ölçüde örtüşmektedir.

Filshinsky, iki grup arasındaki siyasî farklılıklara dikkat çekmekte ve durumun ciddiyetini özellikle vurgulamaktadır. Ona göre, sıkı kontrol altında bir uzlaşmaya ihtiyaç duyulmuştur. Bu bağlamda, Muâviye, hizipler arasındaki çatışmalarda dengeyi sağlayabilen deneyimli bir politikacı olarak tanımlanmaktadır. Filshinsky, Muâviye’nin bu durumu başka kimsenin başaramadığı şekilde yönettiğini ve iki grup arasında tarafsız bir tutum sergilediğini belirtmektedir. Ayrıca, Hz. Ali’nin akıbetinin tekrarlanmaması için dinî otorite iddialarından kaçındığını ve tüm dinî sorunların çözümünü şûraya bırakmayı tercih ettiğini açıkça ortaya koymaktadır.¹⁵⁹ Ehl-i beyt’in, Medine halkının ve sahâbîlerin desteğini alarak siyasî statüsünü güçlendirmeye çalıştığını vurgulamaktadır. Isaak Moiseevich, ensarın desteğini kazanmak amacıyla Muâviye’nin Suriyeli toprak sahipleri ve tüccarlarla işbirliği yaptığını ve fethedilen topraklardan elde edilen gelirin beşte

¹⁵⁷ Filshinsky, *Halifat Pod Vlast’yu Dinastii Omeyadov (661–750)*, 47-48; Belyaev, *Arabi, İslâm i Arabskiy Halifat v Ranee Srednevekov’e*, 171.

¹⁵⁸ İsmail Yiğit, “Emevîler”, 11/89.

¹⁵⁹ Filshinsky, *Halifat Pod Vlast’yu Dinastii Omeyadov (661–750)*, 48.

birini Medine'ye gönderdiğini belirtmektedir. Ayrıca, Emevîler döneminde Medine'de yaşayan sahâbilerin ve onların soyundan gelenlerin siyasî iktidardan uzaklaştırıldığını vurgulamaktadır. Bu durumun, onların kendilerini Kur'an'ı incelemeye ve Hz. Peygamber'in hayatı ile öğretilerine adamalarına yol açtığını ifade etmektedir. Filshinsky, Muâviye'nin tüm Kureyşlilere görünüşte saygı duyduğunu, ancak Hz. Ali, Zübeyr ve Talha'ya karşı çıkan ve "Kureyş ekstremistleri" olarak adlandırdığı bir grubun etkisinden kurtulmaya çalıştığını vurgulamaktadır.¹⁶⁰

Belyaev, Filshinsky ile aynı görüşü paylaşarak, Emevîler'e karşı gizli muhalefetin Mekke ve özellikle Medine gibi dinî açıdan önemli şehirlerde yoğunlaştığını belirtmektedir. Filshinsky, "Arap aristokrasisi" tarafından siyasî iktidardan dışlanan ikinci grubun, Mekke ve Medine'yi bir sığınak olarak kullandığını vurgulamaktadır. Belyaev'e göre, halifeliğin başkentinin Şam'a taşınmasının ardından, Hicaz'ın yalnızca dinî önemi kalmıştır. Evgeniy Aleksandrovich, hayatta kalan muhacirler ve ensarın, başka bir meslekleri olmadığı için cennet nimetini tatma ümidiyle ibadetle meşgul olduklarını belirtmektedir. Kur'an'ı inceleyerek Hz. Peygamber'in hayatı, faaliyetleri ve öğretileri hakkında bilgi topladıklarını anlatmaktadır. Kendilerini, Hz. Peygamber'in koyduğu yaşam kurallarına sıkı sıkıya uyan, gerçek öğretinin koruyucuları ve kayıtsız şartsız dindar Müslümanlar olarak sunma eğiliminde olduklarını iddia etmektedir. Suriye kültürünü benimseyen Emevîler'i ise, şüpheli Müslümanlar olarak gördüklerini ve onlara karşı ideolojik silahlar üretilerek gerektiğinde kullanılmak üzere hazır olduklarını savunmaktadır.¹⁶¹

Filshinsky burada, "İslâm aristokrasisi" olarak isimlendirdiği grubun muhalefetine örnek olarak, Mekke ve Medine'de yaşayan ve Süfyânîlerden memnun olmayan sahâbîlerin kışkırtması sonucu patlak veren Abdullah b. Zübeyr isyanını göstermektedir.¹⁶² Üçüncü yazarımız Bolshakov, bu siyasî ve dinî grupları doğrudan tanımlamamakla birlikte, kapsamlı anlatımında bu tür tanımlamalara yer vermektedir.

¹⁶⁰ Filshinsky, *Halifat Pod Vlast'yu Dinastii Omeyadov (661–750)*, 48-49.

¹⁶¹ Belyaev, *Arabi, İslâm i Arabskiy Halifat v Rannee Srednevekov'e*, 175-176.

¹⁶² Filshinsky, *Halifat Pod Vlast'yu Dinastii Omeyadov (661–750)*, 69.

Belyaev'e göre Emevîler, soy bakımından Kaysîlerle akraba olmalarına rağmen, Suriye'deki siyasî ve askerî dengeleri gözeterek Kelbîlerle ittifak kurmayı tercih etmişlerdir. Muâviye'nin, bu bağı pekiştirmek amacıyla Kelbîlerle akrabalık ilişkisi kurduğunu ve Meymune ile evlendiğini açıklamaktadır. Ayrıca, oğlu Yezîd'in de Kelbli bir kadınla evlendiğini vurgulamaktadır.¹⁶³ Hem Belyaev hem de Filshtinsky, Süfyânîlerin Kelbîlere yüksek maaşlar verdiklerini, liderlerine hediyeler sunduklarını ve onlara çeşitli ikramlar düzenlediklerini belirtmektedir. Ayrıca, Muâviye'nin Yezîd'e, Kelbîlere uzun süre garnizonlarda kalma zorunluluğu getirmemesini ve aileleriyle daha fazla vakit geçirmeleri için onlara fırsat tanınmasını emrettiğini ifade etmektedirler.¹⁶⁴

Bir sonraki yazarımız Bolshakov'un bu konudaki ayrıntılı değerlendirmesi, önemi açısından dikkat çekicidir. Muâviye'nin kişiliği ve siyasî faaliyetleri hakkında olumlu bir tasvir yapmaktadır. Bolshakov, 7. yüzyılın üçüncü çeyreğinde hilâfette meydana gelen değişikliklerin, Muâviye'nin çağdaşları ve sonraki nesiller tarafından onun kişiliğiyle ilişkilendirildiğini belirtmektedir. Muâviye hakkında çelişkili ve çoğunlukla birbirine zıt rivayetlerin aktarıldığını ileri sürmektedir. Bolshakov, Muâviye'nin Suriyeliler için, İranlılar için Anuşirvan gibi örnek bir hükümdar olarak görüldüğünü, ancak Şîîler ve Abbâsîler için bir dinsiz olarak kabul edildiğini açıklamaktadır. Bununla birlikte, onların Muâviye'nin döneminde koruma ve cömert bağışlardan yararlandığını vurgulamaktadır.¹⁶⁵ Bolshakov, bu rivayetler arasında Ya'kûbî'nin rivayetini öne çıkarmaktadır. Ya'kûbî'ye göre kendi sonuçlarını çıkarmaktadır. Rivayetin metnini de şu şekilde vermektedir:

“Muâviye, İslâm'da muhafızları (hares),¹⁶⁶ polisi ve kapı bekçilerini (bevvâbûn) görevlendiren, perdeleri indiren, Hristiyanları sekreter olarak kullanmaya başlayan ve muhafızları mızraklarla önünden yürüten ilk kişiydi. Maaşlardan zekat almaya ve tahta oturmaya başladı, insanlar da onun altındaydı. Kamu binaları inşa

¹⁶³ Belyaev, *Arabi, İslâm i Arabskiy Halifat v Rannee Srednevekov'e*, 169.

¹⁶⁴ Belyaev, *Arabi, İslâm i Arabskiy Halifat v Rannee Srednevekov'e*, 170; Filshtinsky, *Halifat Pod Vlast'yu Dinastii Omeyadov (661–750)*, 53.

¹⁶⁵ Bolshakov, *İstoriya Halifata*. 3, 165.

¹⁶⁶ Muhafızlara (hares) genellikle kişisel güvenlik deniyordu, ancak işlevleri her zaman polisten (şurta) net bir şekilde ayrılmadı, bazı durumlarda şurtanın kişisel güvenlik olduğu belliydi., Bolshakov, *İstoriya Halifata*. 3, 166.

ettirdi, halkı şantiyelerde ücretsiz çalışmaya zorladı. Ondan önce hiç kimse böyle bir uygulamaya başvurmamıştı. Müslümanların mallarını sahipsiz (istasfâ) ilan etti ve kendisine aldı. Saîd b. Müseyyeb şöyle derdi: “Allah, Muâviye’yi hakettiği şekilde cezalandırsın, çünkü o, hilâfeti saltanat haline getiren ilk kişiydi.” Muâviye’nin kendisi de: “Ben meliklerin ilkiyim” derdi.¹⁶⁷

Bolshakov’a göre, bu liste ümmetin hayatındaki değişimin iki yönünü karakterize etmektedir. İlk olarak, halifenin krala dönüşmesi anlamına gelen devlet başkanının sıradan Müslümanlardan ayrılması söz konusudur. Bolshakov, yeni bir devletin oluşumu olarak değerlendirilen idarî ve malî uygulamaların önemini vurgulamaktadır. İkinci olarak, fetih hareketleri ve Muâviye’nin yönetimiyle değişmeyen ekonomik ilişkilerin, bu değişimle karıştırılmaması gerektiğini açıklamaktadır. Çünkü o dönemde devlet nüfusunun yüzde doksan beşinin normal bir hayat yaşamaya devam ettiğini savunmaktadır.¹⁶⁸ Bolshakov, halife, emîrû’l-mü’minîn, kral ve malik arasındaki karşıtlığın Müslümanlar için resmi bir terminoloji olmadığını savunmaktadır. Bu farkın, Râşid halifeler ile kendi çıkarları doğrultusunda hareket eden, tebaasına vergilerle baskı yapan devlet başkanı arasındaki farkı tamamen yansıttığını belirtmektedir. Dışsal farkın, halifenin vesayetinden ayrılmasıyla ilgili olduğunu öne sürmektedir. Ya’kûbî’nin bunu “kapı bekçileri” ve “perdelerin indirilmesi” olarak tanımladığını ifade etmektedir. Bolshakov Ya’kûbî’yi, Hz. Ömer ve Hz. Ali döneminde hâcipler ve sâhibü’ş-şurta gibi makamların mevcut olmasına rağmen, ilk hâcibin Muâviye ile ortaya çıktığını vurgulamasından dolayı eleştirmektedir. Bununla birlikte, onun Muâviye döneminde bu makamların farklı bir karakter kazandığı ve Râşid halifelerin hâciplerinin siyasî bir rol oynamadığı konusunda Ya’kûbî ile aynı görüşte olduğu da görülmektedir.¹⁶⁹

Bu hususta çağdaş araştırmacıların değerlendirmelerine göre, Hz. Ömer döneminde vilayetlerde valilerin yanında kâtip, divan kâtibi, haraç âmili, sâhibü’ş-

¹⁶⁷ Ya’kûbî’ye atıfta bulunan yazar dipnotta Ya’kûbî c.2, s.276 göstermektedir, Bolshakov, *İstoriya Halifata*. 3, 166. Söz konusu rivayetin Şii eğilimli râvî Ya’kûbî tarafından nakledilmiş olması, rivayetin tarihsel güvenilirliği konusunda tereddüt uyandırmaktadır. Zira sahâbî kimliğinin yanı sıra siyasî tecrübesiyle öne çıkan Muâviye’nin kendi şahsına yönelik böylesine eleştirel bir değerlendirmede bulunması, ihtiyatla yaklaşılması gereken bir durumdur.

¹⁶⁸ Bolshakov, *İstoriya Halifata*. 3, 166.

¹⁶⁹ Bolshakov, *İstoriya Halifata*. 3, 166-167.

şurta, beytûlmâl âmili ve ordu kumandanı gibi farklı devlet görevlilerinin bulunduğu bildirilmektedir.¹⁷⁰ Hâcibin görevlerine ilişkin olarak ise bu kişilerin halifenin kapısında bekleyip halkın izinsiz girişini engellemekle sorumlu oldukları açıklanmaktadır. Bununla birlikte, Hulefâ-i Râşidîn döneminde böyle bir görevlendirmenin gerekli görülmediği, ilk defa hâcib ve muhafız tutma ihtiyacını hisseden kişinin Muâviye olduğu ifade edilmektedir.¹⁷¹ Diğer bazı değerlendirmelerde ise hâciblik teşkilatının, 40/661 yılında Hâricîler tarafından Hz. Ali, Muâviye ve Amr b. Âs'a yönelik düzenlenen suikast girişimlerinin ardından, halife ve valilerin can güvenliğini sağlamak amacıyla ortaya çıktığı belirtilmektedir.¹⁷² Ayrıca Muâviye döneminde hükümdarlık merasimlerinin ve saray protokollerinin şekillenmesiyle birlikte, hâciblik görevine duyulan ihtiyacın arttığı vurgulanmaktadır.¹⁷³ Bu bağlamda, Bolshakov'un hâciblik teşkilatının oluşum sürecine dair değerlendirmelerinin, İslâm tarihi araştırmalarında yer alan genel kanaatlerle örtüşmediği görülmektedir.

Bolshakov, Muâviye'nin davranışlarının seleflerinden farklılığını halkının hükümdarın yüksek statüsüne ve belirli davranış normlarına alışkın olduğu bir ülkede yaşamasıyla açıklar. Ona göre Muâviye'nin Medine'deki halifeler gibi davranması mümkün değildi. Aksi takdirde hükümdar imajında bir zayıflama yaşanabileceği ve bunun otoritesini ve yönetime duyulan saygıyı sarsabileceği düşüncesindedir.¹⁷⁴

Ayrıca, Hâricîlerin saldırılarının kişisel güvenliği yalnızca bir prestij meselesi olmaktan çıkararak hayatî bir gereklilik haline getirdiğini ifade etmektedir.¹⁷⁵ Halife ve valilerin güvenliğini sağlayan muhafızların varlığının, halifeyi din kardeşlerinden, hatta cami gibi ortak alanlarda dahi ayırdığını vurgulamaktadır. Ayrıca, haresin giderek büyüyerek bağımsız bir güç haline geldiğini ve özellikle nüfusun çoğunluğunu zimmîlerin oluşturduğu, hükümete karşı çıkmaya cesaret edilemeyen

¹⁷⁰ Baş, *İslâm Tarihi*, 304.

¹⁷¹ İrfan Aycan – İbrahim Sarıçam, *Emevîler* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2008), 102.

¹⁷² Baş, *İslâm Tarihi, El Kitabı*, 340.

¹⁷³ Yiğit, "Emevîler", 11/95.

¹⁷⁴ Bolshakov, *İstoriya Halifata*. 3, 167-168.

¹⁷⁵ Bolshakov'un Hâricîlerin saldırılarını terör eylemleri olarak nitelendirmesi dikkat çekicidir, Bolshakov, *İstoriya Halifata*. 3, 168.

Şam hâriç büyük şehirlerde kabile ayrılıkçılığını bastırma aracı olarak kullanıldığını belirtmektedir.¹⁷⁶

Bolshakov, Muâviye'nin Bizans elçilerinin alay konusu olan mütevazi bir saray inşa eden ve avlulu bir yapı tasarlayan ilk halife olduğunu ifade etmektedir. Bolshakov, bu dönemde sarayın temel işlevinin, halifeyi ve maiyetini halktan tecrit etmek olduğunu belirtmektedir. Muâviye'nin zaman zaman bir refakatçi eşliğinde halk arasına çıktığı, ancak artık Hz. Ömer ve Hz. Osman döneminde olduğu gibi halifeye doğrudan ulaşmanın ve onunla konuşmanın mümkün olmadığına dikkat çekmektedir. Halifenin düzeni sağlama görevini kendi eliyle üstlenmek yerine, bu yetkiyi sâhibü'ş-şurta'ya devrettiğini vurgulamaktadır.¹⁷⁷ Hâcibin ise halifeye erişimden tek başına sorumlu olduğunu, başlangıçta basit bir hizmetkâr olan bu figürün, köle kökenine rağmen zamanla asil Arapların dahi saygı göstermek ve hatta rüşvet vermek zorunda kaldığı önemli bir saray yetkilisi konumuna yükseldiğini ifade etmektedir.¹⁷⁸

Bolshakov, çağdaş araştırmacıların Muâviye'nin unvan değişikliğine ilişkin değerlendirmelerini aktararak eleştirmektedir. Ona göre bu araştırmacılar, Muâviye'nin “halîfetü resûlillah” unvanını “halîfetullah” olarak değiştirmesini, halifenin otoritesini doğrudan Allah'a dayandırma ve böylece toplumun iradesine dayalı meşruiyet anlayışını göz ardı etme girişimi olarak yorumlamaktadır. Ancak Bolshakov, bu görüşü asılsız bulmakta, söz konusu unvanın resmî olarak kullanıldığına dair herhangi bir yazılı belge, madenî para ya da epigrafik kanıtın mevcut olmadığını vurgulamaktadır.¹⁷⁹ Bolshakov'a göre, Muâviye halifelik makamını Allah'ın doğrudan temsilcisi konumuna taşıyan bir unvan benimsemiş olsaydı, muhaliflerinin bunu sert bir şekilde eleştirerek kınama fırsatını kaçırmayacağı açıktır. Bolshakov, söz konusu unvanın kullanımına dair herhangi bir kanıt bulunmadığını ve muhaliflerin bu konuda sessiz kalmasının, unvanın ideolojik öneminin çağdaş araştırmacılar tarafından abartıldığını gösterdiğini ileri sürmektedir. Ayrıca, “halîfetullah” unvanının “Allah'ın halifesi” değil, “Allah'ın iradesiyle halife

¹⁷⁶ Bolshakov, *İstoriya Halifata*. 3, 168.

¹⁷⁷ Bolshakov, *İstoriya Halifata*. 3, 168.

¹⁷⁸ Bolshakov, *İstoriya Halifata*. 3, 169.

¹⁷⁹ Bolshakov, *İstoriya Halifata*. 3, 169.

olmak” anlamına geldiğini ifade etmektedir. Muâviye’nin gücünün temel kaynağının unvanlardaki yenilikler değil, maddî imkânlar olduğunu vurgulamakta ve onun için “emîrû’l-mü’minîn” lakabının yeterli bir tanımlama olduğunu savunmaktadır.¹⁸⁰

İbn Haldûn’a göre “hilâfet” ve “imâmet” makamlarına gelen kimseler, “halife” ve “imam” olarak adlandırılmıştır. Ona göre, bu kişilere “imam” denilmesinin nedeni, kendisine tâbi olunması ve insanlar tarafından örnek alınması bakımından namaz kıldıran imama benzemesidir. “Halife” olarak isimlendirilmesinin sebebi ise, bu kişinin ümmet içinde Hz. Peygamber’in halefi ve onun adına işleri yürüten bir vekil olmasıdır. Nitekim bu makama gelen kimseye genellikle “halife” ya da “halîfetü resûlillâh” denildiğini ifade etmektedir. Bununla birlikte, bazı kişilerin bu makama geleni “Allah’ın halifesi” anlamına gelen “halîfetullah” şeklinde nitelendirdiğini, fakat bu unvanın tartışmalara neden olduğunu da ifade eder. Bu nitelendirmeyi savunanların, Bakara Sûresi’nin 30. âyetinde geçen “Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım” ifadesini delil olarak gösterdiklerini aktarmaktadır. Ancak İbn Haldûn, çoğunluğun bu unvanı caiz görmediğini vurgular. Zira yalnızca gaip olanlara halef olunabileceğini, hazır ve mevcut olan birine halef olmanın mümkün olmadığını ifade etmektedir. Bu bağlamda Hz. Ebû Bekir’in de kendisine “halîfetullah” şeklinde hitap edilmesini yasaklayarak, bunun yerine “halîfetü resûlillâh” denilmesini istediğini özellikle vurgular.¹⁸¹ Bu değerlendirmeyi destekleyen benzer bilgilere çağdaş araştırmalarda da rastlanmaktadır.¹⁸²

Bolshakov, daha sonra Muâviye’nin yasa dışı gelir elde etme yöntemlerine ilişkin ortaya atılan suçlamaları ele almaktadır. Uzun ve ayrıntılı muhasebe verileri sunarak, Muâviye’nin yönetimindeki hilâfetin malî sistemine dair bilgi eksikliğinin, Emevîler dönemi ekonomisi üzerine yapılan çalışmalarda belirgin bir boşluk oluşturduğunu ifade etmektedir. Bolshakov, Muâviye’nin para harcama ve mülk edinme alışkanlıklarının, önceki halifelerin oğulları da dâhil olmak üzere birçok kişi

¹⁸⁰ Bolshakov, *İstoriya Halifata*. 3, 170.

¹⁸¹ İbn Haldûn, *Mukaddime*, 1/271.

¹⁸² Bk. Mehmet Nuri Güler, “Kur’ân-ı Kerim’e Göre Halife Kavramı”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (Haziran 1995), 162; Casim Avcı, “Hilâfet”, *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 18 Temmuz 2025), 17/539-541, <https://islamansiklopedisi.org.tr/hilafet>, 18.07.2025, 18:06.

tarafından takip edildiğini vurgulamaktadır.¹⁸³ Bu noktada, üç Rus oryantalistin Muâviye'ye yönelik değerlendirmelerini sonlandırarak, bir sonraki Emevî halifesiyle ilgili incelemelerine geçmeyi uygun görmekteyiz.

4. Yezîd b. Muâviye

Her üç Rus oryantalistin de veraset meselesini, yani Muâviye'nin hayattayken oğlu Yezîd'i vâris olarak atama konusunu benzer bir şekilde değerlendirmeleri dikkat çekicidir. Özellikle, Filshinsky'nin Belyaev'in eserinde yer alan bilgilere neredeyse kelimesi kelimesine benzer ifadelerle yaklaşması, dikkate alınması gereken bir durumdur.¹⁸⁴ Bu bağlamda konuyu, Belyaev'den daha kapsamlı ve Bolshakov'dan daha öz bir şekilde ele alması nedeniyle Isaac Moiseevich'in varsayımlarını dikkate alarak incelemenin uygun olacağı kanaatindeyiz.

Filshinsky, ağırlıklı olarak Yezîd b. Muâviye'nin halifelik makamına çıkışı sırasında yaşanan sorunlara odaklanmaktadır. Ona göre, Muâviye, bir veliaht tayin etme amacı güderek Müslümanların birliğini pekiştirmeyi, Emevîler rejiminin gücünü sağlamayı ve ümmeti, halifenin tayini konusundaki anlaşmazlıklardan arındırmayı amaçlamış olabilir. Ancak, Yezîd b. Muâviye'nin vâris olarak atanması, İslâm'ın yazılı olmayan kanunları çerçevesinde haksız bir yenilik olarak değerlendirilmiştir. Filshinsky, önceki tüm halifelerin şûra kararıyla seçildiğini ve bunun zamanla bir gelenek haline geldiğini vurgulamaktadır. Veraset meselesinin ise ilk kez 40/661 yılında Kûfe'de Hz. Hasan tarafından gündeme getirildiğini ileri sürmektedir. Hz. Ali'den sonra yönetimin Hz. Hasan'a devredilmesinin, monarşi ilkesinin, yani iktidarın babadan oğula geçmesi anlayışının başta Şîlik olmak üzere doğu despotizm sistemlerinde önemli bir etki yarattığını iddia etmektedir. Ayrıca, Hz. Peygamber'in en sevdiği torunu Hz. Hasan'ın ümmetin gözü önünde halifelik iddiasının resmî bir dayanağa sahip olduğunu, buna karşın Yezîd b. Muâviye'nin böyle bir imtiyaza sahip olmadığını ve elindeki tek dayanağının babasının halife olması olduğunu savunmaktadır. Filshinsky, Muâviye'nin Hz. Hasan'a maddî refah rüşveti vererek vârisinin en büyük rakibini ortadan kaldırmayı amaçladığını belirtmektedir. Ancak Hz. Ali ailesinin diğer üyelerinin hilâfet makamına ilişkin

¹⁸³ Bolshakov, *İstoriya Halifata*. 3, 174.

¹⁸⁴ Belyaev, *Arabi, İslâm i Arabskiy Halifat v Ranee Srednevekov'e*, 177; Filshinsky, *Halifat Pod Vlast'yu Dinastii Omeyadov (661–750)*, 65.

haklarından feragat etmemesi nedeniyle bu çabanın tam anlamıyla başarıya ulaşmadığını savunmaktadır.¹⁸⁵

Bu noktada Ünal Kılıç, Emevîler'in İslâm öncesi idarecilik makamını yeniden ele geçirme arzularının her zaman mevcut olduğunu belirtmektedir. Ona göre, bu arzu Hz. Osman döneminde doruk noktasına ulaşmış olsa da Hz. Osman'dan önce de varlığını sürdürmüştür. Bu doğrultuda, Muâviye'nin iktidarı bir daha başkasına kaptırmama düşüncesine sahip olduğunu ve yönetimin kendisinden sonra da Ümeyyeoğulları'nın elinde kalmasını istediğini ileri sürmektedir. Ayrıca, veliahtlık fikrinin Muâviye'nin aile fertleri arasında konuşulduğunu, çünkü iktidarın yalnızca Muâviye'yi değil, tüm Emevîler'i ilgilendiren bir mesele olduğunu ifade etmektedir.¹⁸⁶ Dolayısıyla, İslâm tarihinde şûra ve seçime dayalı halifelik sistemini değiştirerek oğlunu veliaht tayin etmeyi açıkça gündeme getiren ilk kişinin Muâviye olduğunu vurgulamaktadır.¹⁸⁷ Buna ek olarak, Muâviye'nin, Müslümanların hilâfet meselesi yüzünden yeni bir iç savaşa sürüklenmesini önlemek amacıyla oğlu Yezîd'i veliaht tayin etmeye karar verdiğini ve bu niyetini valilerine bildirdiğini aktarmaktadır.¹⁸⁸ Bu bağlamda, Filshtinsky'nin Yezîd b. Muâviye'nin veliahtlığı konusunda Ünal Kılıç ile benzer görüşler dile getirdiği, ancak veraset meselesinin ilk kez Hz. Hasan tarafından gündeme getirildiğine ilişkin tespitleri bakımından farklılık gösterdiği görülmektedir.

Filshtinsky, Şûra'nın görüşüne ilişkin olarak Muâviye'nin, toplum seçkinlerinin kararını kabul ederek uzlaştığını bildirmektedir. Buna karşılık seçkinlerin de güçlü yöneticinin isteklerine karşı çıkmadığını ve hanedân ilkesini kabul ettiklerini belirtmektedir. Muâviye'nin veraset yöntemini sağlam bir şekilde yerleştirdiğini ve bu yöntemin Emevîler, Abbâsîler ve pek çok yerel hanedân tarafından takip edildiğini ifade etmektedir. Isaac Moiseevich, iktidarın devriyle ilgili İslâmî mevzuatta bir norm bulunmadığını ve tarih boyunca iktidar mücadelesinin sıkça yaşandığını vurgulamaktadır. Ayrıca, bazı ümmet liderlerinin Yezîd'i halife

¹⁸⁵ Filshtinsky, *Halifat Pod Vlast'yu Dinastii Omeyadov (661–750)*, 64.

¹⁸⁶ Ünal Kılıç, *Yezîd b. Muâviye* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1999), 75-76.

¹⁸⁷ Kılıç, *Yezîd b. Muâviye*, 68.

¹⁸⁸ Kılıç, "Yezîd I", 43/513.

olarak tanımayı reddetmesinin İkinci İç Savaş'ın ortaya çıkışına neden olduğunu ileri sürmektedir.¹⁸⁹

Bu konuda yapılan bir araştırmada, Yezîd'in resmî olarak veliaht tayin edilmesine Müslümanlar tarafından gösterilen tepkilerin, Muâviye'nin beklediği kadar sert olmadığı ileri sürülmektedir. Medine'de bulunan bazı sahâbîlerin dışında ciddi bir muhalefetin gelişmediği, fitne ve savaşlardan yorulan halkın ise kerhen de olsa biat ettiği ifade edilmektedir.¹⁹⁰ Bir başka araştırmada ise Hicaz Araplarının yönetime dair geleneksel anlayışlarından farklı olarak, İslâm öncesi dönemde Sâsânî ve Bizans egemenliği altında yaşamış toplulukların saltanat sistemine alışkın oldukları, bu sebeple Muâviye'nin veliaht tayin etme kararını daha kolay benimsedikleri belirtilmektedir.¹⁹¹ Ayrıca, Muâviye'nin Şam ve Irak halkının desteğini aldıktan sonra Medine'ye giderek sahâbî çocuklarını ikna etmeye çalıştığı, bu bağlamda Hz. Âişe ile görüştüğü ve Hz. Âişe'nin kendisine muhataplarına karşı daha yumuşak ve saygılı davranması yönünde tavsiyede bulunduğu aktarılmaktadır. Benzer içerikteki rivayetlere İbnü'l-Esîr'in eserinde de yer verilmektedir.¹⁹² Bu bağlamda, Filshtinsky'nin Yezîd'in veliaht ilanının genel anlamda sert bir tepkiyle karşılanmadığına dair değerlendirmesi, İslâm tarihi kaynaklarında aktarılan bilgiler ve çağdaş araştırmacıların incelemeleriyle büyük ölçüde örtüşmektedir.

Burada, bir sonraki yazarımız Belyaev'in, ümmet liderlerinin Yezîd b. Muâviye'nin hilâfet makamına çıkışına tepkisini, özellikle kutsal şehirlerin sakinleri açısından, donuk bir hoşnutsuzluk olarak ele aldığı bilinmektedir. Belyaev, bu hoşnutsuzluğun ana nedenini, halifeyi seçme konusundaki geleneksel prensibin ihlali olarak görmemektedir. Ona göre, asıl neden, ashâbın ve onların evlâtlarının Emevîler'in kalıtsal iktidarının kurulmasıyla birlikte yüksek mevkiler ve büyük gelirler elde etme umutlarını yitirmeleridir. Belyaev, bunun sonucunda sahâbe ve sahâbe evlâdı arasında iktidar mücadelesi verenlerin ortaya çıktığını iddia etmektedir. Ayrıca, onların isyan ve silahlı mücadele yoluyla iktidara gelmeye karar

¹⁸⁹ Filshtinsky, *Halifat Pod Vlast'yu Dinastii Omeyadov (661–750)*, 64-65.

¹⁹⁰ İhsan Süreyya Sırma, *Hilâfetten Saltanata Emevîler Dönemi*, 32.

¹⁹¹ Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi (3. Cilt) [Emevîler Dönemi]*, 74.

¹⁹² Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi (3. Cilt) [Emevîler Dönemi]*, 75; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih Tercümesi*, 3/510.

verdiklerini ve ilk isyan eyleminin Hz. Hüseyin tarafından gerçekleştirildiğini ifade etmektedir.¹⁹³

Filshtinsky, Abbâsî döneminin Arap tarihçilerinin Yezîd b. Muâviye'ye karşı tamamen adil olmadıklarını düşünmekte ve onun hakkında daha ılımlı bir değerlendirme yapmaktadır. Ona göre Yezîd, yetenekli bir siyasetçidir, ancak Irak'taki ve halifeliğin diğer bölgelerindeki Araplar arasında, özellikle Irak valisi Ziyâd b. Ebîh ve oğlu Ubeydullah'a yönelik hoşnutsuzluğun arttığı, buna paralel olarak Hz. Hüseyin'in destekçilerinin çoğaldığı oldukça zor bir dönemde yönetime gelmiştir. Filshtinsky, Yezîd'in annesi ve eşinin Kudâa kabilesine mensup olması sebebiyle Güney Arap kabileleriyle yakın ilişkiler kurduğunu belirtmektedir. Bu bağlamda Kelbîlerin, söz konusu dönemde Emevî hânedânı için güçlü bir destek kaynağı olduğunu ifade etmektedir. Filshtinsky, Yezîd'in Arap-Suriye kültürünün tipik bir temsilcisi olması nedeniyle, kutsal şehirlerin dindar halkına karşı kibirli bir tavır sergilediğini ileri sürmektedir. Ayrıca onun, çoğu zaman Kur'ân'ın emirlerini ihmal ettiğini vurgulamaktadır. Hocalarından birinin, Hristiyan Tağlib kabilesine mensup şair Ahtal olduğunu bildirmektedir. Filshtinsky, Yezîd'in müziğe, şarkıya ve dansa düşkün, neşeli içki arkadaşlarıyla birlikte sık sık şarap içen bir şair olduğunu ifade etmektedir. Şehir yaşamının konforuna ve lükse alışkın olduğunu, çöl hayatına ise yabancı kaldığını, hatta çölü yalnızca veba salgını sırasında hatırladığını da özellikle belirtmektedir.¹⁹⁴

Bu konuyu ele alan bir araştırmada, Yezîd b. Muâviye'nin şiir söylemesi veya dinlemesinin tek başına bir eleştiri sebebi olarak görülmemesi gerektiği ifade edilmektedir. Ancak ona nispet edilen bazı şiirlerin küfür veya haram sayılabilecek içerikler taşımasının, bu eleştirilerin ortaya çıkmasına zemin hazırladığı ileri sürülmektedir. Aynı çalışmada, Yezîd'in şarap içtiğini iddia edenlerin iki grupta incelenmesi gerektiği belirtilmektedir. Birinci grup, Yezîd döneminde yaşayan muhaliflerden, ikinci grup ise daha sonraki dönemlerde eser kaleme alan tarihçilerden oluşmaktadır. Ayrıca, Yezîd'in kötü bir yaşam sürdüğünü öne süren

¹⁹³ Belyaev, *Arabi, İslâm i Arabskiy Halifat v Rannee Srednevekov'e*, 177.

¹⁹⁴ Filshtinsky, *Halifat Pod Vlast'yu Dinastii Omeyadov (661–750)*, 65.

muhaliflerin bu konuda ortak ve tutarlı bir söylem geliştirmediklerine de dikkat çekilmektedir.¹⁹⁵

4.1. Yezîd'in Halifeliğine Yönelik Tepkiler

Bundan sonra, Filshinsky, Hz. Hüseyin'in trajik seferine kısaca değinmektedir. Ubeydullah b. Ziyâd'ın, Yezîd'in emriyle Hz. Hüseyin'i biat etmeye ve planlarından vazgeçmeye zorladığını ifade etmektedir. Sonuç olarak, Hz. Hüseyin'in öldürülmüş ve küçük müfrezesinin yok edilmiş olduğunu ileri sürmektedir.¹⁹⁶

Belyaev, kentsel lüks içinde yaşamaya alışmış olan Yezîd b. Muâviye hakkında aynı şekilde bahsetmekte ve onu Bizans asilzadesi, büyük bir ilin valisi veya büyük toprak sahibi olarak nitelendirmektedir.¹⁹⁷ Hz. Hüseyin'in ölümü konusuna dair Evgeniy Aleksandrovich, Avrupa literatüründe bu olaya sıklıkla "Kerbelâ trajedisi" denildiğini belirtmektedir. Daha sonraki Şîilerin zihninde ise Hz. Hüseyin'in onların büyük şehidi haline geldiğini vurgulamaktadır. Ayrıca, her yıl Muharrem ayının Şîiler tarafından yas, oruç ve üzüntü zamanı olarak tanımlanmaya başlandığını ifade etmektedir.¹⁹⁸

Bir sonraki yazarımız Bolshakov, bu konuyu daha derin bir şekilde ele almaktadır. Ona göre, kadın ve çocuklardan oluşan bir kafilenin yükünü taşıyan yedi ila sekiz düzine erkeği gözaltına almak için çok sayıda askere ihtiyaç duyulmamıştır. İbn Ziyâd için, Hz. Hüseyin'in tutuklanmasına mümkün olduğu kadar çok sayıda Kûfeliyi dâhil etmek gerekirdi. Böylece, Kûfelileri gelecekte Şîa-i Ali'yi destekleme hakkından mahrum bırakmayı hedeflediğini iddia etmektedir. İbn Ziyâd'ın bu amaçla, Kûfe'deki Kureyş'in ileri gelenleri arasından bir komutan seçtiğini ve bunun da Irak'ın fâtihi Sa'd b. Ebû Vakkâs'ın oğlu Ömer olduğunu belirtmektedir. Ömer b. Sa'd b. Ebû Vakkâs'ın, Rey valiliğine tayin edilmek için Hz. Hüseyin'in tutuklanmasına ilişkin emri yerine getirdiğini dile getirmektedir.¹⁹⁹ Ayrıca, Hz. Peygamber'in torununun öldürülmesindeki ana suçlunun, Muâviye'nin uzun süredir

¹⁹⁵ Daha geniş bilgi için bk. Kılıç, *Yezîd b. Muâviye*, 271-276.

¹⁹⁶ Filshinsky, *Halifat Pod Vlast'yu Dinastii Omeyadov (661-750)*, 66.

¹⁹⁷ Belyaev, *Arabi, İslâm i Arabskiy Halifat v Rannee Srednevekov'e*, 176.

¹⁹⁸ Belyaev, *Arabi, İslâm i Arabskiy Halifat v Rannee Srednevekov'e*, 178.

¹⁹⁹ Bolshakov, *İstoriya Halifata*. 3, 197.

müttefik olan ve ona göre iki taraf arasında karşılıklı anlaşmaya²⁰⁰ karşı çıkan Şemir b. Zü'l-Cevşen olduğunu söylemektedir.²⁰¹

Genel olarak, Hz. Hüseyin'in seksen kişiden oluşan küçük müfrezesinin beş bin kişilik bir orduya karşı direnmesi ve savaşması, Oleg Georgiyevich'e tuhaf görünmektedir. Bu küçük müfrezenin yarım gün boyunca direnebilmesinin nedeni olarak, Kûfe süvarilerinin özellikle Hz. Hüseyin'le savaşmama arzusu ve Hz. Hüseyin'e karşı acıması olduğunu savunmaktadır. Bununla birlikte, Hür b. Yezîd et-Temîmî dışında onun tarafına geçen kimsenin bulunmadığını vurgulamaktadır.²⁰² Bolshakov'a göre, Hz. Hüseyin ve yoldaşlarının bu mücadelede herhangi bir kurtuluş ümidi taşımadığı açıktı. Oğulları ve kardeşlerinin ölümünden sonra, Hz. Hüseyin'in teslim olmayacağı ve öldürülmesinin kaçınılmaz olduğu herkes tarafından bilinmekteydi. Ancak, bu eylemi gerçekleştirmeye kimse cesaret edememiş, katliam ancak Şemir'in kesin emri üzerine gerçekleştirilmiştir.²⁰³

Bolshakov, Hz. Hüseyin'in öldürülmesine doğrudan karışan kişiler hakkında bilgi verirken, Husayn b. Nümeyr'in Hz. Hüseyin'in ağzına ok attığını, Zur'a b. Şerîk'in ona kılıçla vurduğunu, Sinân b. Evs'in mızrakla yaraladığını, Havlî b. Yezîd'in ise başını kesmeye çalıştığını ancak bunu başaramadığını, bu işi kardeşinin tamamladığını belirtmektedir.²⁰⁴

Yezîd b. Muâviye'ye gelince, Bolshakov'un ona olumlu yaklaştığı ve Hz. Hüseyin trajedisindeki suçunun tamamen belirsiz olduğunu vurguladığı bilinmektedir. Bu bağlamda, Yezîd'in, Hz. Hüseyin'le karşılaşmış olsaydı onu affedebileceğine dair yaptığı üzücü açıklamayı delil olarak sunmaktadır. Böylelikle, Yezîd'in masumiyetini savunmaya çalışmaktadır. Ancak Yezîd'in, kervandan sağ

²⁰⁰ Yazar, Hz. Hüseyin'le görüşükten sonra Ömer b. Sa'd b. Ebû Vakkâs'ın İbn Ziyâd'a Hz. Hüseyin'in üç seçeneği kabul ettiğini yazdığını açıklamakta: bunlardan birincisi Mekke'ye dönmek, ikincisi bir sınır bölgesine gidip orada sıradan bir Müslüman olarak yaşamak, üçüncüsü ise müzakereler için halifeyle buluşmaktı., Bolshakov, *İstoriya Halifata*. 3, 198.

²⁰¹ Bolshakov, *İstoriya Halifata*. 3, 198.

²⁰² Bolshakov, *İstoriya Halifata*. 3, 199.

²⁰³ Bolshakov, *İstoriya Halifata*. 3, 202.

²⁰⁴ Ana ganimet olan Hüseyin'in kafasının Havlî b. Yezîd'e Kûfe'ye teslim edilmesi emredilmiş, geri kalanlar seksen sekiz şehid yoldaşlarını gömmek, yaralarını iyileştirmek ve kendilerini toparlamakla meşguldü, Hüseyin'in ve başları kesilen yetmiş iki yoldaşının cesedleri cenazeleri olmadan savaş alanında kalmıştı. Bunların arasında Hüseyin'in en yakın akrabalarından yirmi altısı vardı: üç veya dört oğlu, yedi erkek kardeşi, Müslim b. Akîl'in dört erkek kardeşi ve üç oğlu, Hasan'ın üç oğlu ve Abdullah b. Ca'fer b. Ebû Tâlib'in dört oğlu., Bolshakov, *İstoriya Halifata*. 3, 202-203.

kurtulan kadın ve çocuklara karşı sergilediği hoşgörölü tutumun kendisine yönelik Şîî düşmanlığını yumuşatmadığını vurgulamaktadır. Aksine, İbn Ziyâd ve Şemir ile birlikte nefret edilen suçlular listesine dahil edildiğini ifade etmektedir. Bolshakov'a göre, Hz. Hüseyin'in şehadeti, destekçileri için vasıfsız hükümdarlara karşı canları pahasına nasıl mücadele edilmesi gerektiğine dair bir örnek teşkil etmiştir. Bu durum onu babasından üstün kılmıştır. Daha hayattayken destekçileri, yalnızca Hz. Peygamber'in kuzeni olan babasının aksine, onun doğrudan Hz. Peygamber'in soyundan geldiğini vurgulamaya başlamışlardır.²⁰⁵

Konuyla ilgili bir çalışmada, Kerbelâ olayı anlatılırken, savaşın sonlarına doğru sıcak ve susuzluktan bitkin düşen az sayıdaki insanın başında yer alan ve piyade olarak cesaretle savaşan Hz. Hüseyin'e, Şemir b. Zü'l-Cevşen'in emriyle her yönden saldırı düzenlendiği belirtilmektedir. Sinân b. Enes en-Nehaî'nin, önce bir mızrakla Hz. Hüseyin'i yere düşürdüğü, ardından atından inerek saçlarını ve daha sonra başını kestiği aktarılmaktadır. Yezîd'in, Hz. Hüseyin'in akıbetine görünüşte üzüldüğü, ancak gerçekten üzülmüş olsaydı en azından Ubeydullah b. Ziyâd, Şemir b. Zü'l-Cevşen ve diğer sorumluları görevden alması gerektiği ifade edilmektedir. Buna ek olarak, Hz. Hüseyin'in öldürülmesi emrinin bizzat Yezîd tarafından verildiğine dair rivayetlerin bulunduğu da vurgulanmaktadır.²⁰⁶ Burada Bolshakov, Hz. Hüseyin'i mızrakla yaralayan ve başını kesen kişinin Sinân b. Evs olduğunu belirtmektedir. Ayrıca, Yezîd b. Muâviye'nin Hz. Hüseyin'in trajedisindeki sorumluluğunun belirsiz olduğunu vurgulayarak onu savunan bir tutum sergilemektedir.

Bir diğer yazarımız Filshinsky, Sünnî geleneği çerçevesinde, Hz. Peygamber'in torununun, meşrû halifeye karşı çıkararak hak ettiği cezayı çeken bir isyancı olarak kabul edildiğini savunmaktadır. Bu bağlamda, mevcut koşullar altında Hz. Hüseyin'in öldürülmesinin bir suç olarak değerlendirilemeyeceğini ileri sürmektedir. Filshinsky, Hz. Hüseyin'in ölümünü hak edilmiş bir ceza olarak yorumlamakta ve bu olayın kalıcı ve somut sonuçlar doğurduğunu vurgulamaktadır. Ona göre, bu hadise, Sünnîler ile Şîîler arasında derin bir ayrımın doğmasına neden

²⁰⁵ Bolshakov, *İstoriya Halifata*. 3, 205.

²⁰⁶ Ethem Ruhi Fığlalı, "Hüseyin", *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 26 Şubat 2025), 18/520, <https://islamansiklopedisi.org.tr/huseyin>, 26.02.2025, 18:58.

olmuştur. Ayrıca, Hz. Hüseyin'in şehadeti, Hz. Ali'nin halifeliği döneminde halk bilincinde geniş bir şekilde yerleşen Ehl-i beyt fikrinin pekişmesine katkı sağlamıştır.²⁰⁷ Filshinsky, bu olayın ardından Şii hareketin, Hz. Ali taraftarlarının bir partisinden bağımsız bir dinî hareket haline geldiğini iddia etmektedir.²⁰⁸

Bu değerlendirmeye bağlantılı bir çalışmada, Hz. Hüseyin'in şehit edilmesinin Müslüman toplumunda derin bir yara açtığı ifade edilmektedir. Belgeler üzerinden yapılan incelemeler sonucunda, onu öldürenlerin haklı veya mazur görülebilecek bir yönü bulunmadığı ortaya konulmaktadır. Ayrıca, Kerbelâ olayının ardından, Şiilik adına Hz. Ali ve oğullarının haklarını savunma iddiasıyla bazı grupların siyasî bir harekete giriştiği belirtilmektedir.²⁰⁹ Bir başka çalışmada ise Kerbelâ hadisesinin, kısa sürede ortaya çıkan birçok isyan için bir gerekçe olarak kullanıldığı ileri sürülmektedir.²¹⁰ Bu çerçevede, Filshinsky'nin Hz. Hüseyin'e yönelik yaklaşımında önyargılı bir tutum sergilediği görülmektedir. Bununla birlikte, Kerbelâ'nın ardından Şiiliğin bağımsız bir dinî harekete dönüşmesine dair değerlendirmesinin, çağdaş araştırmalarla büyük ölçüde örtüştüğü anlaşılmaktadır.

Filshinsky, emîrül-mü'minîn görevine başvuran Hz. Hüseyin'in yanı sıra, merkezî hükümetten memnun olmayan vilâyet yöneticilerinin desteğiyle, babasından yirmi yıl sonra bu göreve başvuran Abdullah b. Zübeyr'in adını da anmaktadır. Filshinsky, İbn Zübeyr'in ayaklanmasının büyük ölçüde, Süfyânîlerin halifelikteki kalıtsal iktidar iddialarından ve Yezîd'in yaşam tarzından memnun olmayan dindar Mekkeli ve Medineli sahâbe tarafından kışkırtılmasının bir sonucu olduğuna inanmaktadır. Isaak Moiseevich, devletteki iktidar meselelerinde tarafsız kalan ve Hz. Peygamber'in sahâbîlerine duyulan saygıya rağmen, onların devleti yönetme hakkını reddedenlerin de bulunduğunu savunmaktadır.²¹¹ İkinci İç Savaş'ın da Medine halkının isyanıyla başladığını savunan Filshinsky, Yezid'in kendilerine karşı Kaysî Müslim el-Mürrî komutasında bir ordu gönderdiğini iddia etmektedir.²¹²

²⁰⁷ Filshinsky, *Halîfat Pod Vlast'yu Dinastii Omeyadov (661–750)*, 67.

²⁰⁸ Filshinsky, *Halîfat Pod Vlast'yu Dinastii Omeyadov (661–750)*, 68.

²⁰⁹ Ethem Ruhi Fırlalı, “İslâm Tarihinde Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin Dönemleri (*Mezhepler Tarihi Açısından Bir Tedkik*)”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26/1-4 (Ağustos 1983), 370.

²¹⁰ Ünal Kılıç, “Harre Vakasının Sebepleri Hakkında Bazı Mülâhazalar”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 (Aralık 2000), 324.

²¹¹ Daha geniş bilgi için bk. Filshinsky, *Halîfat Pod Vlast'yu Dinastii Omeyadov (661–750)*, 69.

²¹² Filshinsky, *Halîfat Pod Vlast'yu Dinastii Omeyadov (661–750)*, 70.

Bu çerçevede, bir araştırmada Yezîd'in Kerbelâ Vak'ası sonrasında olumsuz bir şekilde hatırlandığı ifade edilmektedir. Söz konusu çalışmada, Hz. Hüseyin'in vefatının ardından Abdullah b. Zübeyr'in muhalefetin tek lideri konumuna geldiği, Mekke'de gizlice biat almaya başladığı ve Yezîd'in gönderdiği orduyu Mekke civarında mağlup ettiği aktarılmaktadır. Bu gelişmeler üzerine Yezîd'in, kendisine yönelik olumsuz algıyı gidermek amacıyla Medine'nin ileri gelenlerinden bir heyeti Dimaşk'a davet ettiği, heyetin Yezîd'in kötü alışkanlıklarına doğrudan şahit olduktan sonra Medine'ye döndüklerinde isyanı gündeme getirdikleri belirtilmektedir. Aynı çalışmada, Medine'de başlayan muhalefetin yalnızca dinî bir temele dayanmadığı, kökleri Muâviye dönemine kadar uzanan ekonomik bir boyutunun da bulunduğu vurgulanmaktadır.²¹³

Bir diğerk araştırmada ise Hz. Hüseyin'in vefatıyla birlikte Abdullah b. Zübeyr'in en güçlü rakibinden kurtulduğu ve bu gelişmenin ardından Yezîd'in Mekke'ye Müslim b. Ukbe komutasında bir ordu gönderdiği ifade edilmektedir. Bu süreçte İbn Zübeyr'in, Mekke halkını kendisine biat etmeye çağırıldığı ve halkın da bu çağrıya olumlu yanıt vererek biat ettiği aktarılmaktadır.²¹⁴ Filshinsky'nin burada sunduğu tespitlerin, İslâm tarihi araştırmalarında aktarılan bilgilerle büyük ölçüde uyumlu olduğu gözlemlenmektedir. Ancak onun, Abdullah b. Zübeyr'in ayaklanmasını Medineliler ve Mekkeli dindarların kışkırtması şeklinde yorumlaması, bu açıdan farklılık arz etmektedir.

Belyaev'in de bu konuda benzer bilgiler sunduğu bilinmektedir. Hicaz'a gönderilen Suriye müfrezesinin, Tağlibîler'in de aralarında bulunduğu bir grup tarafından, kabilenin koruyucu azizi olarak kabul edilen Aziz Sergius'un resminin yer aldığı bir pankart taşıdığına dair ilginç bir bilgi ortaya koymaktadır. Ayaklanmaya gelince, Yezîd'in halifeliğini kabul etmeyen Medinelilerin Harre'de mağlup edildiğini bildirmektedir.²¹⁵

Bolshakov, ordunun komutanının Müslim b. Ukbe olduğunu ifade etmektedir. Ancak Bolshakov Filshinsky'den farklı olarak, halifenin şûranın seçiminden sonra

²¹³ Kılıç, "Yezîd I", 43/514.

²¹⁴ A. Vehbi Ecer, "Abdullah b. Zübeyr'in Halifeliği ve Kurduğu Devlet", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16/10 (Ocak 1998), 156.

²¹⁵ Belyaev, *Arabi, İslâm i Arabskiy Halifat v Rannee Srednevekov'e*, 178.

atanması gerektiği görüşünde olan Medinelilerin, Abdullah b. Zübeyr'i halife olarak tanımadıklarını belirtmektedir.²¹⁶ Bolshakov, Suriye müfrezesinin komutanı Müslim b. Ukbe'nin ağır hastalığı nedeniyle yerine Husayn b. Nümeyr'i komutan olarak atadığını ve Harre Muharebesi'nden sonra Mekke'ye giderken vefat ettiğini vurgulamaktadır.²¹⁷ Bu bağlamda Filshtinsky, Emevî ordusundan kaçan Abdullah b. Zübeyr'in Kâbe'nin koruması altına sığınmayı planladığını ileri sürmektedir. Ayrıca, Abdullah b. Zübeyr'in Mekke'deki destekçileri tarafından emîrî'l-mü'minîn ilan edilmesinin ardından Suriye ordusunun Mekke'ye doğru ilerlediğini dile getirmektedir.²¹⁸

Bolshakov'un, Mekke kuşatmasına ilişkin dikkat çekici bilgiler sunduğu bilinmektedir. Yazar, İbn Zübeyr ile gerçekleştirilen birkaç sonuçsuz görüşmenin ardından Yezîd'in, İbn Zübeyr'in kardeşi Amr b. Zübeyr'i²¹⁹ Mekkelilere karşı silahlı kuvvetlerin komutanı olarak atadığını ifade etmektedir.²²⁰ Ayrıca, Hz. Hüseyin'in vefatından sonra, Muhammed b. Hanefiyye'yi Hz. Ali ailesinin reisi olarak Şam'a davet ettiğini ve kendisini büyük bir onurla kabul ettiğini belirtmektedir. Bunun yanı sıra, Muhammed b. Hanefiyye'nin biatını yenilemeyi kabul ettiğine de dikkat çekmektedir.²²¹ Halifenin daveti üzerine kendisini ziyaret eden Medine heyetinin, Muhammed b. Hanefiyye'den farklı olarak tam tersi bir tepki gösterdiği belirtmektedir. Bolshakov, bu durumun Harre olayının temel sebebi olduğunu ileri sürmektedir. Ayrıca Bolshakov, burada dikkat çekici bir noktaya daha değinmektedir. Mekke seferine yönelik hazırlıklardan bahsederken, Mervân b. Hakem'in, Amr b. Zübeyr'i Mekke'nin kutsal topraklarının dokunulmazlığını ihlal edecek bir seferden caydırmaya çalıştığını vurgulamaktadır.²²² Bununla birlikte, Harre'de Medine'ye geçişlerin yayılmasını engellemeye yönelik taahhütlere diğer Emevîler'in sadık kalmalarına karşın, Mervân b. Hakem'in ve oğlu Abdülmelik'in

²¹⁶ Bolshakov, *İstoriya Halifata*. 3, 210.

²¹⁷ Bolshakov, *İstoriya Halifata*. 3, 212.

²¹⁸ Filshtinsky, *Halifat Pod Vlast'yu Dinastii Omeyadov (661-750)*, 70.

²¹⁹ Yazar, Amr'ın kardeşine karşı çıkmasının nedeni olarak Benî Esed kabilesi liderliği konusundaki farklılıklara dayalı olarak başlayan uzun süredir devam eden bir kavgaya işaret etmektedir., Bolshakov, *İstoriya Halifata*. 3, 207.

²²⁰ Bolshakov, *İstoriya Halifata*. 3, 206.

²²¹ Bolshakov, *İstoriya Halifata*. 3, 208.

²²² Bolshakov, *İstoriya Halifata*. 3, 206-207.

bu taahhütlere riayet etmedikleri, aksine sadakatsizlik göstererek Suriye müfrezesini şehre soktukları hususuna dikkat çekmektedir.²²³

Ayrıca, Bolshakov'a göre, Medinelilerin kaybına ilişkin en güvenilir bilgi Halîfe b. Hayyât'ın eserinde yer almaktadır. Bolshakov, Halîfe b. Hayyât'ın üç yüz altı Kureyşli ve ensarın öldürüldüğüne dair aktardığı bilgiyi gerçeğe daha yakın bulmakta, buna karşın ölü sayısının üç bin beş yüz veya on bine ulaştığına ilişkin bilgilerin abartılı olduğunu ileri sürmektedir. Bolshakov, bu tür bilgilerin sonradan yazıldığına dikkat çekerek, bunların güvenilirliği konusunda ciddi şüpheler uyandırdığını belirtmektedir. Bununla birlikte, Yezîd'in emri doğrultusunda Suriye ordusunun şehri üç gün boyunca yağmaladığı ve bu süreçte kadınlara yönelik istismar vakalarının, sayıların abartılı olmasına rağmen, yaşandığını doğrulamaktadır.²²⁴

Bu konuda yapılan bir araştırmada, Harre Savaşı'nda hayatını kaybedenlerin sayısını üç yüz kişiyle sınırlı gösteren kaynaklar bulunduğu gibi, bu rakamı daha yüksek bildiren rivayetlerin de mevcut olduğu belirtilmektedir. Ayrıca savaş sırasında yaşanan tecavüzler sonucunda doğan çocuklara “evlâdü'l-Harre” adı verildiği aktarılmaktadır. Konuya ilişkin farklı anlatımların araştırmacılar arasında görüş ayrılıklarına yol açtığı ifade edilmektedir. Wellhausen başta olmak üzere bazı araştırmacıların, söz konusu olayın gerçekleşip gerçekleşmediği hususunda şüphe taşıdığı bildirilmektedir.²²⁵ Bu bağlamda Bolshakov'un da şüpheci bir tutum sergileyen isimler arasında yer aldığı düşünülmektedir.

Bolshakov, Mekke'nin kuşatılmadığını savunmaktadır. Ona göre, Mescid-i Harâm kuşatılmamış ve askeri operasyonlar doğrudan şehri hedef almamıştır. Ayrıca, Abdullah b. Zübeyr'e katılan Emevî muhalifleri arasında Muhtâr es-Sekafî'nin de yer aldığı ifade etmektedir.²²⁶ Bolshakov, Kâbe'nin kutsallığını yalnızca sembolik bir değer olarak değil, aynı zamanda Abdullah b. Zübeyr'in karargâhının bulunduğu avluda saldırılara karşı bir savunma unsuru olarak değerlendirmektedir.²²⁷

²²³ Bolshakov, *İstoriya Halifata*. 3, 211.

²²⁴ Bolshakov, *İstoriya Halifata*. 3, 211.

²²⁵ Mustafa Sabri Küçükbaşcı, “Harre Savaşı”, *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 28 Şubat 2025), 16/246, <https://islamansiklopedisi.org.tr/harre-savasi>, 28.02.2025, 16:49.

²²⁶ Bolshakov, *İstoriya Halifata*. 3, 212.

²²⁷ Bolshakov, *İstoriya Halifata*. 3, 217.

Bolshakov, Suriye müfrezesinin Mescid-i Harâm topraklarının kutsallığını ihlal etmekten kaçındığını ve henüz Abdullah b. Zübeyr'e katılmamış halkın düşmanlığını uyandırmamak adına temkinli davrandığını ısrarla vurgulamaktadır. Yazar, Medine'de öldürülenlerin ve tecavüze uğrayan kadınların sayısı gibi, Ebûkubey's dağına kurulan mancınık sayısının da sonraki tarihçiler tarafından abartılarak artırıldığını ileri sürmektedir.²²⁸ Yangınla ilgili olarak Bolshakov, mancınığın bir yıldırım çarpması sonucu yok olduğunu, bu nedenle mancınığın ciddi bir hasara yol açmadan uzun süre kullanılmadığını belirtmektedir. Bolshakov'a göre, Kâbe'deki yangının gerçek nedeni, mancınığın yıkılmasından sonra meydana gelmiş ve tesadüfen sonbahar mevsiminde hava soğumaya başladığında ısınmak amacıyla yakılan ateşin alevlerinin Kâbe'nin örtüsüne sıçrayarak, oradan da duvarların ahşap katmanlarına ulaşmasıyla başlamıştır. Bolshakov, yangının nedenlerine dair hiçbir kaynağın bu olayın yangın çıkarıcı atılan nesnelere ilişkilendirildiğini belirtmediğini vurgulamaktadır. Ayrıca, yazar, bu dönemde halifeliğin kaderinin başka bir yerde, Yezîd'in Huvvârîn'de atından sarhoş bir şekilde düşüp ölmesiyle şekillendiğini ifade etmektedir.²²⁹

Bu hususta ele alınan bir araştırmada, Abdullah b. Zübeyr'in Şam ordusuna karşı uzun süre direnemeyeceğini fark edince, Mekke'yi bir bütün olarak savunmak yerine Kâbe'ye sığınmayı tercih ettiği belirtilmektedir. Yaklaşık bir ay süren muhasara sırasında, Emevî ordusunun Ebûkubey's ve Ahmer dağlarına kurduğu mancınıklar aracılığıyla attığı taş ve ateşler sebebiyle Kâbe'nin örtüsünün parçalandığı, ahşap kısımlarının tamamen yandığı ve duvarlarının büyük ölçüde zarar gördüğü aktarılmaktadır. Muhasaranın en şiddetli anında, Şam'dan Yezîd'in öldüğü haberinin ulaşması üzerine Husayn b. Nümeyr'in saldırıyı durdurduğu ifade edilmektedir.²³⁰ Bir başka araştırmada ise, Emevî ordusunun 26 Muharrem 64 / 24 Eylül 683 tarihinde Mekke önlerine gelerek karargâh kurduğu ve şehri kuşattığı belirtilmektedir. Yaklaşık iki ay süren bu kuşatma sırasında Kâbe'nin mancınıklarla hedef alındığı, örtülerinin ve tavanındaki ahşap bölümlerin yandığı, bu esnada on bir

²²⁸ Bolshakov, *İstoriya Halifata*. 3, 217.

²²⁹ Bolshakov, *İstoriya Halifata*. 3, 217-218.

²³⁰ Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi (3. Cilt) [Emevîler Dönemi]*, 106.

kişinin yanarak hayatını kaybettiği ileri sürülmektedir.²³¹ Bu bağlamda, Bolshakov'un Şam ordusuna yönelik savunmacı bir tutum sergilediği ve değerlendirmelerinde öznel yaklaşımlar benimsediği görülmektedir.

Filshtinsky, Yezîd'in beklenmedik ölümünü, savaşın sonucunu köklü bir şekilde değiştiren bir olay olarak tanımlamaktadır. Husayn b. Nümeyr es-Sekûnî önderliğindeki Mekke'de toplanan Suriyeli komutanların, Şam'a taşınmayı kabul etmesi şartıyla hâlihazırda seçilmiş olan İbn Zübeyr'i halife olarak onaylamayı kabul ettiklerini açıklamaktadır. Filshtinsky, Abdullah b. Zübeyr'in bu öneriyi reddetmesinin mantıksız olmadığını ifade etmektedir. Filshtinsky'e göre, İbn Zübeyr kabul etseydi, Suriye ordusunun rehinesi durumuna düşecekti.²³² Bolshakov, Filshtinsky ile aynı görüşü paylaşmakta olup, Abdullah b. Zübeyr'in Mekke'nin güvenliğini, yabancı olan Suriye ile değiştirmediğini ifade etmektedir.²³³

Burada, diğer iki oryantoliste kıyasla daha önyargılı bir yaklaşıma sahip olan Belyaev'in, İbn Zübeyr hakkında olumlu bir değerlendirme yaptığına dikkat çekmek yerinde olacaktır. Belyaev, İbn Zübeyr'in Avrupa bilimsel literatüründe kabul edildiği gibi bir halife karşıtı olmadığını ifade etmektedir. Ona göre, böyle bir unvan yalnızca Emevî meşruiyetinin destekçileri için gerekli kabul edilmektedir. Ayrıca, Belyaev, Hz. Ali döneminin son yılında olduğu gibi, iki halifenin aynı anda hüküm sürdüğü bir durumda İbn Zübeyr'in meşrû halife olduğunu savunmaktadır.²³⁴

Bolshakov, Belyaev'in iddialarını doğrulamaktadır. Bolshakov'a göre, Yezîd'in ölümünden sonra Abdullah b. Zübeyr, yeni halife olan Muâviye b. Yezîd'e biat etmediği için isyancı olarak nitelendirilemez. Bolshakov, İbn Zübeyr'in, başka bir halifenin bulunmadığı bir dönemde kendisini halife ilan ettiğini ve halifelik unvanına ilişkin haklarının, Emevîler'den herhangi birinin haklarından daha az olmadığını belirtmektedir. Ayrıca, dinî otoritesinin, Hz. Resûlullah'ın havârisinin oğlu olması ve anne tarafından, Hz. Ebû Bekir'in torunu olması nedeniyle büyük olduğunu ifade etmektedir.²³⁵

²³¹ Hasan Onat, "Husayn b. Nümeyr", *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 3 Mart 2025), 18/413, <https://islamansiklopedisi.org.tr/husayn-b-numeyr>, 03.03.2025, 18:00.

²³² Filshtinsky, *Halifat Pod Vlast'yu Dinastii Omeyadov (661–750)*, 70.

²³³ Bolshakov, *İstoriya Halifata*. 3, 218.

²³⁴ Belyaev, *Arabi, İslâm i Arabskiy Halifat v Rannee Srednevekov'e*, 180.

²³⁵ Bolshakov, *İstoriya Halifata*. 3,268.

4.2. Süfyânî İktidarının Sona Ermesi

Ardından Bolshakov, Muâviye b. Yezîd'i çok kısa bir şekilde tanıtarak, onun hasta bir genç olduğunu ve bu nedenle düşüncelerinin büyük ölçüde ölümle ilgili olduğunu vurgulamaktadır.²³⁶ Filshinsky ise, Muâviye b. Yezîd'in halifelik makamına geldiğinde on üç yaşında olduğunu belirtmektedir.²³⁷ Bolshakov, Muâviye b. Yezîd'in ölümü sıkça anma özelliğinin, çağdaş araştırmacıların onu dindar bir genç olarak görmesine neden olduğunu ifade etmektedir. Üç ay gibi kısa bir halifelik süresinin ardından²³⁸ Emevî hanedânının bir başka kolunun temsilcisi olan Mervân b. Hakem'in hilâfet makamına geçtiğini belirtmektedir.²³⁹

Filshinsky, Emevî ailesinin başka bir kolunun yönetime yükselmesini açıklarken, orduda meydana gelen ve Emevîler'in kaderi üzerinde belirleyici bir etkiye sahip olan süreçlerin anlaşılmasının önemli olduğunu vurgulamaktadır. Bunun için, İkinci İç Savaş'ın patlak vermesinden önceki ve Mercirâhit Savaşı sonrası Arap kabileleri arasındaki gerilimlerin anlaşılmasının gerekliliğine dikkat çekmektedir. Filshinsky, Arap kabileleri arasındaki çatışmaların kısa ama kapsamlı bir resmini sunmaktadır. Bu nedenle, onun bu konudaki görüşlerine odaklanmak yerinde olacaktır. Filshinsky'e göre, İç Savaş sırasında Arap kabileleri son büyük kutuplaşmayı yaşamış ve bir birlerine düşman olan kabile ittifaklarına bölünmüşlerdir. Kabile ittifaklarından söz ederken, güneyliler ve kuzeylilerden oluşan iki karmaşık ittifakı ele almaktadır. Kabilelerin bölünmesinin doğrudan Emevî iktidarının krizine yol açtığını söylemektedir. Bazı bedevî liderlerin, Emevî olmayan iktidar adaylarının önderliğinde, durumdan yararlanarak güç kazanmaya çalıştığını bildirmektedir. Filshinsky, açıklamalarına bu kabilelerin isimlerini ve durumlarını ayrıntılı olarak vererek başlamaktadır.²⁴⁰

Isaak Moiseevich, Suriye kabilelerinin Benî Kays ve Benî Kudâa tarafından yönetilen Benî Kelb olarak bölündüğünü açıklamaktadır. Kudâa kabilesinin orta ve güney Suriye'de güçlüyken, Kaysîlerin Kuzey Suriye ve Mezopotamya'ya hâkim olduğunu anlatmaktadır. Ayrıca, Süfyânîlerden olan halifelerinin esas olarak Kudâa

²³⁶ Bolshakov, *İstoriya Halifata*. 3,218.

²³⁷ Filshinsky, *Halifat Pod Vlast'yu Dinastii Omeyadov (661–750)*, 70.

²³⁸ Bolshakov, *İstoriya Halifata*. 3,220.

²³⁹ Bolshakov, *İstoriya Halifata*. 3, 229.

²⁴⁰ Filshinsky, *Halifat Pod Vlast'yu Dinastii Omeyadov (661–750)*, 71.

kabilesine dayandığını belirtmektedir. Ancak Yezîd'in ölümünün ardından Emevîler'in etkisi azalması nedeniyle Mezopotamya'daki Kaysîlerin İbn Zübeyr'in yanında yer aldığını söylemektedir. Kudâa kabilesinin ise, Abdullah b. Zübeyr'in Suriye'ye taşınmayı reddetmesini unutmadığı için Mervân'ı desteklemeye devam ettiğini dile getirmektedir. Genel olarak, Suriye'deki kabilelerin güneyli ve kuzeyli olarak bölünmesinin Emevîler yönetimi boyunca sürdüğünü anlatmaktadır. Ayrıca, Filshinsky, Suriye'deki tüm Yemenî kabilelerin tek bir konuda hemfikir olduğunu ifade etmektedir. Yazara göre, bu kabileler, ülkedeki ayrıcalıklı konumlarını güvence altına almanın yalnızca Emevîlerle mümkün olduğunu düşünmüşlerdir.²⁴¹

Kaysî-Yemenî yada Kuzeyli-Güneyli Arap ayrımının İlk İslâm dönemine uzanmadığına dair çeşitli bilgiler mevcuttur. Bu kabilelerin siyasî görüşlerini kelimelerle ifade etmese de, bunları hareket ve eylemleriyle ortaya koydukları ileri sürülmektedir. Emevîler döneminde en belirgin yansımalarından biri olarak değerlendirilen Kelbîler ile Kaysîler arasındaki siyasî rekabetin, önemli devlet görevlerinin büyük ölçüde Kelbîlere verilmesi nedeniyle Kaysîleri Emevîlere karşı İbn Zübeyr'i desteklemeye yönelttiği ifade edilmektedir. Ayrıca, bu mücadelenin kökenlerinin Kaysîlerin Şam'a göç etmelerinden sonraki döneme ait olduğu belirtilmektedir. Hem Kaysîlerin hem de Kelbîlerin, hilâfet makamına geçecek kişinin kendi kabileleri ve gelecekleri açısından taşıdığı önemin farkında oldukları dile getirilmektedir.²⁴² Bu bağlamda, Filshinsky'nin sunduğu bilgilerin, söz konusu araştırmadaki verilerle paralellik taşıdığı görülmektedir.

Filshinsky, Irak ve Basra'daki durumla ilgili olarak, Emevîler'e birçok Arap kabile grubunun düşman olduğunu ileri sürmektedir. Bu nedenle, merkezî hükümete karşı tutumun farklı olduğunu belirtmektedir. Kûfe'ye yerleşen kabilelerin Emevîler'i desteklemediğini vurgulamaktadır. Basra'daki kabile grupları hakkında ise, kuzey kökenli iki karşıt kabile birliğinden, Temîm kabilesinin hakim olduğu Benî Mudar ve Benî Rebîa kabile birliğinden söz etmektedir. Filshinsky, Basralıların ikili iktidar sırasında İbn Zübeyr'in yanında yer aldıklarını ileri sürmektedir. Örneğin, Mudar kabilesinin açıkça İbn Zübeyr'i desteklediğini, Rebîa

²⁴¹ Filshinsky, *Halîfat Pod Vlast'yu Dinastii Omeyadov (661–750)*, 74.

²⁴² Zişan Çavuşoğlu, *Sebepleri, Oluşumu ve Etkileri Açısından Mercirahit Savaşı (64/684)* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022), 39-40.

kabilesinin de onun yanında yer aldığını belirtmektedir. Bunun sebebinin, Emevîler'e karşı duyulan düşmanlık değil, İslâmiyet ilkesi olduğunu savunmaktadır. İktidar için yarışan iki aday arasındaki rekabetin, Müslüman toplumunun birliğine yönelik bir tehdit olarak kabul edilerek karşı çıktıklarını iddia etmektedir.²⁴³

Filshinsky'nin açıklamalarına göre, Temmuz 64/684 Şam yakınlarındaki Mercirâhit kasabası civarında, yirmi gün süren ve kanlı bir savaşa dönüşen kabileler arası çatışma, güneylilere zafer kazandırmıştır. Bu zaferin, Mervânîlerin Suriye'nin güney ve orta kesimlerindeki gücünü pekiştirdiğini savunmaktadır. Ancak, bu savaştan sonra da kabileler arasındaki çatışmaların sona ermediğini ve hatta Horasan'daki garnizonlara kadar yayıldığını belirtmektedir. Ayrıca, savaş öncesinde mevcut olan güç dengesinin, Arabistan'dan gelen yeni kabile göç dalgasıyla²⁴⁴ bozulduğunu vurgulamaktadır.²⁴⁵

Bolshakov'un bu bağlamdaki çıkarımları, Filshinsky'nin değerlendirmelerini destekler nitelikte olup, Ubeydullah b. Ziyâd'ın Mervân'ın askerî kapasitesini kayda değer biçimde güçlendirdiğini ortaya koymaktadır.²⁴⁶ Yazarın anlatımına göre, Mervân b. Hakem'in en önemli rakibi olan Dahhâk b. Kays'in stratejik adımları, Emevîler arasında ciddi bir güven kaybına yol açmıştır. Bu bağlamda, Mervân'ın mevcut huzursuzluğu sona erdirmek amacıyla İbn Zübeyr'e biat etmeye hazırlandığını, ancak Ubeydullah b. Ziyâd'ın müdahalesiyle bu girişimin engellendiğini belirtmektedir.²⁴⁷

Bu noktada bir araştırmada, babası Ziyâd b. Ebîh'ten sonra Emevîler döneminde Basra ve Kûfe'nin (İrâkeyn) yönetimini birlikte yürüten ilk vali olan Ubeydullah b. Ziyâd'ın, Yezîd b. Muâviye'nin ölümünün ardından halifelik makamına geçen Muâviye b. Yezîd'i tanımadığı ve Basra'da kendi adına biat almaya teşebbüs ettiği belirtilmektedir. Ancak bu girişimin başarısızlıkla sonuçlandığı,

²⁴³ Filshinsky, *Halifat Pod Vlast'yu Dinastii Omeyadov (661–750)*, 74-75.

²⁴⁴ Kaysîler Kuzey Suriye ve Mezopotamya'ya göç etmiş ve Basra'ya yeni Ezz gruplarının gelişi, Benî Rebia'nın şehirde hakim olan Temîmilere aktif olarak karşı çıkmasını mümkün kılmıştır., Filshinsky, *Halifat Pod Vlast'yu Dinastii Omeyadov (661–750)*, 75.

²⁴⁵ Filshinsky, *Halifat Pod Vlast'yu Dinastii Omeyadov (661–750)*, 75.

²⁴⁶ Bolshakov, *İstoriya Halifata*. 3, 228.

²⁴⁷ Yazar, Ubeydullah'ın, Amr b. Saîd'le birlikte İbn Zübeyr'e biat etmek için Mekke'ye gitmekte olan Mervân'la Ezriat'ta karşılaştığını ve onu bu niyetinden caydırdığını bildirmektedir, Bolshakov, *İstoriya Halifata*. 3, 228.

Temîm kabilesinin başlattığı isyan nedeniyle şehirden kaçmak zorunda kaldığı, bu süreçte hem Kûfe hem de Basra halkının kendi içlerinden birer vali seçerek Abdullah b. Zübeyr'e katıldığı bildirilmektedir.²⁴⁸

Söz konusu araştırmada, Ubeydullah b. Ziyâd'ın, halifelikten feragat ettikten kısa süre sonra vefat eden II. Muâviye'nin ardından Dımaşk'a gitmek üzere yola çıktığı sırada, aynı dönemde Abdullah b. Zübeyr'e biat etmek amacıyla Dımaşk'tan Mekke'ye hareket eden Mervân b. Hakem ile karşılaştığı bildirilmektedir. Bu buluşma esnasında Ubeydullah'ın, Mervân'a Abdullah b. Zübeyr'e katılmasının büyük bir hata olacağını, halifeliğin asıl kendisine ait olduğunu belirttiği ve onu bu kararından vazgeçirerek halifeliği üstlenmeye ikna ettiği ifade edilmektedir.²⁴⁹ Ayrıca, Ubeydullah'ın Mervân'ı bu yönde ikna ederken, Kureyş'in ve ileri gelenlerin desteğini alacağına dair güvence verdiğine ve bu teminat üzerine Mervân'ın harekete geçtiğine dair bilgiler yer almaktadır.²⁵⁰ Bu bağlamda, Filshinsky ve Bolshakov'un tarihsel verileri yorumlama biçimleri, değerlendirmelerinin güvenilirliğini artıran bir unsur olarak dikkat çekmektedir.

Bolshakov, haziran ayında İbn Zübeyr'in muhaliflerinin, ona karşı bir halife adayı belirlemek üzere Câbiye'de bir araya geldiklerini belirtmektedir. Toplantıda halifelik için Hâlid b. Yezîd, Mervân b. Hakem ve Abdullah b. Ömer b. Hattâb'ın isimlerinin öne çıktığını ifade etmektedir. Bolshakov, Mervân'ın takva ve haysiyet bakımından Abdullah b. Ömer'den daha düşük bir konumda olmasına rağmen, Hz. Osman'ın intikamını alma hususundaki üstün meziyetlerinin onun halife seçilmesinde belirleyici olduğunu dile getirmektedir. Ancak Bolshakov, iktidar meselesindeki asıl tartışmanın, Mervân'dan sonraki halifelik sırasının kimde olacağı üzerine yoğunlaştığını vurgulamaktadır. Nihayetinde, Mervân'dan sonra Hâlid b. Yezîd'in, onun ardından ise Eşdak lakabıyla tanınan Amr b. Saîd'in halifeliğini içeren bir uzlaşma metni ile meseleye çözüm bulunduğunu ifade etmektedir.²⁵¹

²⁴⁸ Ahmet Turan Yüksel, "Ubeydullah b. Ziyâd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 23 Mayıs 2025), 42/30. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ubeydullah-b-ziyad>, 23.05.2025, 11:00. Geniş bilgi için bkz. Aynı müellif, *İhtirastan İktidara Kerbelâ* (Konya: Yediveren Yayınları, 2001), 109-114.

²⁴⁹ Yüksel, "Ubeydullah b. Ziyâd", 42/30.

²⁵⁰ Çavuşoğlu, *Sebepleri, Oluşumu ve Etkileri Açısından Mercirahit Savaşı (64/684)*, 47.

²⁵¹ Bolshakov, *İstoriya Halifata*. 3, 229.

Bu hususta bir araştırmada, Câbiye toplantısında Mervân'ın halife olmasına karar verildiği, Hâlid b. Yezîd'in birinci, Amr b. Saîd el-Eşdak'ın ise ikinci veliaht olarak tayin edildiği belirtilmektedir. Ancak bu ittifakın, Dımaşk'ta istikrarı sağlamaya yetmediği ifade edilmektedir. Zira Câbiye gürüşmelerine katılmaktan son anda vazgeçen Dahhâk b. Kays'ın, Abdullah b. Zübeyr'i desteklediğini açıkça ilan ederek emrindeki kuvvetlerle Mercirâhit'te karargâh kurduğu aktarılmaktadır. Câbiye'den dönen Mervân b. Hakem'in, Dahhâk'ı ikna edemediği ve bunun sonucunda iki taraf arasında Mercirâhit'te yirmi gün süren kanlı bir savaşın yaşandığı bildirilmektedir. Söz konusu savaşta Mervân'ın galip gelerek Suriye'de kontrolü sağladığı, ardından Mısır'ı ele geçirdiği ifade edilmektedir. Ayrıca Mervân'ın, Hâlid b. Yezîd ile Amr b. Saîd el-Eşdak'ı veliahtlıktan vazgeçmeye zorladığı, bunda başarılı olarak onların yerine kendi oğulları Abdümelik ve Abdülazîz'i veliaht tayin ettiği ileri sürülmektedir.²⁵² Burada görüldüğu üzere Bolshakov, Mercirâhit'teki olaylara dair çağdaş araştırmalarda yer alan bilgilerle büyük ölçüde örtüşen tutarlı bir anlatım sunmaktadır.

Rus oryantalistlerin üçü de Mervân dönemine kısaca değinip, yönetimi uzun bir süre elinde bulunduran bir sonraki halife Abdümelik b. Mervân dönemine odaklanmaktadır. Bolshakov, Mervân'ın eşi tarafından öldürüldüğüne dair ortaya atılan iddialara şüphayle yaklaşmakta ve bu bilgiyi sorgulamaktadır. Ona göre, Mervân'ın vebadan vefat etmiş olması, hem daha rasyonel hem de tarihsel gerçeklerle daha uyumludur. Bu doğrultuda, Belyaev de Mervân'ın vebadan vefat ettiği görüşündedir.²⁵³

Filshinsky'e göre, Mercirâhit'teki zaferin ardından Mervân, gücünü kademeli olarak Suriye'nin çevresindeki bölgelere genişletmeye başlamıştır. Suriye'deki konumunu pekiştirmek ve Kuzey Mezopotamya'da istikrar sağlamak amacıyla Kaysîlerden, kendi bölgelerine geri dönmelerini talep ettiğini ifade etmektedir. Ayrıca, Mervân'ın Mısır'daki Arap kabilelerini, Mekkelilerle olan ittifaklarını sona erdirmeye ve Hicaz'a tahıl göndermeyi durdurmaya ikna ettiğini belirtmektedir.

²⁵² İrfan Aycan, "Mervân I", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 1 Mart 2025), 29/226-227. <https://islamansiklopedisi.org.tr/mervan-i>.

²⁵³ Belyaev, *Arabi, İslâm i Arabskiy Halifat v Rannee Srednevekove*, 180; Filshinsky, *Halifat Pod Vlast'yu Omeyadov (661–750)*, 76; Bolshakov, *İstoriya Halifata*. 3, 235.

Ancak, Mercirâhit savaşından birkaç ay sonra vefat ettiği için bu planlarını tamamlayamadığını dile getirmektedir.²⁵⁴ Belyaev ise Benî Ümeyye'nin bir kolu olan Mervânîlerin ilk halifesi Mervân'ın, devletin fiilen hükümdarı olduğu Hz. Osman döneminde pek hoş karşılanmadığını belirtmekle yetinmektedir.²⁵⁵

Bu bölümde görüldüğü üzere üç Rus oryantalist, Belyaev, Filshtinsky ve Bolshakov, Emevîler yönetimini, Benî Ümeyye'nin Süfyânî ve Mervânî kollarına mensup halifelerin dönemleri şeklinde ikiye ayırmayı uygun görmektedir. Muâviye'yi, Emevîlerin geniş kabile çıkarlarını temsil eden ilk halife olarak değerlendirmekte, onun siyasal başarısının temelinde, hilâfetin güçlenmesi ve kurumsallaşması için gerekli şartları önceden öngörebilme yeteneğinin bulunduğunu belirtmektedirler. Bu bağlamda, Muâviye'nin siyasî kabiliyetine özellikle dikkat çekilmektedir. Devlet merkezi olarak Şam'ı tercih etmesini ise, güney Arap kabilelerinden Benî Kelb başta olmak üzere, Suriye'deki Arap kabilelerinin desteğini kazanmasıyla açıklamaktadırlar.

Söz konusu oryantalistler, Muâviye'nin halifeliği ilk kez veraset esasına göre düzenlenmesini ve yazılı bir düzenleme olmasa da Râşid halifeler döneminde yerleşmiş olan seçim usulünden ayrılmasını, olumsuz bir gelişme olarak değil, dönemin şartlarına bağlı olarak alınmış iyi niyetli bir karar şeklinde değerlendirmektedir. Yezîd b. Muâviye'yi de babası gibi siyasî yetkinliğe sahip bir halife olarak tanıyan bu yazarlar, üçüncü Süfyânî halife Muâviye b. Yezîd'in kısa süren yönetiminin ardından vefat etmesiyle birlikte yaşanan gelişmeler sonucunda iktidarın Mervânî koluna geçtiğini ifade etmektedir. Bir sonraki bölümde, Emevîlerin zirve dönemi olarak kabul edilen Mervânî koluna mensup halifeler Abdülmelik b. Mervân ve Velîd b. Abdülmelik'in iktidar dönemlerine dair üç Rus oryantalistin değerlendirmelerine yer verilecektir.

²⁵⁴ Filshtinsky, *Halîfat Pod Vlast'yu Dinastii Omeyadov (661–750)*, 76.

²⁵⁵ Belyaev, *Arabi, İslâm i Arabskiy Halifat v Rannee Srednevekov'e*, 180.

İKİNCİ BÖLÜM
EMEVİLER'İN YÜKSELİŞ DEVRİ HAKKINDA RUS
ORYANTALİSTLERİN DEĞERLENDİRMELERİ (ABDÜLMELİK B.
MERVÂN VE VELÎD B. ABDÜLMELİK DÖNEMİ)

Bu bölümde, Mercirâhit Savaşı'ndan galip çıkan Mervân b. Hakem'in, Câbiye toplantısında belirlenmiş veliaht adayları Hâlid b. Yezîd ve Amr b. Saîd el-Eşdak yerine iki oğlu Abdülmelik ve Abdülazîz'i halef olarak tayin etmesi, Abdülmelik b. Mervân ve oğlu Velîd dönemleri, bu dönemlerde gerçekleştirilen idarî reformlar, öne çıkan siyasî şahsiyetler ve yürütülen askerî seferler hakkında Rus oryantalistlerinin değerlendirmeleri ele alınacaktır.

1. Abdülmelik b. Mervân Dönemi

Bolshakov, Mervân'ın halifelik adaylığının, farklı güç odakları arasında sağlanan bir uzlaşmanın²⁵⁶ ürünü olduğunu ileri sürmektedir. Ona göre, Mervân'ın adaylığını destekleyen önde gelen siyasî figürlerin çoğu, onu yalnızca geçici bir figür olarak, gelecekteki yeni liderlik arayışlarını dışlamayan bir isim olarak görmüşlerdir.

²⁵⁶ Mervân adına konuşan Husayn b. Nümeyr yaşı ve tecrübesini, kuşatma sırasında Osman'ı savunmasını, masumca katledilen halifenin kanı için Ali ile mücadelesini vurgulamıştır. Hassân b. Mâlik, ölümünden sonra iktidarın Halid'e geçmesi şartıyla Mervân'ı halife olarak tanımayı kabul etmek zorunda kalmıştır., Bolshakov, *İstoriya Halifata*. 3, 229.

Bununla birlikte, Mervân'ın hilâfet konusuna dair kendi planları olduğunu ve tıpkı Muâviye gibi oğlunu veliaht²⁵⁷ olarak atadığını belirtmektedir. Bolshakov, Mervân'ın bu tutumunu, onu halife yapan güçlerin yükümlülüklerine karşı bir ihlal olarak görmektedir. Mısır'ın fethi ve Suriye ile Filistin'deki iktidarını pekiştirmesini onu bu cesur adımları atmaya yönlendiren unsurlar olarak kabul etmektedir. Ayrıca, rakibi Dahhâk b. Kays'ın ölümünün ve yasal olarak tanınan haleflerinin Mervân'a karşı koyamayacak kadar zayıf olmalarının, onun amacına ulaşmasını kolaylaştırdığını vurgulamaktadır.²⁵⁸

Bolshakov, Abdülmelik'in ana rakibinin Amr b. Saîd el-Eşdak olduğunu belirtmektedir. Abdülmelik'in siyasî yeteneklerine dikkat çeken Oleg Geogiyevich, hialifelik makamına geldikten sonra Amr b. Saîd'i sakinleştirmeyi başardığını öne sürmektedir. Bolshakov, ayrıca Abdülmelik'in Eşdak'ı vârisi olarak tanıdığını ve tüm sorunların çözümüne onu dahil edeceğine dair söz verdiğini ifade etmektedir. Abdülmelik ve Abdülazîz'in veliahtlığını desteklemeyi ma'kûl bulan Hassân b. Mâlik'in, sonrasında Hâlid b. Yezîd'in hilâfet hakkını savunmaktan vazgeçtiğini öne sürmektedir.²⁵⁹

Belirtildiği üzere, yeğeni Hâlid b. Yezîd'in halife olma ihtimalinin kalmadığını gören Hassân b. Mâlik b. Bahdel, toplantıda ayağa kalkarak Mervân'ın oğulları Abdülmelik ve Abdülazîz'e biat edilmesini sağlamıştır. Bu tutumun arkasında, Amr b. Saîd'in Mervân'ın yaşlı, Hâlid'in ise genç ve dinç olduğunu bilerek hilâfet ile kendisi arasında başka bir engel kalmayacağını düşünmesi yatmaktadır. Amr b. Saîd'in tutumundan haberdar olan Hassân'ın, sürecin kendi kontrolünde ilerlemesini sağlamak amacıyla Mervân'dan yetki talep ettiği aktarılmaktadır. Devamında ise Amr b. Saîd'in, Dımeşk'te halifelikten dışlanması ardından Abdülmelik döneminde isyan ettiği, ancak Abdülmelik'in onu öldürerek isyanı bastırdığı belirtilmektedir.²⁶⁰ Bolshakov, her ne kadar Abdülmelik ile Abdülazîz'in veliaht olarak belirlenmesine ilişkin farklı gerekçeler öne sürse de,

²⁵⁷ Bolshakov, *İstoriya Halifata*.3, 233.

²⁵⁸ Bolshakov, *İstoriya Halifata*. 3, 233-234.

²⁵⁹ Bolshakov, *İstoriya Halifata*. 3, 235.

²⁶⁰ Çavuşoğlu, *Sebepleri, Oluşumu ve Etkileri Açısından Mercirahit Savaşı (64/684)*, 71-72.

İslam tarihi araştırmalarında aktarılan verilerle örtüşen bir noktaya işaret ederek bu süreçte Hassân b. Mâlik'in doğrudan etkili olduğunu belirtmektedir.

Bolshakov'un anlatımlarına göre Abdülmelik b. Mervân, halifelik makamına geldiğinde yaklaşık kırk yaşındaydı. Fiziksel olarak iri yapılı olmakla birlikte, Hz. Ali ve Muâviye'nin aksine daha ince bir vücuda sahipti ve ortalama boydan biraz daha uzundu. Medine'de yaşadığı dönemde hadis râvilerinden oluşan bir çevrede bulunduğu, şiire ilgi duyduğu, ancak cimriliğiyle tanındığı da belirtilmektedir.²⁶¹ Öte yandan, Abdülmelik'in Medine'de doğup büyüdüğüne dair bilgi veren bir araştırmada, onun bu şehirde doğduğu ve hayatının büyük bir kısmını da burada geçirdiği ifade edilmektedir.²⁶² Bolshakov, Abdülmelik'in halife olduktan sonra aşırı övgü ve dalkavukluk karşısında zayıflık gösterdiğini, buna karşın geniş bir askerî ve idarî tecrübeye sahip olduğunu dile getirmektedir. Söz konusu tecrübesi sayesinde Abdülmelik'in halifeliğın birliğini yeniden tesis ettiğini ileri sürmektedir.²⁶³

Hem Bolshakov hem de diğer iki Rus oryantalist, dönemin halifeliği için en büyük tehdidin Bizans olduğu konusunda ısrar etmektedir.²⁶⁴ Ancak, imparatorun kimliği konusunda farklı görüşlere sahip oldukları bilinmektedir. Filshtinsky ve Belyaev, 65-75/685-695 ve 85-92/705-711 yılları arasında hüküm süren II. Justinianus'u imparator olarak göstermektedir.²⁶⁵ Bolshakov ise, 47-65/668-685 yılları arasında tahtta bulunan, Herakleios hanedânına mensup ve Monofizit öğretileri sapkınlık olarak reddeden VI. Ekümenik Konsili toplayan IV. Konstantin Pogonatus'u Bizans imparatoru olarak belirtmektedir.²⁶⁶ Görünüşe göre yazarlar, esas olarak Abdülmelik'in hilâfet makamına çıktığı döneme odaklanmışlardır, zira üçü de herhangi bir kaynağa atıfta bulunmamaktadır.

Belyaev, Abdülmelik'in Bizans tehdidinden kaçınmak ve bağımsızlığını koruyabilmek için Bizans imparatoruna küçük toprak tavizleri vermek ve haraç ödemeyi taahhüt etmek zorunda kaldığını ileri sürmektedir. Bununla birlikte,

²⁶¹ Bolshakov, *İstoriya Halifata*. 3, 235.

²⁶² Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi (3. Cilt) [Emeviler Dönemi]*, 130.

²⁶³ Bolshakov, *İstoriya Halifata*. 3, 235.

²⁶⁴ Filshtinsky, *Halifat Pod Vlast'yu Dinastii Omeyadov (661–750)*, 78; Belyaev, *Arabi, İslâm i Arabskiy Halifat v Rannee Srednevekov'e*, 180; Bolshakov, *İstoriya Halifata*. 3, 235.

²⁶⁵ Filshtinsky, *Halifat Pod Vlast'yu Dinastii Omeyadov (661–750)*, 78; Belyaev, *Arabi, İslâm i Arabskiy Halifat v Rannee Srednevekov'e*, 180.

²⁶⁶ Bolshakov, *İstoriya Halifata*. 3, 235.

Bizans'la ilişkilerini geliştirerek Suriye ve Filistin'e baskınlar düzenleyen Lübnanlı dağlı Hristiyan Merdeîlerin faaliyetlerini zayıflattığını belirtmektedir. Ayrıca, Merdeîlerin Küçük Asya'daki fetih harekâtlarında Bizans'ın müttefiki olarak savaştığını vurgulamaktadır.²⁶⁷

Bolshakov ise söz konusu barış anlaşmasının şartlarının özellikle Abdülmelik açısından oldukça elverişsiz olduğunu savunmaktadır.²⁶⁸ Bu anlaşmayı Muâviye döneminde Bizans ile yapılan anlaşmaya benzetmekle birlikte, Muâviye döneminde Merdeîlerin Suriye'ye saldırmamış olduğunu dikkate alarak, Abdülmelik'in yaptığı anlaşmanın daha güvenli ve işlevsel olduğunu ileri sürmektedir.²⁶⁹

Nitekim bir araştırmada, Abdülmelik'in halifeliği döneminde yaşanan iç karışıklıklar sebebiyle Bizans ile ilk barış anlaşmasını yapmak zorunda kaldığı, ardından 70/689-690 yılında Merdeîler meselesi nedeniyle ikinci bir anlaşmanın daha yapıldığı belirtilmektedir. Aynı çalışmada, Muâviye döneminde İslâm hâkimiyetini tanımakla birlikte eşkıyalık faaliyetlerini sürdüren Merdeîlerin, Abdülmelik'in içinde bulunduğu siyasî zafiyetten yararlanarak Suriye'ye akınlar düzenlediği belirtilmektedir.²⁷⁰ Bu bağlamda, Belyaev ve Bolshakov'un sunduğu veriler ile çağdaş araştırmalarda yer alan bilgiler arasında büyük ölçüde bir örtüşme görülmektedir.

Filshinsky'e göre, Abdülmelik yalnızca Bizans'ın kuzeyden yönelttiği taarruz ve haraç ödeme taahhüdüyle sonuçlanan barış anlaşması gibi dış tehditlerle değil, aynı zamanda iç istikrarsızlıkla da mücadele etmek zorunda kalmıştır. Filshinsky, Abdülmelik'in hilâfet makamına geçtiği dönemde devletin son derece kırılğan bir yapıya sahip olduğunu belirtmektedir. Ayrıca, İkinci İç Savaş'ın Muâviye ile Hz. Ali arasındaki İlk İç Savaş'tan daha yıkıcı olduğunu ve genel huzursuzluk ortamında devletin birliğini muhafaza etmenin daha da güçleştiğini savunmaktadır.²⁷¹ Hem Bolshakov hem de Filshinsky ve Belyaev, Abdülmelik'in

²⁶⁷ Belyaev, *Arabi, İslâm i Arabskiy Halifat v Rannee Srednevekov'e*, 181.

²⁶⁸ Abdülmelik, barışın her günü için bin dinar, bir köle ve bir safkan at ödemek zorunda kalmış, bu durum, Suriye'den toplanan vergilerin yaklaşık dörtte birinin kaybına yol açmıştır., Bolshakov, *İstoriya Halifata*. 3, 236.

²⁶⁹ Bolshakov, *İstoriya Halifata*. 3, 236.

²⁷⁰ Hakkı Dursun Yıldız, "Abdülmelik b. Mervân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 3 Mart 2025), 1/269, <https://islamansiklopedisi.org.tr/abdulmelik-b-mervan>, 04.03.2025; 22:07.

²⁷¹ Filshinsky, *Halifat Pod Vlast'yu Dinastii Omejadov (661–750)*, 78.

rakibinin yalnızca İbn Zübeyr olmadığını ve rakip halifelerin aynı zamanda Şîî ve Hâricîlerle de mücadele etmek zorunda kaldığını ifade etmektedir.²⁷²

Konuyla ilgili bir araştırmaya göre, Abdülmelik b. Mervân babasından yalnızca Şam ve Mısır'ın yönetimini devralmıştır. Buna karşın, Hicaz, Irak'ın büyük bir bölümü ve Horasan, Abdullah b. Zübeyr'in kontrolünde bulunuyordu. Ayrıca, Kûfe başta olmak üzere Irak'ın bir kısmı Ehl-i beyt adına hareket eden Muhtâr es-Sekafi'nin denetiminde bulunmakta, bunun yanı sıra, Irak ve doğu bölgelerinde Hâricîlerin etkili olduğu belirtilmektedir. Öte yandan, bu durumun Hz. Osman'ın şehit edilmesinin ardından ortaya çıkan kaos ortamını hatırlattığı vurgulanmakta, zira o dönemde Hicaz ve Kûfe'de Hz. Ali taraftarlarının, Basra'da Cemel ashâbının, Şam'da ise Muâviye yanlılarının hâkim olduğu bölünmüş bir siyasî yapı ortaya çıkmıştı.²⁷³

Filshtinsky, Abdülmelik'in rakibi İbn Zübeyr'in durumunun da daha az çetin olmadığını vurgulamaktadır.²⁷⁴ Burada İslâm tarihçisi Hakkı Dursun Yıldız, Abdülmelik'in hilâfet makamına geldiğinde halifeliğinin yalnızca Suriye ve Mısır eyaletlerinde tanındığını, Hicaz ve Irak'ın ise Abdullah b. Zübeyr'in yönetimi altında bulunduğunu belirtmektedir. Ayrıca, her iki rakip halifenin de zor bir durumda olduğunu, birinin Bizans'la, diğersinin ise Hâricîlerle meşgul olduğunu ifade etmektedir.²⁷⁵

Bu bağlamda, Filshtinsky'nin değerlendirmelerinin çağdaş araştırmacıların sunduğu verilerle örtüştüğü görülmektedir. Filshtinsky devamında Basra ve Kûfe halkının, Emevîler'e duydukları derin nefret nedeniyle İbn Zübeyr'i desteklediklerini öne sürmektedir. Ayrıca, o dönemde kasaba halkı ve bedevîler arasında derinlemesine kök salmış olan Şîî ideolojisinin, her iki iktidar rakibine karşı düşmanlık oluşturmada etkili olduğunu belirtmektedir. Filshtinsky, bunun yanı sıra, birbirine karşıt kabile ittifakları ve ideolojik gruplar aracılığıyla şekillenen iki rakip

²⁷² Bolshakov, *İstoriya Halifata*. 3, 237; Filshtinsky, *Halifat Pod Vlast'yu Dinastii Omayadov (661–750)*, 78-79; Belyaev, *Arabi, İslâm i Arabskiy Halifat v Rannee Srednevekov'e*, 182.

²⁷³ Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi (3. Cilt) [Emevîler Dönemi]*, 133-134.

²⁷⁴ Filshtinsky, *Halifat Pod Vlast'yu Dinastii Omayadov (661–750)*, 78.

²⁷⁵ Yıldız, "Abdülmelik b. Mervân", 1/266-267.

halifenin mücadelesinin, tüm devleti sarsan ciddi bir ekonomik krize yol açtığını ifade etmektedir.²⁷⁶

İdeolojik grupların oluşumu bağlamında Filshinsky, 8. yüzyılın başlarından itibaren Arap olmayan ve İslâm'ı kabul eden bireylerin, Müslüman toplumunun şekillenmesinde giderek daha belirgin bir rol oynamaya başladığını ve bu bireylerin "mevâlî" olarak tanımlandığını ifade etmektedir. Mevâlîlerin sosyal statülerinin, toplumun ekonomik, askerî ve kültürel yaşamına yaptıkları katkılarla orantısız olduğunu belirterek, bu durumun onları Emevîler rejimine karşı muhalefet etmeye zorladığını açıklamaktadır. Özellikle Irak'ta mevâlîlerin nüfusun büyük bir kısmını oluşturduğunu ve ekonomik hayatta etkin bir rol üstlendiklerini vurgulamaktadır.²⁷⁷

Burada şunu belirtmek gerekir ki, Filshinsky'nin Hz. Osman'a yönelik önyargılı tutumu, Abdülmelik ve I. Velîd'in siyasî konumuna ilişkin açıklamalarına da yansımaktadır. Filshinsky'ye göre, bu iki halifenin Irak'taki valisi Haccâc, Hz. Osman'ın politikasını sürdürmüş ve Irak'ı Kureys'in bahçesine dönüştürmeyi amaçlamıştır. Bunun için gayrimüslim ve mevâlîler arasında ayırım yapmaksızın, vergilerle halka baskı uyguladığını, bu durumdan memnun olmayan mevâlîlerin ise ayaklanmalar düzenlediğini ileri sürmektedir. Yazar, bu isyanların kanlı bir şekilde bastırıldığını vurgulamaktadır. Ayrıca, Filshinsky, Tevvâbûn hareketini, Hz. Hüseyin'in ölümünün intikamını almak amacıyla Kûfe'deki hoşnutsuz Şîîlerin aktif eylemlerinin başlangıcı olarak değerlendirmektedir.²⁷⁸

Belyaev, Tevvâbûn hareketi hakkında herhangi bir bilgi vermemektedir. Öte yandan, Bolshakov, olayı daha ayrıntılı bir şekilde incelemektedir. Ancak biz ayrıntılara girmemeyi uygun görmekteyiz. Bolshakov'un tespitlerine göre, Süleyman b. Surad, derhal harekete geçmek yerine şehirdeki propagandaya önem vermiştir. Süleyman'ın asıl amacının taraftar sayısını artırmak olduğunu savunmaktadır. Bununla birlikte, Süleyman b. Surad'ın, Kûfe valisi Abdullah b. Yezîd'in ve Kırkîsiyye'de karşılaştığı Züfer b. Hâris'in Suriyelilere karşı ortak bir hareket önerisini reddettiğini ifade etmektedir.²⁷⁹

²⁷⁶ Filshinsky, *Halîfat Pod Vlast'yu Dinastii Omeyadov (661–750)*, 79.

²⁷⁷ Filshinsky, *Halîfat Pod Vlast'yu Dinastii Omeyadov (661–750)*, 79-81.

²⁷⁸ Filshinsky, *Halîfat Pod Vlast'yu Dinastii Omeyadov (661–750)*, 82-83.

²⁷⁹ Bolshakov, *İstoriya Halifata*. 3, 240.

Tevvâbûn Hareketi'nin, Hz. Hüseyin'in şehid edilmesinin ardından başladığı ve 65/684 yılına kadar hazırlıkların gizli biçimde sürdürüldüğü bilinmektedir. Hareketin lideri olarak Süleyman b. Surad seçilmiş, hareketin başarılı olabilmesi için yalnızca Kûfe'deki değil, Kûfe dışındaki taraftarların desteğinin de gerekli olduğu düşünülmüştür. Bu nedenle, Yezîd'in ölümüne kadar hazırlıklar gizlilik içinde yürütülmüş ve tamamlanmasının ardından harekete geçilmiştir.²⁸⁰ Burada konu ile ilgili olarak Asri Çubukcu, Süleyman b. Surad'ın, isyan için uygun şartların henüz oluşmadığını dile getirdiğini, ancak Kûfelilerin bu uyarıyı dikkate almayarak yönetimi ele geçirdiğini aktarmaktadır.²⁸¹ Ayrıca bu süreçte, Abdullah b. Yezîd ve Züfer b. Hâris'in yardım teklifleri gündeme gelmiştir. O dönemde Abdullah b. Zübeyr'in Kûfe valisi olan Abdullah b. Yezîd'in, Ubeydullah b. Ziyâd'a karşı birlikte savaşma teklifinde bulunduğu, ancak Süleyman b. Surad'ın taraftarlarıyla yaptığı istişare sonucunda bu teklifi reddettiği bildirilmektedir. Çünkü bu teklifi kabul etmeleri durumunda Abdullah b. Zübeyr'in safında savaşmak zorunda kalacaklarını düşündükleri ifade edilmektedir. Benzer şekilde, Kırkîsiyye yöneticisi Züfer b. Hâris'in birlikte hareket etme önerisinin de Süleyman b. Surad tarafından kabul edilmediği belirtilmektedir.²⁸² Bu noktada Çubukcu, Süleyman b. Surad'ın yeterli sayıda taraftar toplanamamasına rağmen destekçilerinin ısrarıyla ayaklanmayı başlattığını ve Aynülverde Savaşı'nda ağır bir yenilgiye uğradığını ileri sürmektedir.²⁸³ Burada da görüldüğü üzere Bolshakov, Tevvâbûn Hareketi ve Süleyman b. Surad'ın eylemlerine dair, İslâm tarihçilerinin aktardığı bilgilerle büyük ölçüde örtüşen tutarlı ve güvenilir veriler sunmaktadır.

Filshtinsky, Abdülmelik'in kendisinden başka bir halifenin varlığına tahammül edemediğini açıklamaktadır. Yazar, diğer iki Rus oryantalistin aksine, İbn Zübeyr'i halife karşıtı olarak nitelendirmektedir. Bu bağlamda, Abdülmelik'in rakibini ortadan kaldırmak için hazineden askerlerin maaşlarını artırıp büyük bir ordu hazırladığını belirtmektedir. Filshtinsky, bu dönemde iktidardaki halifenin otoritesini

²⁸⁰ Mehmet Dalkılıç, "Süleymân bin Surad ve Tevvâbûn Hareketi", *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/17 (Ocak 2022), 230-231.

²⁸¹ Asri Çubukcu, "Süleyman b. Surad", *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 2 Mart 2025), 38/103, <https://islamansiklopedisi.org.tr/suleyman-b-surad>, 03.03.2025, 23:26.

²⁸² Dalkılıç, "Süleymân bin Surad ve Tevvâbûn Hareketi", 233-234.

²⁸³ Çubukcu, "Süleyman b. Surad", 38/103.

pekiştirmek amacıyla asker kullanımının Emevîler politikasının temel bir unsuru haline geldiğini savunmaktadır. Ayrıca, Emevîler'e karşı silahlı mücadelenin, muhalefetin iradesini ifade etmenin yegâne yolu olduğunu belirtmektedir.²⁸⁴

Filshtinsky, İbn Zübeyr'in de harekete geçtiğini ve Abdülmelik'in birliklerinin Irak'a girmesi olasılığını dikkate alarak, Kûfe'deki Şiîlerin Emevîler'e karşı olan düşmanlıklarından faydalanmaya karar verdiğini ifade etmektedir. Şehirdeki konumunu güçlendirmek amacıyla 65/685 yılında, kendisine şevkle hizmet edeceğini umarak Sakîf kabilesinin lideri Muhtâr'ı vali olarak atadığını ifade etmektedir.²⁸⁵ Ayrıca, Filshtinsky, kendisini Muhammed b. Hanefiyye'nin destekçisi olarak tanımlayan Muhtâr'ın, Ebû Hâşim'i Mehdî olarak ilan ettiğini iddia etmektedir.²⁸⁶ Belyaev ise, Mekke halifesi Abdullah b. Zübeyr tarafından Kûfe'ye vali olarak atanan Muhtâr es-Sekafî'nin, kendisini Muhammed b. Hanefiyye'nin taraftarı olarak ilan ettiğini bildirmektedir.²⁸⁷

Bolshakov, Kûfe valisinin Abdullah b. Zübeyr tarafından atanan Abdullah b. Yezîd olduğunu ifade etmektedir.²⁸⁸ Bu noktada yapılan bir araştırmada ise, Abdullah b. Yezîd el-Hatmî'nin hem kendisinin hem de babasının sahabî olduğu, Hudeybiye'den sonraki tüm savaşlara katıldığı, ayrıca Cemel, Siffin ve Nehrevan savaşlarında Hz. Ali'nin safında yer aldığı, daha sonra Abdullah b. Zübeyr döneminde önce Mekke emiri, ardından da Kûfe valisi olarak görev yaptığı ve nihayetinde yine onun hilâfeti döneminde Kûfe'de vefat ettiği belirtilmektedir.²⁸⁹ Bu bağlamda, Bolshakov'un yaklaşımının çağdaş araştırmacılarla büyük ölçüde örtüştüğü görülmektedir.

Oleg Georgiyevich, Muhtâr'ın Kûfe'ye gelişinin temel amacının, mevcut koşullardan yararlanarak Şiîleri Hz. Hüseyin'in katillerine ve her iki halifeye karşı isyan etmeye teşvik etmek olduğunu vurgulamaktadır. Bolshakov'a göre, Süleyman b. Surad'ın ölümünün ardından Muhtâr, Şiîlerin önde gelen lideri konumuna gelmiş

²⁸⁴ Filshtinsky, *Halîfat Pod Vlast'yu Dinastii Omeyadov (661–750)*, 83.

²⁸⁵ Filshtinsky, *Halîfat Pod Vlast'yu Dinastii Omeyadov (661–750)*, 83.

²⁸⁶ Filshtinsky, *Halîfat Pod Vlast'yu Dinastii Omeyadov (661–750)*, 84.

²⁸⁷ Belyaev, *Arabi, İslâm i Arabskiy Halîfat v Ranee Srednevekov'e*, 182.

²⁸⁸ Bolshakov, *İstoriya Halîfata*. 3, 239.

²⁸⁹ İsmail Lütfi Çakan, "Abdullah b. Yezîd el-Hatmî", *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 4 Mart 2025), 1/143, <https://islamansiklopedisi.org.tr/abdullah-b-yezid-el-hatmi>, 04.03.2025, 13:35.

ve kendisini Muhammed b. Hanefiyye'nin veziri olarak atamıştır.²⁹⁰ Ayrıca, Muhtâr'ın, İbrâhim b. Eşter ile birlikte cinayete karışan 250 kişiyi yakalayıp, Ubeydullah b. Ziyâd, Ömer b. Sa'd ve Şemir b. Zü'l-Cevşen'i öldürerek, Hz. Hüseyin ve yakınlarının intikamını almayı başardığını ifade etmektedir.²⁹¹

Bu noktada yapılan bir araştırmada, Muhtâr es-Sekafi'nin 66/686 yılında Kûfe'yi Abdullah b. Zübeyr'in valisinden almasının ardından Musul'a yönelerek bölgeyi ele geçirdiği belirtilmektedir. Araştırmada yer alan bilgilere göre, Abdülmelik b. Mervân döneminde görevini sürdüren Ubeydullah b. Ziyâd, Muhtâr'ın İbrâhim b. Eşter kumandasındaki ordusuyla Musul yakınlarındaki Hâzir ırmağı kıyısında meydana gelen şiddetli bir çatışmada ağır bir yenilgiye uğramıştır. 9 Muharrem 67 / 5 Ağustos 686 tarihinde gerçekleşen bu savaşta, başta Ubeydullah b. Ziyâd ve Husayn b. Nümeyr olmak üzere çok sayıda asker hayatını kaybetmiş; Ubeydullah ile birlikte yetmişten fazla kişinin başı kesilerek Kûfe'ye, Muhtâr es-Sekafi'ye gönderilmiştir. Bu başlar önce Kûfe'de, ardından da Mekke'de bulunan Muhammed b. Hanefiyye'ye ulaştırılarak Mescid-i Harâm kapısında teşhir edilmiş, daha sonra ise Mekke'de defnedilmiştir.²⁹² Burada görüldüğü üzere, Bolshakov'un tespitleri ile İslâm tarihi araştırmalarında ortaya konulan bilgiler arasında, Muhtâr es-Sekafi'nin Hz. Hüseyin'in intikamını alma girişiminde başarılı olduğuna dair ortak değerlendirmeler bulunmaktadır.

Bolshakov, Muhtâr'ın içinde bulunduğu durumun zorluğunu, birbirine düşman iki karşıt güç odağına, Arap kabile liderleri ile özgürlük vaat edilen mevâlîler ve kölelere, aynı anda dayanmak zorunda kalmasıyla açıklamaktadır.²⁹³ Belyaev de, Muhtâr'ın mevcut eşitsizlik ve baskı sistemini dönüştürme sözünü yerine getirememesinin, mevâlîlerin kendisini terk etmelerine ve hareketin gerilemesine yol açtığını ifade etmektedir.²⁹⁴ Filshtinsky, Muhtâr'ın çevresindeki Kûfeli Arapların, onun mevâlîleri komutan olarak tayin etmesini, onlarla danışmadan gerçekleştirdiği için eleştirdiğini iddia etmektedir.²⁹⁵ Genel olarak, Isaak Moiseevich, Muhtâr'ın

²⁹⁰ Bolshakov, *İstoriya Halifata*. 3, 241.

²⁹¹ Bolshakov, *İstoriya Halifata*. 3, 251-252.

²⁹² Yüksel, "Ubeydullah b. Ziyâd", 42/30.

²⁹³ Bolshakov, *İstoriya Halifata*. 3, 250.

²⁹⁴ Belyaev, *Arabi, İslâm i Arabskiy Halifat v Rannee Srednevekov'e*, 182.

²⁹⁵ Filshtinsky, *Halifat Pod Vlast'yu Dinastii Omeyadov (661-750)*, 86.

isyanını Şîî hareketi için önemli bir emsal olarak değerlendirmektedir. Bu ayaklanma, Şîîlerin İslâm toplumuna liderlik etmelerini ve adil bir düzen kurmalarını sağlamak amacıyla ortaya koydukları “imam-emîrû'l-mü'minîn” fikrinin hayata geçirilmesine yönelik ilk somut girişim olarak kabul edilmektedir. Filshtinsky, Muhtâr'ın isyanını, Şîî hareketinin siyasî değişim arayışı olarak nitelendirirken, aynı zamanda ortaçağ İslâm tarihinde ilk kez mevâlîlerin halifeliğın siyasî ve dinî yaşamına aktif katılım iddialarını açıkça ifade ettiklerini vurgulamaktadır.²⁹⁶

Bu hususta yapılan bir araştırmada, Muhtâr es-Sekafî'nin davetini, Ali evlâdına derin bir bağlılık duyan ve Emevî yönetimi tarafından bazı haklarından mahrum bırakılmalarının yanı sıra, Abdullah b. Zübeyr tarafından da ihmal edilen mevâlîye yönelttiği belirtilmektedir. Ayrıca, daha geniş kitleleri etkileyebilmek amacıyla Muhtâr'ın, İbrâhim b. Eşter aracılığıyla “mehdî” unvanını verdiği Muhammed b. Hanefiyye adına bir mektup kaleme alarak onun desteğini kazanmaya çalıştığı ifade edilmektedir. Mevâlîye büyük yakınlık gösteren Muhtâr'ın, onları Arap asıllı Müslümanlarla eşit saydığı ve bu durumun Arap toplumunda ciddi tepkilere yol açtığı aktarılmaktadır. Öte yandan, Muhtâr'ın Kerbelâ Vak'ası'na karışan Küfeliler'in tamamını öldürttüğü de bildirilmektedir.²⁹⁷ İbnü'l-Esîr'in rivayetinde, Ubeydullah b. Ziyâd'ın İbrâhim b. Eşter tarafından öldürüldüğü bildirilmektedir.²⁹⁸ Ayrıca söz konusu araştırmada, Muhtâr es-Sekafî'nin yalnızca Kerbelâ Vak'ası'nın intikamını almakla yetinmediği, asıl hedefi olan Emevîler'in yıkılış sürecine de etkide bulunduğu ileri sürülmektedir. Ali evlâdı taraftarlığını siyasî bir hareketten dinî bir inanca dönüştüren fikirlerinin kısa sürede Abbâsî davetine zemin hazırladığı, bu sürecin Kûfe'den Horasan'a yayılmasıyla Emevîler'in ortadan kaldırılmasına katkı sağladığı belirtilmektedir.²⁹⁹

Burada üç Rus oryantalistin de İslâm tarihi kaynakları ve çağdaş araştırmacıların sunduğu bilgilere yakın bir tutum sergiledikleri, özellikle

²⁹⁶ Filshtinsky, *Halifat Pod Vlast'yu Dinastii Omeyadov (661–750)*, 87.

²⁹⁷ İsmail Yiğit, “Muhtâr es-Sekafî”, *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 4 Mart 2025), 31/54, <https://islamsiklopedisi.org.tr/muhtar-es-sekafi>, 04.03.2025, 14:53.

²⁹⁸ İbnü'l-Esîr, İzzüddin Ebûl-Hasan Ali b. Muhammed, *el-Kâmil fi't-Tarih Tercümesi*, çev. M. Beşir Eryarsoy (İstanbul: Bahar Yayınları, 1991), 4/240.

²⁹⁹ Yiğit, “Muhtâr es-Sekafî”, 31/54.

Filshinsky'nin, Muhtâr es-Sekâfî'nin ayaklanmada önemli bir rol üstlenen mevâlîye yönelik tutumuna dair sunduğu bilginin objektif bir nitelik arz ettiği görülmektedir.

Üç Rus oryantalistin Muhammed b. Hanefiyye'ye ilişkin değerlendirmelerinin farklılık gösterdiği dikkat çekmektedir. Belyaev, Muhtâr'ın Muhammed b. Hanefiyye'yi mevcut eşitsizlik ve baskı sistemini dönüştürecek bir Şîî Mehdîsi olarak ilan ettiğini ileri sürmektedir. Ancak, Muhtâr'ın kısa süreli faaliyeti boyunca bu bağlamda gözle görülür bir değişimin gerçekleşmediğini vurgulamaktadır.³⁰⁰ Filshinsky ise Muhammed b. Hanefiyye'yi hem ideolojik hem de siyasî açıdan teslimiyetçi bir figür olarak tanımlamakta ve onun çevresindeki gelişmelere karşı pasif bir tutum sergilediğini iddia etmektedir. Yazar, Muhtâr'ın ölümünün ardından Muhammed b. Hanefiyye'nin başlangıçta İbn Zübeyr'i desteklediğini, daha sonra ise Abdülmelik'in hilâfetini tanıdığını öne sürmekte ve bu nedenle herhangi bir baskıya maruz kalmadığını savunmaktadır.³⁰¹ Bolshakov ise Muhtâr'ın ölümünden sonra İbn Zübeyr'in Muhammed b. Hanefiyye'den biat talebinde bulunduğunu ve ona karşı Zemzem çitinde tutuklama ile ev hapsi gibi zorlayıcı önlemler aldığını belirtmektedir. Bununla birlikte, Muhammed b. Hanefiyye'nin toplumda birlik sağlanana kadar herhangi bir otoriteye biat etmeyi reddettiğini ifade etmektedir.³⁰²

Bolshakov, İbn Zübeyr'in Abdülmelik ile giriştiği iktidar mücadelesindeki yenilgisini çeşitli faktörlere dayandırmaktadır. Genel olarak, bu yenilgiyi ataerkil İslâm'ın mağlubiyeti olarak nitelendirmektedir. Oleg Georgiyevich, Mekke'nin eski statüsünü kaybettiğini ve artık halifeliğin ekonomik ve siyasî merkezî olmadığını, Emevîler'in iktidara gelmesiyle birlikte geniş devletin yönetimini ancak Suriye ve Irak'ın hâkimiyetiyle sürdürebildiğini savunmaktadır. Bolshakov'a göre, Müslüman toplumunun yeni gelişim aşamasına uygun fikirlerin eksikliği sebebiyle, Abdullah b. Zübeyr'in halifeliğin dinî ve siyasî hayatında herhangi bir iz bırakmadığını öne sürmektedir. Bolshakov ayrıca, İbn Zübeyr'in başlangıçta savunduğu Hz. Osman'ın intikamı sloganının zamanla geçerliliğini yitirdiğini ve kendisini halife ilan ettiği andan itibaren şûra yoluyla halife seçilmesi fikrinin göz ardı edildiğini

³⁰⁰ Belyaev, *Arabi, İslâm i Arabskiy Halifat v Ranee Srednevekove*, 182.

³⁰¹ Filshinsky, *Halifat Pod Vlast'yu Dinastii Omeyadov (661–750)*, 86.

³⁰² Bolshakov, *İstoriya Halifata*. 3, 255.

vurgulamaktadır. Bu nedenle, başlangıçta onu destekleyen Hâricîlerin kendisinden uzaklaştığını ifade etmektedir.³⁰³

Bolshakov'a göre, İbn Zübeyr Mekke'den çıkmayı başarabilseydi, siyasî açıdan daha büyük başarılar elde edebilirdi. Bolshakov, İbn Zübeyr'in Mekke'yi kontrol altında tutmanın onu önde gelen bir figür haline getireceğine inandığını ve bu nedenle geri planda kalmayı tercih ettiğini düşünmektedir. Bununla birlikte, İbn Zübeyr'in düşünsel bir eksiklik içinde olduğunu iddia etmektedir. Ona göre, İbn Zübeyr ne Şiîler gibi Allah tarafından seçilmiş karizmatik bir lider fikrini ortaya koyabilmiş ne de Hâricîler gibi devlet başkanının seçimle belirlenmesi düşüncesini geliştirebilmiştir. Bolshakov, İbn Zübeyr'in daha güçlü bir ideolojik söylem geliştirmesi durumunda, Hâricîler veya Şiîler arasındaki destekçilerin önemli bir kısmını kendi tarafına çekebileceğini ve böylece rakibini mağlup edebileceğini savunmaktadır.³⁰⁴

Bolshakov, İbn Zübeyr'in yenilgisinin nedenlerinden birinin, Arapların özellikle kabile reislerinin, ideolojik kaygılardan çok kısa vadeli menfaatlerle ilgilenmesi olduğunu savunmaktadır. Bu durumu, Hz. Hüseyin olayında Kûfelilerin tutumu ile örneklendirmektedir. Ayrıca, İbn Zübeyr'in kardeşini veya oğlunu önemli mevkilere atamasının, kabile reisleri ve aristokrasi nezdinde onun Abdülmelik'ten farklı olmadığı algısını güçlendirdiğini belirtmektedir. Son olarak, Abdülmelik'in Suriyeli Arapların desteğine sahip olması ve siyasî yeteneğinin de İbn Zübeyr'in yenilgisinde önemli bir etken olduğunu ifade etmektedir.³⁰⁵

Bolshakov genel olarak, İbn Zübeyr'in yenilgisinin, hırslı bir şahsın güç iddialarının başarısızlığı değil, İslâm önderlerinin ve Kureyş soylularının Müslüman toplumundaki üstünlük iddialarının çöküşü olduğunu belirtmektedir. Ayrıca, iç savaş sırasında ensarın, iktidar üzerindeki nüfuzlarını kaybederek, Hz. Peygamber'in antlaşmalarının taşıyıcıları rolünü zayıflattığını ifade etmektedir. Kutsal şehirler Mekke ve Medine'nin ise, biri kültürel önemini, diğerinin de Hz. Peygamber'in sünnetini koruma görevini sürdürdüğünü beyan etmektedir.³⁰⁶

³⁰³ Bolshakov, *İstoriya Halifata*. 3, 268.

³⁰⁴ Bolshakov, *İstoriya Halifata*. 3, 268.

³⁰⁵ Bolshakov, *İstoriya Halifata*. 3, 268-269.

³⁰⁶ Bolshakov, *İstoriya Halifata*. 4, 3.

Bu noktada A. Vehbi Ecer “Abdullah b. Zübeyr’in Halifeliği ve Kurduğu Devlet” adlı makalesinde, Abdullah b. Zübeyr devletinin yıkılış sebeplerini sıralamaktadır. Ona göre, Abdullah b. Zübeyr dindarlığı ve cesaretiyle öne çıksa da cimriliği, rakiplerinin ise cömert davranarak insanları kendilerine bağlaması aleyhine işlemiştir. Ayrıca, halifeliğini ilân ettikten sonra Hicaz’dan ayrılmaması önemli bir etken olmuştur. Ecer’e göre, farklı bölgelere gitseydi halkın etrafında kenetlenmesi ve ona duyulan güvenin pekişmesi mümkün olabilirdi. Bununla birlikte, dönemin şartlarının en büyük rakibi Emevîler’e karşı etkili bir mücadele yürütmesini engellediğini belirtmektedir. Ayrıca, cimriliğinin propagandasını yapanların sayısını sınırladığını ve mevâlîye yeterince değer vermemesinin iktidarını zayıflattığını ileri sürmektedir. Son olarak, Kâbe’nin tamiri için giriştiği yıkım faaliyetlerinin aleyhine propaganda aracı olarak kullanıldığını vurgulamaktadır.³⁰⁷ Bu bağlamda, Bolshakov’un değerlendirmelerinin, Ecer’in ortaya koyduğu verilerle büyük ölçüde örtüştüğü gözlemlenmektedir.

2. Mervânîler Dönemindeki Halifeliğin Devlet Yapısı ve İdarî İktidar Sistemi

Filshinsky’ye göre, iktidara gelen Emevîler, faaliyetlerinin ilk aşamalarında bir yönetim aygıtı oluşturmak zorunda kalmışlardır. Isaak Moiseevich, Hz. Peygamber ile Râşid halifelerinin fikirlerinin, bedevî kabile sisteminin gelenekleriyle sınırlı olduğunu düşünmektedir. Ayrıca, bu dönemin, devlet iktidarının nasıl örgütleneceği konusunda belirgin bir belirsizlik taşıdığını ifade etmektedir. Ona göre, Hz. Peygamber ve Hulefâ-i Râşidîn ümmetin teşkilatını düzenlemeye çalışsalar da, şehirlerdeki ve göçebe bedevîler arasındaki mevcut düzeni, büyüyen Müslüman toplumunun siyasal ve ekonomik ihtiyaçlarına uyarlamakta başarılı olamamışlardır. Filshinsky aynı zamanda, eski ataerkil fikirlerin, devasa bir devletin ortaya çıkmasıyla birlikte, devlet iktidarının işleyişini düzenleme noktasında yetersiz kaldığını belirtmektedir. Bu gözlem, Emevîler’in yönetim sisteminin daha karmaşık ve merkezîyetçi bir yapıya evrildiğini, ancak bu süreçte eski geleneksel anlayışların artık yeterli olmadığını ortaya koymaktadır.³⁰⁸

³⁰⁷ Ecer, “Abdullah b. Zübeyr’in Halifeliği ve Kurduğu Devlet”, 160-162.

³⁰⁸ Filshinsky, *Halifat Pod Vlast’yu Dinastii Omeyadov (661–750)*, 95.

Filshinsky, Süfyânîlerin iktidarlarının başlangıcında devleti İslâm öncesi dönemin sade yönetim anlayışıyla idare etmeye çalıştıklarını ileri sürmektedir. Ancak Muâviye'nin, yönetimde kurumsallaşmanın gerekliliğini fark ederek halifeliğin idaresi için gerekli kurumları tesis etmek zorunda kaldığını belirtmektedir. Yazara göre Muâviye, fethedilen vilayetleri atadığı valiler aracılığıyla yönetmiş, Suriye'deki Arap kabile milislerinden ve Bizans ile Sâsânî geleneklerinden miras kalan tecrübeli bürokratlardan istifade etmiştir. Bununla birlikte, kurduğu kontrol mekanizmasını halifeliğin tamamına yaymakta başarısız olduğunu ifade etmekte ve bu durumu, Arapların devlet mekanizmasının tüm işlevlerini üstlenebilecek yönetsel deneyime sahip olmamalarıyla açıklamaktadır. Filshinsky'e göre, Doğu'daki Emevî halifeleri İran'ın idari yöntemlerini benimsemek zorunda kalırken, Endülüs'te ise Batı Avrupa'daki feodal yönetim biçimlerinden bazılarını İslâmî kavramsallaştırmalar çerçevesinde uygulamışlardır.³⁰⁹

Isaak Moiseevich, Muâviye'nin Şam'daki yönetiminin doğrudan değil atadığı valiler aracılığıyla dolaylı bir kontrol mekanizmasıyla işlediğini vurgulamaktadır. Muâviye tarafından görevlendirilen yöneticilerin her zaman merkeze tam anlamıyla bağlı olmadığını belirtmekte ve eyaletlerdeki eski yerel idareyi elinde tutan kabile liderleri ile Emevî hanedânının soylu temsilcilerinin çoğunlukla kendi çıkarlarını önceliklediklerini savunmaktadır. Ancak Mervânîlerin iktidara gelmesiyle birlikte bu dolaylı yönetim anlayışının yerini merkezî otoritenin doğrudan kontrolüne bıraktığını ifade etmektedir. Bu dönemde, eyaletlerde merkezin talimatlarını eksiksiz uygulamakla yükümlü valilerin atandığını belirtmektedir.³¹⁰

Bu bağlamda yapılan bir araştırmada, Abdülmelik b. Mervân'ın yirmi yıllık hilâfeti boyunca, Haccâc'ın desteğiyle yönetimin merkezîyetçi bir yapıya kavuştuğu ifade edilmektedir. Ayrıca Abdülmelik'in, Emevî Devleti'ni yeniden güçlendirerek uzun süren yönetimi boyunca mutlak bir hükümdar kimliği kazandığı ileri sürülmektedir.³¹¹ Bu noktada, Filshinsky'nin tespitleriyle söz konusu araştırmadaki verilerin büyük ölçüde örtüştüğü görülmektedir.

³⁰⁹ Filshinsky, *Halîfat Pod Vlast'yu Dinastii Omeyadov (661–750)*, 95-96.

³¹⁰ Filshinsky, *Halîfat Pod Vlast'yu Dinastii Omeyadov (661–750)*, 96.

³¹¹ Yiğit, "Emevîler", 11/92.

Filshtinsky ile aynı görüşü paylaşan Belyaev, Muâviye dönemi halifeliğinin merkezî otoriteye sahip bir devlet niteliği taşımadığını vurgulamaktadır. Eyaletlerdeki komutanların ve valilerin büyük ölçüde bağımsız hareket ettiklerini ileri sürmektedir. Belyaev'e göre, halife tarafından üst düzey görevlere atanan Arap kabile liderleri, elde edilen askerî ganimetler ile toplanan vergilerin beşte birini düzenli olarak Şam'a göndermelerine rağmen, kalan beşte dördün büyük bir kısmını kendi çıkarları doğrultusunda kullanmışlardır.³¹²

Bu bağlamda Bolshakov, Abdülmelik döneminde halifelik birliğinin yeniden sağlanmasının, halifenin atadığı valiler aracılığıyla eyaletlerdeki otoritesinin güçlendirilmesiyle birlikte gerçekleştiğini belirtmektedir. Ayrıca, eyalet yönetimlerinin büyük ölçüde Benî Ümeyye mensuplarının elinde bulunduğunu vurgulamaktadır. Bolshakov'a göre, bu dönemde ilk kez devletin doğu yarısının tamamının idaresi, sahâbe torunları veya Irak aristokrasisine mensup bir yöneticiye değil, halifelere koşulsuz bağlılığıyla tanınan, ancak siyasî çevrelerde nispeten az bilinen Taîfli Haccâc b. Yûsuf'a verilmiştir.³¹³

Filshtinsky, Abdülmelik döneminde askerî komutanların eyalet valisi olarak görevlendirilme eğilimi olduğunu savunmaktadır.³¹⁴ Hem Filshtinsky hem de Bolshakov, Haccâc gibi mütevazî bir kökene sahip bir kişinin, sadık askerlik hizmeti sayesinde yüksek rütbeli bir hükümet yetkilisi olmayı başarmasını bu duruma örnek olarak göstermektedir.³¹⁵ Nitekim Filshtinsky, Mervânîler döneminin yeniliklerinden birinin, halifenin hizmetindeki Suriye ordusunun bir devlet ordusuna dönüşmesi olduğunu belirtmektedir. Bu ordunun, halifeliğin siyasî ve sosyal hayatında, taşrada düzenin sağlanmasında ve yeni fetih seferlerinin düzenlenmesinde giderek daha önemli bir rol üstlendiğini ifade etmektedir.³¹⁶

Belyaev de halifelik tarihinde özel bir yere sahip olan Haccâc hakkında tespitlerde bulunmaktadır. Yazar, Abdullah b. Zübeyr'e karşı kazanılan zaferin ardından Abdülmelik'in, Hâricî isyanlarını ve Şîi muhalefetini bastırarak Irak'ı

³¹² Belyaev, *Arabi, İslâm i Arabskiy Halifat v Ranee Srednevekove*, 174.

³¹³ Bolshakov, *İstoriya Halifata*. 4, 3.

³¹⁴ Filshtinsky, *Halifat Pod Vlast'yu Dinastii Omeyadov (661–750)*, 96.

³¹⁵ Filshtinsky, *Halifat Pod Vlast'yu Dinastii Omeyadov (661–750)*, 96; Bolshakov, *İstoriya Halifata*. 3, 269.

³¹⁶ Filshtinsky, *Halifat Pod Vlast'yu Dinastii Omeyadov (661–750)*, 96.

tamamen kendine bağımlı hale getirmeye odaklandığını belirtmektedir. Belyaev'e göre, gelişmiş sulama tarımına sahip olan Irak, Arap aristokrasisi açısından büyük bir ekonomik öneme sahipti. İran ve komşu bölgelere erişim sağlayan, seferlerin sürdüğü bu bölgeden Suriye'ye bol miktarda ganimet ve vergi aktarıldığını ileri sürmektedir. Abdülmelik'in ise bu büyük gelir kaynaklarını korumak ve artırmak amacıyla Emevîler'e bağlılığıyla bilinen Haccâc'ı Irak valiliğine atadığını ifade etmektedir.³¹⁷

Haccâc'ın kişisel niteliklerine değinen Belyaev, onun filolojiye olan ilgisini hayatının sonuna kadar koruduğunu belirtmektedir. Hatta Irak'ta son derece güçlü bir vali olduğu dönemde dahi, Taîfli dilbilimcilerle birlikte Kur'an'ın editörlüğünü yaptığını vurgulamaktadır.³¹⁸ Belyaev, Haccâc'ın iktidardaki hânedana bağlılığı nedeniyle bölgeyi kontrolsüz ve şiddet içeren bir yönetim anlayışıyla idare ettiğini ileri sürmektedir. Yazar, sürekli çatışmaların yaşandığı Irak gibi bir bölgenin valisinin sert yönetim uygulamalarını zorunlu bir durum olarak değerlendirmektedir. Ayrıca, Haccâc'ın daha ılımlı bir siyaset izlemesi halinde Irak'ın Emevî yönetimini her an devirebileceğini savunmaktadır.³¹⁹

Filshtinsky, Mervânîler döneminde halifenin gücünün toplumsal işlevine dair dinî veya hukukî bir gerekçenin bulunmadığını ortaya koymaktadır. Bunun, devletin örgütlenmesi ile merkezî iktidar ve eyalet komutanları arasındaki ilişkiler üzerinde olumsuz bir etkisi olduğunu savunmaktadır. Ona göre, söz konusu ilişkiler herhangi bir dinî veya hukukî kurala değil, bireylerin çıkarlarına dayalı olarak şekillenmiştir. Isaak Moiseevich, valilerin ve komutanların merkezî iktidara zorunlu sadakatini destekleyen herhangi bir ilkenin bulunmadığını iddia etmektedir.³²⁰

Filshtinsky, Mervânîler yönetiminde, özellikle Abdülmelik b. Mervân döneminde merkezî iktidarın güçlenerek otoriter bir nitelik kazandığını açıklamaktadır. Halifelikteki yaşam koşulları ve tamamen pragmatik düşünceler nedeniyle hânedan üyelerinin siyasî iktidarı en üst düzeyde sağlamlaştırmak zorunda

³¹⁷ Belyaev, *Arabi, İslâm i Arabskiy Halifat v Ranee Srednevekov'e*, 183.

³¹⁸ Belyaev, *Arabi, İslâm i Arabskiy Halifat v Ranee Srednevekov'e*, 184.

³¹⁹ Belyaev, *Arabi, İslâm i Arabskiy Halifat v Ranee Srednevekov'e*, 185.

³²⁰ Valilerin ve komutanların merkezî hükümete olan sadakatinin bir örneği olarak Hz. Ömer'in dönemini göstermekte ve bu durumun Emevîler döneminin başlangıcında da devam ettiğini iddia etmektedir, Filshtinsky, *Halifat Pod Vlast'yu Dinastii Omeyadov (661–750)*, 97.

kaldığını vurgulamaktadır. Ona göre, Mervânîler, Hz. Osman ve Hz. Ali dönemlerinde yaşanan dinî çatışma deneyimlerini dikkate alarak hiçbir zaman dinî otorite iddiasında bulunmamış, tüm dinî meselelerin çözümünü kutsal şehirlerin mânevî otoritelerine bırakmışlardır. Ayrıca, Abdülmelik döneminde devlet gücünün emîrû'l-mü'minîn etrafında merkezîleşme sürecinin tamamlandığını savunmaktadır. Abdülmelik ve I. Velîd'in sert politikalarının, devletin diğer kesimlerindeki sorunları bütünüyle çözemese de Suriye'de düzenin sağlanmasını mümkün kıldığını ifade etmektedir.³²¹

Filshinsky, Abdülmelik rejiminin otoriter doğasına bir örnek olarak halifenin Hristiyanlara karşı tutumunu ele almaktadır. İlk Emevî halifelerinin deneyimli yerel gayrimüslim memurlara ihtiyaç duymaları nedeniyle tebaalarına genellikle hoşgörülü davrandıklarını belirtmektedir. Başlangıçta, İbn Zübeyr ile yapılan savaşın Abdülmelik'i Bizans'la barış yapmaya zorladığını, ancak daha sonra Bizans'la bozulan ilişkiler neticesinde devletin tüm coğrafyasını daha da Araplaştırma ve İslâmlaştırma yönünde önlemler aldığını iddia etmektedir. Filshinsky, Abdülmelik'in Hristiyanları önemli hükümet görevlerinden uzaklaştırdığını ve İrmîniye örneğinde olduğu gibi, Benî Tağlib'e ve Mısır'daki Kıptî Kilisesi'ne karşı iktidarın önyargılı bir tutum sergilediğini vurgulamaktadır.³²²

Filshinsky, bu tür eylemlere rağmen birçok Hristiyanın Abdülmelik ve I. Velîd'in saray mensupları arasında yer almaya devam ettiğini belirtmektedir. Bu isimler arasında Ahtal da yer almakta olup Filshinsky, onun diğerlerine kıyasla daha iyi muamele görmesini, Abdülmelik açısından dinî kimliğinden ziyade mensubu olduğu bedevî kabilesinin³²³ daha belirleyici bir unsur olmasına bağlamaktadır.³²⁴

³²¹ Filshinsky, *Halifat Pod Vlast'yu Dinastii Omeyadov (661–750)*, 97.

³²² Abdülmelik'in kardeşi Abdülazîz döneminde Mısır'daki Hristiyan nüfusa özel kimlik kartları verilmesi emredilmiştir. Kıptî kiliseleri cezasız bir şekilde yağmalanmış ve Hristiyan dinî liderleri vergiden muaf tutan orijinal kurallar yürürlükten kaldırılmıştır. Abdülazîz, Hristiyan topluluklar arasında en ufak farklılıkların oluşmasını teşvik etmek için elinden geleni yapmış, tüm bu tedbirlerin Mısırlıların İslâm'a geçişini hızlandırması gerektiğine inanmıştır. Ve gerçekten kasaba halkı arasında İslâm'a geçiş olmuş, ancak köylüler inançlarına sadık kalmışlardır., Filshinsky, *Halifat Pod Vlast'yu Dinastii Omeyadov (661–750)*, 103-104.

³²³ Daha geniş bilgi için bk. Azmi Yüksel, "Ahtal", *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 8 Ağustos 2024), 2/183, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ahtal>, 03.08.2024, 23:13.

³²⁴ Filshinsky, *Halifat Pod Vlast'yu Dinastii Omeyadov (661–750)*, 104.

Abdülmelik'in idarî faaliyetlerine değinen Filshinsky, halifenin devletin idarî sistemini güçlendirmeye yönelik adımlar attığını açıklamaktadır. Şam'da, yönetimin devlet yapısını oluŐturana geniş bir memurlar topluluğunun oluştuğunu bildirmektedir. Muâviye döneminde kurulan dvn'l-htem'in, Abdülmelik döneminde geniŐletilerek devlet arŐivleri dairesi haline getirildiğini belirtmektedir. Ayrıca, Muâviye döneminde oluşturulan dvn'r-resil ve eyaletlerden gelen tüm vergilerin toplanmasından ve miktarlarının belirlenmesinden sorumlu olan ana dairenin³²⁵ de Abdülmelik döneminde genişletildiğini ifade etmektedir.³²⁶ Bu bağlamda yapılan bir araştırmada, Dimaşk'taki dvn'l-harc'in merkezî divan konumuna geldiği ve "ed-Dvn" olarak anılmaya başlandığı bildirilmektedir.³²⁷ İŐlm yönetim kurumlarının tanımına devam eden Filshinsky, dvn'l-berîd'e özellikle dikkat çekmektedir. Posta görevlilerini, merkezî hükümetin casusları olarak algılayan Filshinsky, posta sisteminin organizasyonunu Abdülmelik'e atfeden İŐlm geleneğiyle çeliŐerek, dvn'l-berîd'in Roma-Bizans kurumlarından miras kaldığını ifade etmektedir. Abdülmelik'in posta sistemini organize etmedeki rolünün ise yalnızca Orta Doğu'nun kadm geleneğini kullanmakla sınırlı olduğunu ileri sürmektedir.³²⁸

Bu noktada, berîd'in halife nezdindeki öneminin vurgulanması gerekmektedir. Abdülmelik'in hcibini görevlendirirken ona üç kişinin giriŐinin engellenmemesi yönünde talimat verdiği rivayet edilmektedir. Bunlardan ilki, Allah'a davet eden müezzin; ikincisi, önemli bir haber getirme ihtimali bulunan postacı; üçüncüsü ise getirdikleri yemeklerin bozulmaması için yemek taŐıyanlardır.³²⁹ Bu bağlamda, Filshinsky'nin dvn'l-berîd'in öneminden ziyade organizasyonuna odaklanarak subjektif bir tutum sergilediği görülmektedir.

Filshinsky, ardından Abdülmelik'in reformlarını ele almaktadır. Abdülmelik hilafet makamına gelmeden önce, finansal işlemlere ilişkin belgelerin, yerel yetkililer tarafından yerel dillerde (Yunanca, Farsça ve Kıptîce) hazırlandığını ifade

³²⁵ Filshinsky burada dvn'l-harc'dan bahsetmekte ama adını vermeden onu ana daire olarak tanımlamaktadır., Filshinsky, *Halifat Pod Vlast'yu Dinastii Omeyadov (661–750)*, 98.

³²⁶ Filshinsky, *Halifat Pod Vlast'yu Dinastii Omeyadov (661–750)*, 98.

³²⁷ Abdülazîz ed-Dr, "Divan", *Türkiye Diyânet Vakfı İŐlm Ansiklopedisi* (Erişim 5 Mart 2025), 9/378, <https://islamansiklopedisi.org.tr/divan--devlet>, 05.03.2025, 22:59.

³²⁸ Filshinsky, *Halifat Pod Vlast'yu Dinastii Omeyadov (661–750)*, 98.

³²⁹ Aycan – Sarıçam, *Emeviler*, 102-103.

etmektedir. Özellikle Irak'ta Haccâc gibi Arap yetkililerinin, iş süreçlerine yalnızca vergilerin artırılmasına yönelik müdahalelerde bulduklarını vurgulamaktadır. Abdülmelik'in, Arapçayı bürokratik işlemlere kademeli olarak dahil ettiğini ve bunun, komutanların mali departmanlar üzerindeki denetimlerini güçlendirdiğini savunmaktadır. Ancak Arapların bürokratik işlerdeki düşük eğilimleri nedeniyle, personel yapısının büyük ölçüde değişmediğini ve o dönemde mevcut personelin çoğunluğunun Arap dili ve yazısına hâkim olduğunu ileri sürmektedir.³³⁰

Bu konuda yapılan bir araştırmada, Abdülmelik b. Mervân'ın divanlar, tırâz ve sikkelerde Arapçalaştırma politikasını başlatan ilk halife olduğu belirtilmektedir. O döneme kadar, Irak ve İran'daki haraç divanlarında Farsça, Suriye'de Grekçe, Mısır'da ise Kıptîce ve Grekçe kullanıldığı aktarılmaktadır. Bu karışıklığı ortadan kaldırmak amacıyla Abdülmelik döneminde resmî kayıtlarda Arapça şekil ve usullerinin esas alınmaya başlandığı ifade edilmektedir. Resmî dil olarak kabul edilmeden önce sınırlı bir kullanım alanına sahip olan Arapçanın, bu süreçle birlikte yaygınlaştırıldığı bildirilmektedir. Aynı araştırmada, Arapçalaştırma sürecinin aşamalı olarak gerçekleştiği vurgulanmakta, 78/697 yılında Haccâc b. Yûsuf'un Irak divanlarında Arapçayı zorunlu hâle getirdiği, 81/700'de Abdülmelik'in aynı uygulamayı Suriye divanlarında gerçekleştirdiği, 87/706'da ise Mısır divanlarının bu sürece dâhil edildiği aktarılmaktadır. Nihayet 124/741-42 yılında, Hişâm b. Abdülmelik döneminde Horasan divanlarında Arapçanın resmî dil olarak kabul edildiği bildirilmektedir. Ayrıca bu süreçte, divanlarda görev yapan çok sayıda zimmînin görevden alındığı, ancak bir kısmının görevine devam ettiği, mevâlînin ise divan kadrolarında yer almaya devam ettiği ifade edilmektedir.³³¹ Burada Filshinsky'nin aktardığı bilgilerin, söz konusu araştırmadaki verilerle büyük ölçüde örtüştüğü görülmektedir.

Belyaev, kamu yönetimi aygıtının yönetilmesinde bir araç olarak Arap dilinin idarî ve malî yönetime dâhil edilmesinin sonuçlarını benzer bir içerikte ele almaktadır. Yazara göre, bürokratik işlemlerin ve raporlamanın Arapça olarak başlatılması, hükümete finans departmanının faaliyetlerini denetleme imkânı tanımıştır. Belyaev, Muâviye döneminde bile yerel halkın, özellikle de Suriyelilerin

³³⁰ Filshinsky, *Halîfat Pod Vlast'yu Dinastii Omeядov (661–750)*, 99.

³³¹ Abdülazîz ed-Dûrî, "Divan", 9/378.

Arapça'yı iyi öğrendiklerini ve fethedenlerin çocuklarına Arap dili ve edebiyatını öğrettiklerini ileri sürmektedir.³³²

Hem Filshinsky hem de Belyaev, Arapçanın resmi dile dönüştürülmesini ve divanların araplaştırılmasını, Abdümelik b. Mervân'a ait bir reform olarak değerlendirmektedir.³³³ Ancak Filshinsky, bürokratik işlerde Arap diline geçişin, Yunan yetkililerinin uygunsuz davranışları nedeniyle I. Velîd'in faaliyetleriyle bağlantılı olduğunu öne sürerek bu konuda farklı bir yaklaşım sergilemektedir.³³⁴

Abdümelik ve I. Velîd döneminde meydana gelen bir diğer önemli değişiklik hakkında Filshinsky, bireysel bedevî kabileleri ile merkezî iktidar arasındaki ilişkinin doğasının farklı bir karakter kazandığını ifade etmektedir. Muâviye ve I. Yezîd dönemlerine özgü, halifenin sarayındaki kabile reisleri ile Emevîler arasındaki sürekli anlaşmazlıkların ve çatışmaların sona erdiğini ileri sürmektedir. Bununla birlikte, Filshinsky'ye göre, söz konusu dönemde başta Benî Mudar ile Yemenîler olmak üzere kuzey ve güney kabile grupları arasındaki çatışmaların yoğunlaştığı ve her bir kabileden farklı kökenlerden bireylerin yer aldığı gözlemlenmektedir.³³⁵

Bu konuda ele alınan bir çalışmada, Abdümelik b. Mervân'ın Şam'da iktidarlarını borçlu oldukları Yemenîlere öncelik verdiği, ancak dengeyi sağlamak amacıyla Irak'ta nüfus üstünlüğüne sahip olan Kaysîleri de bölge yönetiminde etkili kıldığı belirtilmektedir. Bu doğrultuda, Yemenî-Mudarî rekabetinde denge gözeterek her iki grubun iktidar beklentilerini karşılamayı ve devlete bağlılıklarını sürdürmeyi hedeflediği ifade edilmektedir. Abdümelik'in Irak'ta Kaysî desteğini kazanma sürecini Haccâc b. Yûsuf aracılığıyla yürüttüğü aktarılmaktadır. Haccâc'ın valiliği döneminde, özellikle Yemenî kökenli Abdurrahman b. Muhammed b. el-Eş'as'ın isyanından sonra, Güneyli vali ve komutanların görevden alınıp yerlerine Kaysîlerin getirildiği bildirilmektedir.³³⁶ Bu bağlamda, Filshinsky'nin çağdaş araştırmalarda yer alan bilgilerle büyük ölçüde örtüşen bir yaklaşım sergilediği görülmektedir. Yazarın, Abdümelik döneminde kabileler arası dengenin korunmasına önem

³³² Belyaev, *Arabi, İslâm i Arabskiy Halifat v Rannee Srednevekov'e*, 185.

³³³ Belyaev, *Arabi, İslâm i Arabskiy Halifat v Rannee Srednevekov'e*, 187; Filshinsky, *Halifat Pod Vlast'yu Dinastii Omeyadov (661-750)*, 99.

³³⁴ Filshinsky, *Halifat Pod Vlast'yu Dinastii Omeyadov (661-750)*, 99.

³³⁵ Filshinsky, *Halifat Pod Vlast'yu Dinastii Omeyadov (661-750)*, 99-100.

³³⁶ Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi (3. Cilt) [Emevîler Dönemi]*, 132-133.

verildiğini, ancak Abdurrahman b. Muhammed b. el-Eş'as'ın ayaklanmasının ardından güç dengesinin Kaysîler lehine değiştiğini ifade etmeye çalıştığı söylenebilir.

Hem Belyaev hem de Filshinsky ve Bolshakov, Abdülmelik ve I. Velîd döneminde gerçekleştirilen ikinci reformun, halifeliğin birleşik para sistemi olduğunu vurgulamaktadır. Bu çerçevede, başlangıçta Arapların, Bizans ve Sâsânî İran darphanelerinde basılan Bizans ve İran paralarını kullandıkları, ancak Bizans'a olan bağımlılıktan kurtulmak amacıyla Abdülmelik'in Arap paraları, dinar ve dirhem basılmasını emrettiği savunulmaktadır. Ayrıca paraların tanımına ilişkin olarak, yeni Arap paralarının, Müslüman inancının formülüne uygun şekilde, hangi halife döneminde ve hangi şehirde basıldığını gösteren işaretler taşıdığı ifade edilmektedirler. Ayrıca, halifeliğin pek çok büyük şehirde darphanelerin bulunması ve yeni para sisteminin uygulanması, devlet çapında ticarî ve parasal ilişkilerin belirgin bir şekilde geliştiğine işaret etmektedir.³³⁷

Bu noktada yapılan bir araştırmada, İslâm dünyasında yabancı para egemenliğine son verenin Abdülmelik b. Mervân olduğu belirtilmektedir. Aynı çalışmada, Haccâc'ın Abdülmelik'in emriyle para basımını üstlendiği ve bu paraların İslâm coğrafyasında yaygın şekilde tedavüle girdiği bildirilmektedir. Bizans ve İran paralarının yanı sıra, Hz. Ömer döneminden itibaren basılan paraların da toplanarak belirli bir ölçüye göre yeniden düzenlendiği ifade edilmektedir. Ayrıca, bu yeni paralar dışında başka bir para birimini kullananlar hakkında ölüm cezası uygulanacağına dair bir ilan yayımlandığı aktarılmaktadır.³³⁸ Burada, İslâm dünyasında birleşik bir para sisteminin Abdülmelik b. Mervân'ın reformlarıyla oluşturulduğuna dair üç Rus oryantalistin değerlendirmeleri, İslâm tarihi araştırmalarında aktarılan bilgilerle büyük ölçüde örtüşmektedir.

Filshinsky, Abdülmelik'i kendinî zamanının hükümdarı olarak gören kibirli birisi olarak tanımlamaktadır. Abdülmelik'in, Kudüs'teki Tapınak Dağı'na inşa ettirdiği Kubbetü's-Sahre'yı, dinî gerekçelerle değil, Suriye'nin halifeliğin dinî ve

³³⁷ Filshinsky, *Halifat Pod Vlast'yu Dinastii Omeyadov (661–750)*, 100; Belyaev, *Arabı, İslâm i Arabskiy Halifat v Ranee Srednevekov'e*, 188; Bolshakov, *İstoriya Halifata*. 3, 277.

³³⁸ Ahmet Lütfi Kzancı, "Haccâc b. Yusuf es-Sakafî (95/714)", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/1 (Ocak 1992), 124.

siyasî hayatındaki öncü rolünü pekiştirmek amacıyla yaptırdığını ifade etmektedir. Bu sebeple, Abdülmelik'in Mekke'ye yapılan hac ziyaretini Kudüs'e yapılacak hacla değiştirme amacını güttüğü yönündeki suçlamaları reddetmektedir.³³⁹

Bolshakov, Kudüs'teki Kubbetü's-Sahre'nin inşasına özel bir önem atfetmektedir. Söz konusu yapının 20,5 metre çapındaki kubbe kasnağının, Kutsal Kabir Kilisesi'nin kubbesiyle benzerlik gösterdiğini ileri sürmektedir. Ayrıca, efsaneye göre Kubbetü's-Sahrâ'nın, Kudüs'teki Birinci ve İkinci Tapınakların kutsal alanlarının bulunduğu noktada, Hz. İbrâhim'in Hz. İshak'ı kurban etmekle emrolunduğuna inanılan kayanın üzerine inşa edildiğini iddia etmektedir. Kaynak seçiminde titiz ve eleştirel bir yaklaşım benimseyen objektif bir oryantalist olarak tanımlanan Bolshakov'un, Hz. İbrâhim'in kurban etmekle emrolunduğu oğlunun Hz. İsmâil değil, Hz. İshak olduğunu belirtmesi dikkat çekicidir.³⁴⁰ Oleg Georgiyevich, Kubbetü's-Sahrâ'nın, Hristiyanlar ve Yahudiler için kutsal kabul edilen bir şehirde, gayrimüslimlere İslâm'ın kudretini ve hâkimiyetini göstermek amacıyla inşa edilen ilk dinî yapı olduğunu savunmaktadır. Ayrıca, bu yapının halifelik tarihinde yeni bir dönemin başlangıcına işaret ettiğini vurgulamaktadır.³⁴¹

3. Abdülmelik Döneminde Haccâc

Daha önce de belirtildiği üzere, üç Rus oryantalist, halifeliğin doğu bölgesinde otoriter, disiplinli ve aynı zamanda iktidardaki hânedana mutlak sadakat gösteren bir yönetici olarak öne çıkan Haccâc b. Yûsuf'a özel bir önem atfetmektedir. Bolshakov, Abdülmelik'in yaklaşık 76/696 yılında başlattığı idarî ve malî reformların, Müslüman toplumda iktidar mücadelesi ve anlaşmazlık döneminin sona erdiğine işaret ettiğini belirtmektedir. Ancak tespitlerine göre, halifeliğin merkezinde herhangi bir askerî harekât gerçekleşmemesine rağmen, taşrada kesintisiz bir savaş hali hüküm sürdüğünden barıştan söz etmek için henüz erkendi.³⁴² Bolshakov ile benzer tespitlerde bulunan Belyaev, Irak'ın devletin en önemli stratejik unsurlarından biri olduğunu ifade etmektedir. Ona göre, Emevî halifesinin bu bölge üzerinde tam hâkimiyet kurabilmesi için Hâricîler fitnessini

³³⁹ Filshinsky, *Halifat Pod Vlast'yu Dinastii Omeyadov (661–750)*, 110.

³⁴⁰ Bolshakov, *İstoriya Halifata*. 3, 275.

³⁴¹ Bolshakov, *İstoriya Halifata*. 3, 276.

³⁴² Bolshakov, *İstoriya Halifata*. 4, 10.

ortadan kaldırması ve Şîî muhalefetini bastırması gerekmiştir. Bu bağlamda Abdülmelik'in, kendisine ve Emevîler'e mutlak sadakat gösteren ve tüm talimatlarını büyük bir kararlılıkla yerine getiren Haccâc'ı Irak valiliğine atadığını vurgulamaktadır.³⁴³

Konuyla ilgili bir araştırmada, Haccâc'ın Emevîlere olan bağlılığının, mensubu olduğu Sakîf kabilesinin Emevîlerle müttefiklik ilişkisine dayandığı ifade edilmektedir. Sakîf kabilesi ile Ümeyyeoğulları arasındaki bağların İslâm öncesi döneme kadar uzandığı vurgulanmaktadır. Ayrıca Haccâc'ın, Abdullah b. Zübeyr'in üzerine gönderilmesinin, Emevî iktidarı adına üstlendiği en önemli görev olduğu belirtilmektedir.³⁴⁴

Haccâc'ın valilik dönemini ele alan üç Rus oryantalist, onun 74/694 yılında Irak'a atandığını ve 95/714 yılındaki vefatına kadar halifeliğin doğu bölgelerinin genel valisi olarak görevini sürdürdüğünü müttefik bir biçimde belirtmektedirler.³⁴⁵ Haccâc'ı sert birisi olarak tanımlayan Filshtinsky, Kûfe'deki uzun valilik dönemi boyunca, Emevî karşıtı protestolara yönelik her türlü girişime acımasız bir şekilde müdahale ettiğini vurgulamaktadır.³⁴⁶

Belyaev, Haccâc'ın Irak'taki acımasız yönetimini bir tür terörizm olarak nitelendirmektedir. A. Yu. Yakubovsky'den alıntı yaparak, Haccâc'ın ortaya çıkışının bir tesadüf değil, Irak üzerinde sıkı bir kontrol sağlama amacına yönelik bir proje olduğunu vurgulamaktadır. Belyaev, Haccâc'ın valiliği döneminde, gün içinde idam cezasına çarptırılan mahkûmların kafalarının kesileceği kadar asker bulunmaması nedeniyle infazların 24 saat boyunca yapıldığını, yirmi yıl boyunca en az yüz otuz bin erkek ve kadının idam edildiğini ve hapisanelerin aşırı derecede kalabalık olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca, Haccâc'ın, Emevîler'in en amansız düşmanları olarak gördüğü Hâricîlere karşı sert ve acımasız bir tutum sergilediğini de belirtmektedir.³⁴⁷

³⁴³ Belyaev, *Arabi, İslâm i Arabskiy Halifat v Rannee Srednevekov'e*, 183.

³⁴⁴ Ali Delice, "Haccâc b. Yusuf (Hayatı ve Faaliyetleri)", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (Aralık 1998), 447-448.

³⁴⁵ Belyaev, *Arabi, İslâm i Arabskiy Halifat v Rannee Srednevekov'e*, 184; Filshtinsky, *Halifat Pod Vlast'yu Dinastii Omeyadov (661-750)*, 88; Bolshakov, *İstoriya Halifata*. 3, 271.

³⁴⁶ Filshtinsky, *Halifat Pod Vlast'yu Dinastii Omeyadov (661-750)*, 89.

³⁴⁷ Belyaev, *Arabi, İslâm i Arabskiy Halifat v Rannee Srednevekov'e*, 185.

Evgeniy Aleksandrovich Belyaev'in tespitine göre, Hâricîlere, özellikle de Ezrakîlere karşı gerçekleştirilen askerî seferler ve bu gruplara yönelik kanlı misillemeler, söz konusu isyancıların Irak'tan başka bölgelere, özellikle İran'a, Arabistan'a ve Kuzey Afrika'ya göç etmelerine neden olmuştur. Belyaev, Irak'ta kalan Hâricîlerin büyük kısmının şehir sakinlerinden oluştuğunu ve geçici olarak silahlı eylemlerden kaçındıklarını, faaliyetlerini büyük ölçüde dinî propagandaya yönelttiklerini belirtmektedir. Ayrıca, 7. yüzyılın sonlarında Ezrakîlerin siyasî arenadan çekildiğini ve Hâricîler arasında ılımlı bir İbâzîler grubunun oluştuğunu, bu grubun ise Irak valisini sürekli ayaklanmalarla rahatsız etmediğini ifade etmektedir.³⁴⁸ Bu noktada, Filshtinsky, Belyaev ile benzer görüşler ileri sürmektedir. 66/686 yılında Ezrakîlerin yenilgisinin ardından³⁴⁹ İbâzîye ve Necdiyye gibi daha ılımlı Hâricî grupların merkezî iktidara karşı daha ılımlı bir tutum sergilemeye başladığını ve Haccâc'ı rahatsız etmediklerini vurgulamaktadır. Ayrıca, merkezî hükümetle kurdukları sâdık ilişkilerin, onlara Hint Okyanusu'ndaki ticareti teşvik etme fırsatı sunduğunu, bu sayede hem kendileri hem de hükümet için karşılıklı yarar sağlayan ekonomik faaliyetlerin garanti altına alındığını ifade etmektedir.³⁵⁰

Bu konuda ele alınan bir araştırmada, İbâzîye fırkasının kurucusunun Abdullah b. İbâz olduğu belirtilmektedir. Abdullah b. İbâz'ın, Câbir b. Zeyd el-Ezdî'nin fikirlerinden etkilenmekle birlikte, Basra'da ortaya çıkan müfrit Hâricî topluluklara katılmadığı ve herhangi bir isyan hareketine karışmaksızın Basra'da sakin bir hayat sürdüğü ifade edilmektedir. Ayrıca, onun Abdülmelik b. Mervân ile dostane ilişkiler kurduğu ileri sürülmektedir. Emevî idaresine karşı benimsediği mutedil siyasetin, fırkanın önde gelen âlimlerinden Câbir b. Zeyd'in dirayetiyle sürdürüldüğü, ancak Abdülmelik'in ölümünden sonra durumun değiştiği bildirilmektedir.³⁵¹ Nitekim Belyaev ve Filshtinsky'nin, İbâzîye'nin Emevî

³⁴⁸ Belyaev, *Arabi, İslâm i Arabskiy Halifat v Rannee Srednevekov'e*, 185.

³⁴⁹ Burada yazar, son Ezârîka liderininin 76-77/696'da öldüğünü ve Ezrakîler isyanının yenilgi tarihinin ise 76-77/696'da olduğunu belirtmektedir, Filshtinsky, *Halifat Pod Vlast'yu Dinastii Omeyadov (661-750)*, 93-94.

³⁵⁰ Filshtinsky, *Halifat Pod Vlast'yu Dinastii Omeyadov (661-750)*, 94.

³⁵¹ Ethem Ruhi Fırlı, "İbâzîye", *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 6 Mart 2025), 19/256, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibaziyye>, 06.03.2025, 20:33.

idaresine karşı genel olarak mutedil bir tutum sergilediği yönündeki tespitleri, çağdaş araştırmalardaki verilerle büyük ölçüde örtüşmektedir.

Filshinsky, Hâricîlerin hareketi ve oluşum süreci hakkında kısa fakat tanımlayıcı bir açıklama yapmaktadır. Bu yaklaşım, yazarın Emevîler dönemini ve bu dönemde yaşanan olayları derinlemesine incelemesiyle daha anlamlı hale gelmektedir. Diğer yazarların Emevîler dönemine dair perspektifleri ise farklılık göstermektedir. Örneğin, Belyaev, Emevîler dönemini Arapların tarihinin bir parçası olarak değerlendirirken, Bolshakov bu dönemi Halifelik tarihinin bir parçası olarak ele almaktadır. Bu farklı yaklaşımlar, yazarların Emevîler dönemini nasıl konumlandıklarına bağlı olarak olaylara dair yorumlarının da farklılık gösterebileceğini ortaya koymaktadır.

Filshinsky, Hâricîlerin ortaya çıkışını, Hz. Ali'ye karşı muhalefetin bir sonucu olarak değerlendirmekte ve bu hareketin başlangıçta tamamen dinî bir karakter taşıdığını ileri sürmektedir. Ona göre, Hâricîlik zamanla mevcut iktidara karşı saldırgan bir muhalefet haline gelmiş ve yalnızca kendileri tarafından seçilen halifenin otoritesini kabul eden bir topluluk biçiminde şekillenmiştir. Bu hareketin, devlete sürekli huzursuzluk ve çeşitli iç çatışmalar doğurduğunu vurgulamaktadır. Ayrıca, Hâricîlerin davranışlarını, geleneksel bedevî disiplinsizliğinin, yani her türlü otoriteye karşı düşmanlıklarının yanı sıra abartılı doktrinlerinin bir tezahürü olarak yorumlamaktadır.³⁵²

Bu bağlamda yapılan bir araştırmada, Hâricîlerin başlangıçta tamamen siyasî bir grup olarak ortaya çıktığı savunulmaktadır. Bu grubun yalnızca siyasî bir yapı olma niteliğini Abdülmelik b. Mervân dönemine kadar sürdürdüğü belirtilmektedir. Ancak bu süreçten itibaren, görüşlerine dinî unsurları da dâhil etmeye başladıkları ileri sürülmektedir. Ayrıca, siyasî taassuplarının dinî düşünceleri üzerinde önemli ölçüde etkili olduğu bildirilmektedir. Bedevî çöl halkından olan halis Arapların, özellikle güçlü ve kalabalık bazı Arap kabilelerinin Hâricîlere katılarak onlara önemli bir destek sağladığı ifade edilmektedir.³⁵³ Filshinsky'nin tespitleri ile çağdaş araştırmalarda sunulan bilgiler arasında, Hâricîlerin oluşum niteliğine ilişkin

³⁵² Filshinsky, *Halifat Pod Vlast'yu Dinastii Omeyyadov (661-750)*, 89-90.

³⁵³ Hasan İbrâhim Hasan, *Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, çev. İsmail Yiğit, Sadreddin Gümüş, (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1991), 2/69-70.

görüşlerde farklılıklar bulunduğu görülmektedir. Bununla birlikte, Hâricî hareketinin bedevîler tarafından desteklendiği konusunda benzer bir yaklaşım sergilendiği anlaşılmaktadır.

Filshtinsky, Hâricîlik hareketinin gelişiminde sosyal etkenlerin önemli bir rol oynadığını ileri sürmektedir. Emevîler veya diğer yönetimler fark etmeksizin, halifeliğin iktidar otoritesine karşı çıkan Hâricîlerin, hem sıradan Arapların hem de mevâlînin çıkarlarını savunarak hareket ettiklerini belirtmektedir. Ayrıca, mevâlînin bu harekete gönüllü olarak katıldığını vurgulamaktadır. Eyalet sakinlerinin, başlangıçta İslâm'ı daha eşitlikçi bir Hâricîlik biçiminde algılamalarının tesadüf olmadığına işaret etmekte, özellikle Kuzey Afrika gibi bölgelerde fatihlere karşı beslenen düşmanca duygularla bu algının örtüştüğünü ifade etmektedir.³⁵⁴

Konuyla ilgili bir araştırmada, Hâricîler'in ortaya çıkışının genellikle Sıffin Savaşı'ndaki hakem olayına dayandırıldığı belirtilmektedir. Ancak araştırmada aktarılan bilgilere göre, Hâricîlik bu olayla şekillenen bir fırka değil; kökenleri Hz. Osman'ın 35/656 yılında şehit edilmesinden önceye uzanan bir harekettir. Hz. Osman'ın halifeliği döneminde benimsediği yönetim anlayışı ile yakın çevresine karşı tutumunun, ona yöneltilen tepkilerde belirleyici bir unsur olduğunu söylemenin zor olduğu savunulmaktadır. Bunun yerine, döneme ilişkin şikâyetlerin temelinde toplumsal, ekonomik ve siyasî yapıda meydana gelen köklü değişimlerin yattığı ve bu değişimlere uyum sağlamak zorlanan bedevî zihniyetinin önemli rol oynadığı ileri sürülmektedir. Bu uyumsuzluğun, yönetime duyulan güvensizlik ve hayal kırıklığını da beraberinde getirdiği ifade edilmektedir. Bedevîler açısından yeni koşullar, önceki hayat tarzlarına kıyasla olumsuz görülmüş ve düzeltilmesi gereken bir durum olarak değerlendirilmiştir. Çöl hayatından teşkilatlı bir devlet düzenine geçişin yarattığı sıkıntıların, bedevî topluluklarda duygusal gerginliklere yol açtığı ve bu gerginliklerin zamanla patlama noktasına ulaştığı belirtilmektedir. Ayrıca, İslâm'ın gelişiyle birlikte eski kültürleri zarar gören veya ortadan kalkan grupların, Müslümanlara karşı düşmanlık besledikleri ve Müslümanlar arasında ayrılık ile fitne çıkarmaya çalıştıkları da huzursuzluk sebepleri arasında sayılmaktadır.³⁵⁵

³⁵⁴ Filshtinsky, *Halifat Pod Vlast'yu Dinastii Omeyadov (661–750)*, 90.

³⁵⁵ Ethem Ruhi Fırlalı, "Hâricîler", *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 15 Nisan 2025), 16/169, <https://islamansiklopedisi.org.tr/hariciler>, 15.04.2025, 16:40.

Filshinsky'nin değerlendirmelerinin, söz konusu araştırmadaki bulgularla örtüştüğü izah edilmektedir.

Belyaev, mevâlînin toplumdaki ikincil ve savunmasız konumuna dikkat çekerken bunu sosyalist sistemin bir temsilcisi olarak ele almaktadır. Evgeniy Aleksandrovich, mevâlînin Irak'taki aktif siyasî ve kültürel rollerini vurgulamakta, çoğunluğunun İran asıllı olduğunu ve zanaat ile ticaretle uğraştıklarını belirtmektedir. Ayrıca, mevâlîye uygulanan "acem" teriminin, İslâm'dan önce Araplar tarafından kullanılan bir terim olduğunu ve özellikle Hz. Osman ve Emevîler yönetimindeki Arap aristokrasisinin dilinde, mevâlîye yönelik küçümseme anlamı taşıdığını ileri sürmektedir. Belyaev, acem kelimesinin, diğer kültürlerle karşılaştırıldığında, Latince "barbar" veya Eski Rusça "nemets" kelimeleriyle benzer bir anlam taşıdığını ifade etmektedir. Belyaev, dinî vecibelerini yerine getirirken dahi eşit haklardan yoksun olan birçok mevâlînin Araplara kıyasla çok daha fazla dindarlık sergilemelerini şaşkınlıkla karşılamakta ve bu durumu dikkatle vurgulamaktadır.³⁵⁶

Belyaev, mevâlînin hükümete karşı düşmanca tutumlarına dair çeşitli argümanlar sıralayarak, onların Haccâc'a yönelik derin nefretinin maruz kaldıkları aşāılayıcı ve sömürücü muameleden kaynaklandığını belirtmektedir. Ayrıca, Hâricîlere ve özellikle sempati duydukları Şîilere yönelik cezai müfrezelere katılmaya kararlılıkla karşı çıktıklarını ifade etmektedir.³⁵⁷ Bolshakov da benzer bir görüşü paylaşmaktadır. Ona göre, ordunun tecrübesine, sayısal üstünlüğüne ve iyi örgütlenmiş yapısına rağmen mevâlînin Haccâc safında savaşma konusundaki isteksizliği, Irak ordusunun Şebîb b. Yezîd eş-Şeybânî, Ezrakîler ve diğer muhaliflerle yapılan savaşlarda üst üste yenilgi almasının temel nedenlerinden biridir.³⁵⁸

Konuyla ilgili bir araştırmada, Emevî yönetiminin Müslümanlar arasındaki eşitlik ilkesini göz ardı ederek, mevâlî ile Araplar arasında ayırım yaptığı, mevâlîye Kur'an ve Sünnet'te temeli bulunmayan bazı vergiler yüklediği ve fetihlere katılmalarına rağmen bazı bölgelerde onları askerî maaş divanına kaydetmediği

³⁵⁶ Belyaev, *Arabi, İslâm i Arabskiy Halifat v Ranee Srednevekov'e*, 192-193.

³⁵⁷ Belyaev, *Arabi, İslâm i Arabskiy Halifat v Ranee Srednevekov'e*, 194.

³⁵⁸ Bolshakov, *İstoriya Halifata*. 4, 25.

belirtilmektedir. Abdülmelik b. Mervân döneminden itibaren ihtidâ hareketlerinin hızlanmasıyla birlikte, cizye ve haraç gelirlerinde yaşanan azalmayı fark eden Haccâc'ın mevâliden cizye almaya devam ettiği ifade edilmektedir. Bu bağlamda, mevâlînin Emevîler'i bir İslâm hâkimiyetinin değil, Arap sultanının temsilcileri olarak gördükleri vurgulanmaktadır. Emevî yönetimine karşı gelişen bu muhalefetin, devletin kaderini doğrudan etkilediği; mevâlînin, başta Ali evlâdı olmak üzere, birçok isyana katıldığı ve nihayetinde Abbâsî ihtilâl hareketine verdikleri destekle Emevîler'in yıkılışında belirleyici bir rol oynadıkları ileri sürülmektedir.³⁵⁹ Bu noktada, Belyaev ve Bolshakov'un bu konudaki değerlendirmeleri, çağdaş araştırmalarda ortaya konan bilgilerle paralellik arz etmektedir.

Buna ek olarak, Filshinsky, yeni bir Benî Hanîfe göçünün yaşanmasından endişe duyan Irak valisi Haccâc'ın, merkezi hükümetten yardım ve koruma talebinde bulunduğunu ifade etmektedir. Ona göre, Abdülmelik b. Mervân ve Abdullah b. Zübeyr dönemlerinde Orta Arabistan'ın en büyük ve en güçlü kabilesi olarak kabul edilen, herhangi bir otoriteye boyun eğmeyi reddeden ve Emevîler'e karşı mücadelede Hâricîlerle ittifak kuran Benî Hanîfe kabilesi, siyasî arenaya girmiştir. Filshinsky, Hâricîler ile Benî Hanîfe kabilesi arasındaki bu iş birliğini “yeni Hâricîlerin” ayaklanması olarak nitelendirmekte ve bu adlandırmayı, söz konusu ayaklanmanın öncelikli olarak Irak'ın bağımsızlığını savunan Arapların bir hareketi olması ile açıklamaktadır. Ayrıca, taraflar arasındaki ittifakın ideolojik bir temele dayanmadığını, aksine ortak çıkarlara dayalı geçici bir birliktelik niteliği taşıdığını vurgulamaktadır.³⁶⁰

Belyaev, Haccâc'ın idarî faaliyetlerinin esasen Irak'ın zengin kaynaklarının Suriye'ye aktarılmasını içerdiğini savunmaktadır. Ona göre, Irak'ı işgal altındaki bir bölge olarak tutabilmek için, ayaklanmaların bastırılmasında aktif rol oynayan önemli sayıda Suriye askerî birliği bölgeye sevk edilmiştir. Ayrıca, bu birliklerin yerleşmesi amacıyla Haccâc'ın emriyle Vâsıt şehrinin inşa edildiğini belirtmektedir.³⁶¹

³⁵⁹ İsmail Yiğit, “Mevâlî”, *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 15 Nisan 2025), 29/425, <https://islamansiklopedisi.org.tr/mevali>, 15.04.2025, 16:47.

³⁶⁰ Filshinsky, *Halîfat Pod Vlast'yu Dinastii Omeyadov (661–750)*, 92.

³⁶¹ Belyaev, *Arabi, İslâm i Arabskiy Halifat v Rannee Srednevekov'e*, 185.

Bolshakov, Vâsıt şehrinin inşasına dair önemli bilgiler aktarmaktadır. Ona göre, altmış yıl boyunca Kûfe ve Basra, hilafetin doğusunda İslâm'ın gücünü temsil eden iki temel merkez olmuş ve fetih hareketleri için gerekli askerî birliklerin oluşturulduğu büyük yerleşim alanlarına dönüşmüştür. Yazar, bu şehirlerin sakinlerinin, stratejik önemlerinin farkında olup çıkarlarını korumak adına her zaman silaha başvurmaya hazır olduklarını belirtmektedir. Ancak zamanla Basra ve Kûfe halkının savaşı kimliği zayıfladığını, zenginleşmenin askerî yetkinliğin önüne geçtiğini ve askeri sicillere kayıtlı olup maaş alanların, askerî seferlere katılma konusunda isteksizlik göstermeye başladığını savunmaktadır.³⁶² Bununla birlikte, sahip oldukları silahların ve askerî eğitimin, kişisel çıkarlarını koruma açısından önemli bir araç olduğunu kavradıklarını belirtmektedir. Bu durumu dikkate alan Irak valilerinin, büyük ölçüde azat edilmiş köleler ve mevâlîden oluşan kişisel muhafız birliklerine güvenmek ve farklı gruplar arasındaki çelişkileri kullanarak denge politikası izlemek zorunda kaldığını ileri sürmektedir. Ayrıca, on binlerce askeri olmalarına rağmen, önemli aşiret gruplarının desteğini almadan, valinin elinde kayda değer bir gücün bulunmadığını iddia etmektedir. Bu bağlamda Bolshakov, hem Basra'da hem de Kûfe'de yabancı bir konumda bulunan ve içinde bulunduğu durumun ağırlığını en derin şekilde hisseden kişinin Haccâc olduğunu belirtmektedir.³⁶³

Oleg Georgiyevich, Haccâc'ın sert ve tehditkâr hitaplarının, sessiz bir direnişe yol açtığını ve Şebîb'in takibi sırasında doğrudan tehdit eylemlerinin gerçekleştiğini belirtmektedir. Ona göre, bu durum, Musul'daki isyanın bastırılmasının ardından asıl destek gücüne dönüşen Suriye takviye kuvvetlerinin bölgeye ulaşmasıyla sona ermiştir. Bu gelişmelerin neticesinde, doğudaki Iraklı liderlerin kendilerini fiilen bir Suriye işgali altında bulduklarını ifade etmektedir.³⁶⁴

Filshinsky, Musul'da yaşayan Hâricîlerle birleşen Kuzey Arap kabilelerine karşı savaşta Tağlibîlere yardım eden kişinin Abdülmelik b. Mervân olduğunu ifade etmektedir. Abdülmelik'in, Cezîre bölgesindeki yaşamı düzenlemeyi hedeflediğini

³⁶² Bolshakov, *İstoriya Halifata*. 4, 51.

³⁶³ Bolshakov, *İstoriya Halifata*. 4, 51-52.

³⁶⁴ Bolshakov, *İstoriya Halifata*. 4, 52.

ve savaşta zafer kazandıktan sonra, atadığı valinin baskınları engelleyebilmesi için Musul'un Cezîre vilayetine dahil edilmesine karar verdiğini ifade etmektedir.³⁶⁵

Bolshakov, anlatımının devamında, İbnü'l-Eş'as'ın önderliğindeki aristokratlar isyanının Suriyeli güçler tarafından bastırılmasının ardından, Suriye ordusunun Kûfe veya Basra halkıyla bir arada bulunmasının imkansız olduğuna dair görüşünü ortaya koymaktadır.³⁶⁶ Bir tür geri çekilme yaparak, Bolshakov'un İbnü'l-Eş'as'ın isyanını aristokrasinin isyanı olarak adlandırmasının sebeplerini ele almak gerekmektedir. Bolshakov anlatımına, Haccâc'ın Ubeydullah b. Ebû Bekre'nin Sicistan seferinin başarısız sonuçlarına karşı intikam almayı hedeflediğini belirterek başlamaktadır. Ona göre Haccâc, Abdülmelik'ten izin alarak büyük bir ordu hazırlamaya koyulmuş, ancak bu süreçte en zor kararı ordu komutanını seçmek olmuştur. Bolshakov, Haccâc'ın tercihini Mühelleb b. Ebû Sufre'den yana kullandığını, ancak onun o sırada Horasan'da bulunması ve Şebib'le savaşı sürdürmesi nedeniyle bu tercihin gerçekleşemediğini savunmaktadır. Aynı zamanda, Haccâc'ın Iraklıların düşmanlıklarına karşı koruma sağlamak amacıyla güvenilir bir Suriyeli orduya ihtiyaç duyduğunu da vurgulamaktadır. Bolshakov'a göre, tüm bu etkenler Haccâc'ı ordusunu etkili şekilde kontrol edebilecek bir komutan atamaya zorlamış ve sonuç olarak Abdurrahman b. Muhammed b. Eş'as'ı seçmesine neden olmuştur. Bolshakov, Haccâc'ın Kinde kabilesinin lideri İbnü'l-Eş'as'ı büyük otoriteye ve kusursuz deneyime sahip olduğu için seçtiğini belirtmektedir. Ancak onu, Haccâc'ın nefret ettiği ve olası bir yenilgide küçük düşürmeyi amaçladığı aristokratlardan biri olarak da tercih ettiğini ifade etmektedir.³⁶⁷

Bolshakov, Iraklı bazı âlimler ile Şûra üyelerinin oğulları da dâhil olmak üzere Irak'ın önde gelen kabileleri ve aristokrasisinin desteğini alan İbnü'l-Eş'as'ın uzun süren isyanının, Haccâc tarafından Suriyeli birliklerin desteğiyle bastırıldığını belirtmektedir. Bu zaferin, Haccâc'ı Suriyeli ordunun desteğiyle Kûfeliler ve Basralıların etkisinden kurtulabileceği yeni bir yerleşim yeri kurmaya yönelttiğini ifade etmektedir.³⁶⁸

³⁶⁵ Filshinsky, *Halifat Pod Vlast'yu Dinastii Omeyyadov (661–750)*, 94-95.

³⁶⁶ Bolshakov, *İstoriya Halifata. 4*, 52.

³⁶⁷ Bolshakov, *İstoriya Halifata. 4*, 39.

³⁶⁸ Bolshakov, *İstoriya Halifata. 4*, 52.

Bilindiği üzere, Abdurrahman b. Muhammed b. Eş'as'ın ordu komutanı olarak Sicistan'a gönderilmesine akrabalarının karşı çıkması, dikkat çeken hususlardan biridir. Akrabalarının, Haccâc'a başvurarak Abdurrahman'ın ayrımcılık yapmasından veya bir çatışmaya neden olmasından endişe ettikleri belirtilmektedir. Yakınlarının itirazlarına rağmen Haccâc'ın, Abdurrahman'ı ordunun başına getirme konusunda ısrarcı davrandığı aktarılmaktadır. Öte yandan, Haccâc ile Abdurrahman arasında kişisel bir nefret ve güvensizlik bulunduğu da ifade edilmektedir.³⁶⁹ Haccâc'ın, Abdurrahman'a yönelik olarak "Onu gördüğümde öldürmek istiyorum; şunun gelişine bak, vallahi boynunu vurmak istiyorum." dediği, Abdurrahman'ın ise "Yaşadığım sürece onun otoritesini sarsmaya çalışacağım." şeklinde bir karşılık verdiği rivayet edilmektedir.³⁷⁰

Bolshakov, İslâm tarihi kaynaklarına yakın olmasına ve çarpıcı argümanlar geliştirmesine rağmen, Haccâc'ın başlangıçta tavus ordusunun komutanı olarak bizzat tayin ettiği İbnü'l-Eş'as'a yönelik düşmanca tutumunun sebeplerini ve ayrıntılarını açıklamamaktadır. Bu durum, yazarın konuya ilişkin daha derinlemesine bir analiz yapmadığına işaret etmektedir. Bolshakov, Haccâc'ın yeni ikamet yeri olarak Dicle Nehri'nin ana kanalının sağ yakasında, Vâsıt el-Kasab yolu üzerinde bir bölgeyi seçtiğini ileri sürmektedir. Bu bölgenin, Kûfe, Basra, Medâin ve Ahvaz gibi önemli şehirlerin eşit mesafede bulunması nedeniyle Haccâc'ın stratejik ilgisini çekmiş olup, şehrin adı olan Vâsıt'ın, önceki adının bir uzantısı olduğunu belirtmektedir. Ancak Bolshakov, bu yerleşimin konumu itibarıyla, bu merkezlere kıyasla yeni bir anlam kazandığını vurgulamaktadır.³⁷¹

Filshtinsky, Haccâc'ın Kûfe ve Basra'daki hükümet karşıtı protestoları engellemek amacıyla bu şehirleri askerden arındırma kararı aldığını ileri sürmektedir. Ona göre Haccâc, her iki şehri de sürekli denetim altında tutabilmek için Dicle'nin batı kıyısında, Kûfe ve Basra'dan eşit uzaklıkta yeni bir müstahkem şehir olan Vâsıt'ı inşa etmiş ve burada Suriye garnizonunu konuşlandırmıştır. Ayrıca, Vâsıt'ın kuruluşunun ardından, Kûfe ve Basra'nın Irak'taki ana askerî yerleşim yerleri olarak

³⁶⁹ Hüseyin Paça, "Abdurrahman b. Muhammed b. Eş'as İsyanı", *İslam Tarihi Araştırmaları Dergisi* 5 (Ağustos 2019), 83.

³⁷⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih Tercümesi*, 4/408-409.

³⁷¹ Bolshakov, *İstoriya Halifata*. 4, 52.

önemini giderek kaybettiğini ve sıradan idarî merkezlere dönüştüğünü açıklamaktadır. Zamanla Kûfe'nin büyük bir Şîi merkezi haline gelmesinin, Şîi nüfuzunun halifeliğin doğu vilayetlerine yayılmasına ve Emevî iktidarının çöküşüne yol açacak güçlerinin olgunlaşmasına zemin hazırladığını belirtmektedir.³⁷²

Bu konuda yapılan bir araştırmada, askerî bir merkez olarak tasarlanan Vâsıt'ın kuruluşundan Emevîler'in yıkılışına kadar Irak'ın idarî merkezi olarak kaldığı belirtilmektedir.³⁷³ Konumuz olan üç Rus oryantalistin de savunduğu gibi, söz konusu araştırmada, Haccâc'ın Vâsıt'ı Suriyeli askerî birlikleri yerleştirmek amacıyla kurduğu ifade edilmektedir. Ayrıca bu durum, Suriye ordusunun Kûfeliler'e yönelik rahatsızlık verici davranışlarıyla da ilişkilendirilmektedir. İbnü'l-Esîr'in kaydettiği bilgilerde de Şam ordusunun Kûfe halkını rahatsız eden tutum ve davranışlarına dikkat çekilmektedir.³⁷⁴ Ancak, söz konusu Rus oryantalistlerin üçü de, İslâm tarihi kaynakları ve çağdaş araştırmacıların kaydının aksine, Haccâc'ın Vâsıt'ı kurma nedenini Suriye ordusunun Kûfeliler'e yönelik tutumlarıyla ilişkilendiren bir değerlendirmede bulunmamaktadır.

4. Velîd b. Abdülmelik

Bolshakov, Velîd b. Abdülmelik dönemine de aynı kapsamlı analiz yöntemiyle yaklaşmaktadır. Velîd b. Abdülmelik'in iktidara gelişini genel kabul gören ilkelerle çelişmesine rağmen sorunsuz bir şekilde gerçekleşen bir süreç olarak tanımlamaktadır. Bolshakov'a göre Abdülmelik'in yönetiminin ikinci on yılının sonlarına doğru halifeliğin iç durumu en sorunlu bölgelerde dahi önemli ölçüde istikrar kazanmış, bu durum yeni bir fetih hareketinin başlatılmasını mümkün kılmış ve iktidar değişimi herhangi bir huzursuzluk yaşanmaksızın gerçekleşmiştir.³⁷⁵

Belyaev, Arap fetihlerinin ikinci büyük aşamasının Abdülmelik dönemiyle başladığını ve Velîd b. Abdülmelik döneminde benzer bir ivmeyle devam ettiğini ileri sürmektedir. Ona göre Kuzey Afrika'nın kesin fethi, Suriye ordusunun İbn Zübeyr'in destekçilerini mağlup etmesi ve Emevîler'in Irak'taki otoritesini yeniden tesis etmesinin ardından, 7. yüzyılın sonları ile 8. yüzyılın başlarında gerçekleşmiştir.

³⁷² Filshinsky, *Halifat Pod Vlast'yu Dinastii Omeyadov (661–750)*, 111.

³⁷³ Mehmet Mahfuz Söylemez, "Vâsıt", *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 10 Mart 2025), 42/541-542, <https://islamansiklopedisi.org.tr/vasit>, 10.03.2025, 16:03.

³⁷⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih Tercümesi*, 4/444-445; Söylemez, "Vâsıt", 42/541.

³⁷⁵ Bolshakov, *İstoriya Halifata*. 4, 68.

Ayrıca Arap birliklerinin 7. yüzyılın sonlarında İfrîkiye (Tunus) bölgesinde yeniden ortaya çıktığını, Kartaca'yı ele geçirip Kayrevan'ı yeniden inşa ettiklerini belirtmektedir. Bununla birlikte, 8. yüzyılın başlarında Mûsâ b. Nusayr'ın Kuzey Afrika'ya gelerek halifenin Mağrip'teki ilk valisi olduğunu dile getirmektedir. Belyaev, Batı'daki geniş çaplı fetih hareketleriyle eşzamanlı olarak Orta Asya ve Ortadoğu'da da yoğun askerî faaliyetlerin sürdürüldüğünü vurgulamaktadır.³⁷⁶

Konuyla ilgili bir araştırmada, Mûsâ b. Nusayr'ın Abdülazîz b. Mervân'ın himayesinde bulunduğu ve 79/698 yılında onun tarafından İfrîkiye ve Mağrib valiliğine tayin edildiği belirtilmektedir. Ancak Belyaev'den farklı olarak, bu çalışmada onun Mağrib'deki Emevîler'in ilk valisi olduğuna dair herhangi bir bilgi yer almamaktadır.³⁷⁷ Ayrıca, İbnü'l-Esîr'in aktardığı bilgilere göre Mûsâ b. Nusayr, 78/697-698 yılında Abdülazîz b. Mervân tarafından bu göreve getirilmiştir.³⁷⁸

Bolshakov, bu fetih hareketlerine İrmîniye'nin fethini de dâhil etmektedir. İç Savaş'ın ardından kuzeydeki valilerin İrmîniye'yi yeniden fethetmek zorunda kaldıklarını vurgulamakta ve bölgenin zayıf durumunun, iç birlik eksikliğinden kaynaklanan kırılma ile daha da derinleştiğini ileri sürmektedir. Ayrıca, İrmîniye'nin coğrafi yapısının, fatihlerin bölgeyi tamamen ve kısa sürede ele geçirmesini engelleyen başlıca etkenlerden biri olduğunu savunmaktadır. Bolshakov'a göre, güçlü ve merkezi bir otoriteye sahip bir hükümdarı mağlup ederek tüm ülkeyi hızla kontrol altına almak, dağlık bölgelerdeki ulaşılması güç kalelere çekilmiş daha zayıf rakiplerle mücadele etmekten daha kolaydır. Bu bağlamda, İrmîniye'nin fethini gerçekleştiren kişi olarak Musul'da ikamet eden ve sert bir askerî lider olarak tanımladığı Cezîre valisi Muhammed b. Mervân'ı zikretmektedir.³⁷⁹

Bolshakov, Abdülmelik'in, kardeşi Abdülazîz'i taht hakkından feragat etmeye zorlamak için büyük bir dikkatle ama ısrarla çaba sarf ettiğini ileri sürmektedir. Bu süreçteki müzakerelerin, yalnızca yakın çevresindeki insanlarla sınırlı bir alanda gerçekleştirildiğini ve dolayısıyla bu olaya ilişkin bilgilerin çelişkili

³⁷⁶ Belyaev, *Arabi, İslâm i Arabskiy Halifat v Rannee Srednevekov'e*, 190.

³⁷⁷ Câsim el-Ubûdî, "Mûsâ b. Nusayr", *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 10 Mart 2025), 31/224, <https://islamansiklopedisi.org.tr/musa-b-nusayr>, 10.03.2025, 21:40.

³⁷⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih Tercümesi*, 4/484.

³⁷⁹ Bolshakov, *İstoriya Halifata*. 4, 56.

olduğunu vurgulamaktadır.³⁸⁰ Bolshakov, konuya ilişkin birkaç rivayeti sunmaktadır. Bunlardan birinde, Abdülmelik'in, kardeşi Abdülazîz'den taht hakkından feragat etmesini istemesi üzerine Abdülazîz'in verdiği cevabı şu şekilde aktarmaktadır: "Senin Velîd için istediğini ben de Ebû Bekir için istiyorum." Bunun ardından, Abdülmelik'in, kardeşinden Mısır'dan toplanan verginin bir kısmını kendisine göndermesini talep ettiği, bunun da Abdülazîz'i vergi tahsilatını sıkılaştırmaya ve rahiplere cizye vergisi uygulamaya zorladığı iddia edilmektedir. İki yıl süren sert vergi tahsilatının, Abdülazîz'in ölümünden sonra sona erdiği belirtilmektedir.³⁸¹

Bir başka rivayette, halifenin ısrarı üzerine Abdülazîz'in verdiği cevabın şu şekilde olduğu belirtilmektedir: "Sen ve ben, ailemizde hiç kimsenin ulaşamadığı veya biraz daha uzun süre yaşayamadığı yıllara ulaştık. Ne sen ne de ben, ilk kimin öleceğini bilemiyoruz. Eğer hayatımın geri kalanını mahvetmek istiyorsan, bunu yap." Bolshakov'a göre, Abdülmelik, bu cevabın ardından yalnızca niyetinden vazgeçmekle kalmamış, aynı zamanda oğullarının Abdülazîz'in hakkına itiraz etmelerini de yasaklamıştır.³⁸²

Bolshakov, durumun kendiliğinden çözüldüğünü ifade etmektedir. Abdülazîz'in oğlu Ebû Bekir Asbağ'ın ani ölümünün ardından kısa bir süre sonra Abdülazîz'in de vefat ettiğini, bu gelişmenin ardından Abdülmelik'in rahatlıkla Velîd'i ve Süleyman'ı veliaht olarak ilan ettiğini ve onların adına biat aldığını belirtmektedir. Ayrıca, Bolshakov, Velîd'in Süleyman'ın halef olarak atanmasından memnun olmadığını ve bu duygunun karşılıklı olduğunu vurgulamaktadır.³⁸³

İbnü'l-Esîr'in kaydettiği rivayette aynı bilginin yer aldığı görülmekle birlikte, Abdülmelik'in, Abdülazîz'den veliahtlık konusunda olumsuz bir yanıt almasının ardından "Allah'ım! O benim akrabalık bağlarımı kesti, sen de onu kes." şeklinde dua ettiği ve Abdülazîz'in vefatının ardından Şam halkının "Müminlerin emîrine istediği verildi." şeklinde bir değerlendirmede bulunduğu nakledilmektedir.³⁸⁴ Görüldüğü üzere, Bolshakov'un İslâm tarihi kaynaklarına yakın ve objektif bir

³⁸⁰ Bolshakov, *İstoriya Halifata*. 4, 68.

³⁸¹ Bolshakov, *İstoriya Halifata*. 4, 69.

³⁸² Bolshakov, *İstoriya Halifata*. 4, 69.

³⁸³ Bolshakov, *İstoriya Halifata*. 4, 69.

³⁸⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih Tercümesi*, 4/461-462.

yaklaşım benimsediği, bazen de Emevî halifelerini savunucu bir tutum sergilediği söylenebilir.

Altıncı Emevî halifesi Velîd b. Abdülmelik'in dış görünüşüne ilişkin Bolshakov'un tespitlerinin aksine, diğer iki Rus oryantalist bu konuya dair herhangi bir açıklama yapmamaktadır. Oleg Georgiyevich'in anlatımlarına göre, Velîd b. Abdülmelik, devletin yönetimini devraldığı anda otuz üç yaşındaydı. Gençliğinde, ilk çocuğu olması dolayısıyla anne ve babası tarafından şımartılmış ve bu nedenle derin ilimler öğrenmeye zorlanmamıştır. Ancak, bu durumun Velîd b. Abdülmelik'in dinî temel ilkelerini bilmediği anlamına gelmediği vurgulamaktadır. Bolshakov'a göre, Velîd b. Abdülmelik uzun boylu, sağlam yapılı, hafif basık burunlu ve genel olarak hoş bir yüze sahipti, enerjik ve kabaydı, öfkesini kontrol etmekte zorlanıyor ancak anlamsız zulümle tanınmıyordu.³⁸⁵

Babası Abdülmelik b. Mervân'ın Velîd'e olan düşkünlüğü ve onu şımarttığı bilinmektedir. Bu durumun bir sonucu olarak, Velîd'in Arapçayı yeterince iyi öğrenemediği, buna karşın kardeşi ve ikinci veliaht Süleyman'ın dili ondan daha iyi bildiği aktarılmaktadır. Bunun temel nedenlerinden biri olarak, Abdülmelik'in Velîd'e diğer çocuklarına kıyasla daha fazla ilgi göstermesi ve onu çöle göndermeyerek sarayda tutması gösterilmektedir. Öte yandan, Abdülmelik b. Mervân'ın çocuklarının dinî, ahlâkî, sosyal ve kültürel eğitimiyle yakından ilgilendiği ve sarayda ilk kez sistemli bir şekilde özel eğitimciler görevlendirdiği belirtilmektedir. Bu doğrultuda, çocuklarına Kur'ân-ı Kerîm, hadis, şiir ve güzel ahlâk öğretilmesini istediği, ayrıca bu konuların ne ölçüde aktarıldığını periyodik olarak denetlediği ve eksik gördüğü hususların giderilmesini eğitimcilerden talep ettiği bildirilmektedir. Bu uygulamaların, Abdülmelik b. Mervân'ın çocuklarının nitelikli bir eğitim almasını amaçladığını ortaya koyduğu ifade edilmektedir.³⁸⁶ Burada, Bolshakov'un Velîd b. Abdülmelik'in eğitimi ve yetiştirilmesine dair İslâm tarihi araştırmalarında yer alan bulgularla büyük ölçüde örtüşen bir tanım sunduğu görülmektedir.

³⁸⁵ Bolshakov, *İstoriya Halifata*. 4, 75.

³⁸⁶ Erol Ongunyurt, *Velîd b. Abdülmelik'in Halifeliliği ve Şahsiyeti* (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022), 34-37.

Bolshakov, Velîd b. Abdülmelik'in babasından devraldığı yönetimde değişiklik yapmadığını, özellikle batıda yönetimin neredeyse tamamen yakın akrabalarından oluştuğunu, doğunun ise Haccâc'ın denetiminde olduğunu vurgulamaktadır. Ancak bir istisna olarak, Saîd b. Müseyyeb'e uyguladığı utanç verici ceza nedeniyle eleştirilen Medine valisi Hişâm b. İsmail'i görevden alarak yerine kuzeni ve kayınbiraderi Ömer b. Abdülazîz'i atadığını belirtmektedir. Bolshakov, Ömer b. Abdülazîz'in Medine'ye vali olarak atanmasının ardından, şehrin saygın adamlarını derhal bir araya toplayarak onlara danışmadan hiçbir karar almayacağına ve dürüst davranacağına dair güvence vermesini, beklenmedik bir idarî bilgelik örneği olarak değerlendirmektedir. Bu sırada Ömer b. Abdülazîz'in yirmi beş yaşında olduğunu ifade etmektedir.³⁸⁷ Bolshakov'un Ömer b. Abdülazîz'e dair ayrıntılı açıklamalarını, doğrudan inceleyebileceğimiz bir zamana kadar erteleme uygun olduğunu düşünmekteyiz. Bu noktadan itibaren Velîd b. Abdülmelik'in faaliyetlerine ilişkin tespitlere geri döneceğiz.

İslâm tarihi kaynaklarında, Velîd b. Abdülmelik'in Hişâm b. İsmâil'i, Medine'nin önde gelen âlimlerinden Saîd b. Müseyyeb ile Hz. Hüseyin'in oğlu Ali'ye kötü muamelede bulunması nedeniyle görevden azlettiği aktarılmaktadır. Onun yerine, Medine'nin en önemli âlimlerinden ders alan ve güzel ahlâkıyla halkın takdirini kazanan Ömer b. Abdülazîz'in 87/706 yılında vali olarak atandığı belirtilmektedir.³⁸⁸ Ömer b. Abdülazîz'in göreve atandıktan sonra Medine'nin önde gelen fıkıh âlimlerinden on kişiyi yanına çağırarak şehrin idaresinde kendisine destek olmalarını istediği ve bu âlimlerin de onun bu tutumundan memnuniyet duyduğu belirtilmektedir.³⁸⁹ Bu bağlamda, Bolshakov'un aktardığı bilgilerin, İslâm tarihi kaynakları ve bu alandaki araştırmalarda yer alan verilerle örtüştüğü görülmektedir.

Bolshakov ve Filshinsky, Velîd b. Abdülmelik'in siyasî eğilimleri ve ekonomik politikalarına dair sınırlı bilgiler sunabilmektedir. Bolshakov, bu durumu konuya ilişkin mevcut bilgilerin yetersizliğiyle açıklamaktadır.³⁹⁰ Filshinsky, Şam'ın refahına başta Irak olmak üzere vilayetlerdeki şehirlerin büyümesinin eşlik

³⁸⁷ Bolshakov, *İstoriya Halifata*. 4, 75.

³⁸⁸ Ya'kûbî, *Târîhu'l Ya'kûbî*, 3/29; Ongunyurt, *Velîd b. Abdülmelik'in Halifeliği ve Şahsiyeti*, 69-70.

³⁸⁹ Ongunyurt, *Velîd b. Abdülmelik'in Halifeliği ve Şahsiyeti*, 70.

³⁹⁰ Bolshakov, *İstoriya Halifata*. 4, 75.

ettiğini belirtmektedir. Irak ve doğu illerinde yaşayan birçok kişinin yeni ekonomik fırsatlar arayışıyla bu garnizon şehirlerine göç ettiğini ve bunların, zengin Araplar tarafından iyi ücretler ödenen uzman zanaatkarlar olduğunu ifade etmektedir. Ona göre, ticaretin gelişmesi, tüccarları diğer merkezlerden Irak şehirlerine çekmiş, Araplar ile Arap olmayanlar arasındaki temas, engelleri ortadan kaldırarak ayrımcılığı zayıflatmış ve kültürel asimilasyona zemin hazırlamıştır. Bu süreçte Kûfe ve Basra'nın kısa sürede önemli ticaret ve zanaat merkezlerine dönüştüğünü ileri sürmektedir. Zenginliğin özellikle mevâlînin elinde yoğunlaşmasının, geniş ticaret faaliyetleri için yeni imkânlar yarattığını ve bu grupların nüfuzunu artırdığını iddia etmektedir. Filshtinsky, bunun sonucunda, yerleşik düzenden memnun olmayan bedevî kabilelerinin aktif rol oynadığı ve Emevî karşıtı hareketlere dönüşme eğilimi gösteren sürekli bir huzursuzluğa işaret etmektedir.³⁹¹

Bolshakov, eserinde Velîd b. Abdülmelik'i bir inşaatçı olarak tanımlamakta ve onun anıtsal yapı faaliyetleriyle tarihte kalıcı bir iz bıraktığını savunmaktadır. Tespitlerine göre, Velîd b. Abdülmelik'in ilk inşaat girişimi, Şam'da Vaftizci Yahyâ Kilisesi'nin bulunduğu merkez meydana büyük bir cami inşa etmek olmuştur. Bolshakov, Hristiyan kökenli olması ve kilise konusuna duyduğu özel ilgi dolayısıyla, söz konusu kilisenin ve Şam'daki diğer on bir kilisenin bütünlüğünün, Şam halkı ile Hâlid b. Velîd arasında yapılan bir anlaşmayla güvence altına alındığını belirtmektedir. Velîd b. Abdülmelik'in başlangıçta daha uzlaşmacı bir tutum sergileyerek bu kiliseyi Hristiyan cemaatine kırk bin dinara satmayı teklif ettiğini, ancak Hâlid b. Velîd'in imzasını taşıyan bir mektubun gösterilmesi üzerine bu tutumundan vazgeçip kiliseyi herhangi bir tazminat ödemedi el koyarak camiye dönüştürdüğünü ifade etmektedir. Ayrıca, kilisenin ana kalıntısı olan Vaftizci Yahyâ'nın başının, bu dönüşümün bir tür manevî tazminatı olarak günümüze kadar korunmuş olmasının bir teselli unsuru olduğunu dile getirmektedir. Bolshakov, Şam'ın simgesi haline gelen bu caminin, zamanla yaşanan değişimlere ve onarımlara rağmen özgün mimari özelliklerini büyük ölçüde koruduğunu da vurgulamaktadır.³⁹²

Filshtinsky, Bolshakov'un bu konudaki tespitlerini doğrulamaktadır. Anlatımlarına göre, Velîd b. Abdülmelik, bir kilise ve caminin bulunduğu eski

³⁹¹ Filshtinsky, *Halifat Pod Vlast'yu Dinastii Omeyadov (661–750)*, 111.

³⁹² Bolshakov, *İstoriya Halifata*. 4, 76.

Suriye tapınağının arazisinde kilisenin yıkılmasını ve yerine İslâm mimarisinin bir şaheseri olan ünlü Şam camisinin inşa edilmesini emretmiştir. Ayrıca, Velîd b. Abdülmelik'in emriyle Kudüs'teki Tapınak Dağı'nda, Hz. Ömer'in Kaya Tapınağı'nın karşısına Mescid-i Aksâ'nın inşa edildiğini, Medine'de ise yeni büyük bir caminin yapıldığını ve bu camilerin inşaatının Yunan ustaları tarafından gerçekleştirildiğini ileri sürmektedir.³⁹³ Filshinsky, I. Velîd ve babasının döneminin ortak bir özelliği olarak, başkentte Hristiyan başkentlerinin ihtişamıyla yarışan ancak aynı zamanda İslâmî bir yaşam tarzı oluşturma arzusunun bulunduğunu ileri sürmektedir. Bu çerçevede, Bizans örneğini izlediklerini vurgulamaktadır.³⁹⁴

Bolshakov, Medine'deki büyük caminin yanı sıra Taîf'te de bir cami inşa edildiğini ve her iki yapının inşası için Bizans'tan ustalar davet edilip kırk yüklü devenin getirildiğini öne sürmektedir. Bununla birlikte, imparatorun bu projeye yüz bin dinar göndermediğini iddia etmektedir. Bolshakov, Medine'deki büyük camiden bahsederken Mescid-i Nebevî'yi kastettiğini belirtmektedir. Mescid-i Nebevî'nin doğu tarafına dört, batı ve kuzey taraflarına ise iki sütun eklenerek genişletildiğini, bu şekilde büyük bir camiye dönüştüğünü ifade etmektedir. Bu inşaat sürecinde Bizanslı ustalar ve Kıptilerin de yer aldığını savunmaktadır. Ayrıca, restorasyon çalışmalarının Ömer b. Abdülazîz'in valiliği döneminde yapıldığını da hatırlatmaktadır.³⁹⁵

Konuya ilişkin bir araştırmada, Velîd b. Abdülmelik'in, babasından siyasî istikrarı sağlamış güçlü bir yönetim ve büyümeye hazır bir devlet devraldığı belirtilmektedir. Abdülmelik döneminde iç istikrarın tesis edilmesi sayesinde, Velîd'in halifeliği sırasında İslâm tarihinin en dikkat çekici fetihlerinin gerçekleştiği ifade edilmektedir. Nitekim onun döneminin öne çıkan askerî liderleri arasında, Türkistan fâtihi Kuteybe b. Müslim, Sind fâtihi Muhammed b. Kasım, İrmîniye ve Anadolu seferleri komutanı Mesleme b. Abdülmelik ile İspanya fâtipleri Mûsâ b. Nusayr ve Târik b. Ziyâd yer almaktadır. Bu komutanların gerçekleştirdiği fetihler sonucunda Emevî topraklarının Türkistan'dan Fransa içlerine kadar ulaştığı

³⁹³ Filshinsky, *Halîfat Pod Vlast'yu Dinastii Omeyadov (661–750)*, 110.

³⁹⁴ Filshinsky, *Halîfat Pod Vlast'yu Dinastii Omeyadov (661–750)*, 108.

³⁹⁵ Bolshakov, *İstoriya Halifata*. 4, 77.

bildirilmektedir. Bu nedenle, Velîd b. Abdülmelik'in halifeliği, Emevî Devleti'nin zirve dönemi olarak değerlendirilmektedir.³⁹⁶

Söz konusu araştırmada, fetihler sonucunda güçlenen ve zenginleşen Emevî Devleti'nde yoğun imar faaliyetlerinin ve sosyal projelerin hayata geçirildiği belirtilmektedir. Nitekim Dımaşk'taki Emevî Camii'nin Velîd dönemi sırasında yeniden inşa edildiği, sahip olduğu mimarî özellikler ve süslemeler bakımından Emevî devri İslâm mimarisinin günümüze ulaşan en ihtişamlı örneklerinden biri olduğu ileri sürülmektedir. Ayrıca bu caminin, Theodosius dönemine (m.ö. 379–395) ait Aziz Yohannes (Hz. Yahyâ) Kilisesi'nin bulunduğu alana inşa edildiği ve inşa sürecine Bizans İmparatoru'nun gönderdiği ustaların çalıştığı aktarılmaktadır. Velîd b. Abdülmelik döneminde inşa edilen diğer önemli yapılardan birinin Kudüs'teki Mescid-i Aksâ olduğu,³⁹⁷ ayrıca Hz. Peygamber Mescidi'nin de bu dönemde yenilediği bildirilmektedir.³⁹⁸ Bu bağlamda, Bolshakov ile Filshinsky'nin birbirini tamamlayan bir yaklaşım benimsedikleri ve aktardıkları bilgilerin çağdaş araştırmalarda sunulan verilerle büyük ölçüde örtüştüğü gözlemlenmektedir.

Ayrıca Bolshakov, Velîd b. Abdülmelik'in faziletlerine dair dikkat çeken açıklamalarda bulunmaktadır. Ona göre, Velîd b. Abdülmelik'in samimi karakterini gösteren şey, anıtsal yapılar inşa etmesi değil, muhtaçların ihtiyaçlarına duyduğu özendir. Ömer b. Abdülazîz'in, Medine'de cüzzamlılar için yiyecek ve harçlık verilen bir hastane kurmasının, Velîd b. Abdülmelik'in emriyle gerçekleştirildiğini belirtmektedir. Ayrıca, Velîd b. Abdülmelik'in felçlilere hizmetçi, körlere ise rehber sağlamakla itibar kazandığını savunmaktadır. Haccâc tarafından kurulan, ücretsiz ilaç tedarikinin sağlandığı hastanenin de onun insiyatifiyle kurulduğunu ifade etmektedir.³⁹⁹

Belyaev, Velîd b. Abdülmelik'in anıtsal inşaatlara olan eğilimi hakkında herhangi bir veri sunmamaktadır. Genel olarak Belyaev'in, özellikle nüfusun sosyo-ekonomik eşitsizliğine odaklandığı bilinmektedir.

³⁹⁶ Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi (3. Cilt) [Emevîler Dönemi]*, 166.

³⁹⁷ Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi (3. Cilt) [Emevîler Dönemi]*, 166-167.

³⁹⁸ Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi (3. Cilt) [Emevîler Dönemi]*, 185.

³⁹⁹ Bolshakov, *İstoriya Halifata. 4*, 78.

5. Velîd b. Abdülmelik Döneminde Fetih Hareketleri

Fetih hareketlerinin en aktif şekilde yürütüldüğü döneme ilişkin en kapsamlı anlatım, Bolshakov'un eserinde yer almaktadır. Belyaev, fetihler konusunu daha kısa bir biçimde ele almıştır. Filshtinsky ise, devletin sınırlarının geniş bir coğrafyayı kapsadığı Velîd b. Abdülmelik dönemine ait askerî harekâtları incelememekte, ancak eserinin sonunda Emevîler dönemindeki askerî seferleri genel hatlarıyla sunmaktadır.

Bolshakov, konuya, Horasan'a vali olarak tayin edilen Kuteybe b. Müslim'in, Mâverâünnehir'in sistematik fethine öncülük eden ilk başarılarıyla giriş yapmaktadır. Yazar, Kuteybe'nin ilk seferinin Âherûn ve Şûmân beyliklerine yönelik olduğunu ifade etmektedir.⁴⁰⁰ Kuteybe b. Müslim'in, Belh dihanlarıyla birlikte Belh sakinlerinin ayaklanmasını bastırıldığını, ardından Sagâniyân kralı ile görüşerek ondan teslimiyet işareti olarak hediyeler ve şehirlerin anahtarlarını aldığını belirtmektedir.⁴⁰¹ Bolshakov'a göre Kuteybe, Merv'e döndükten sonra çevre bölgelerde düzeni sağlamak amacıyla Bâdegîs hükümdarı Nîzek Tarhan'ı anlaşma yapmak üzere Merv'e davet etmiştir. Ayrıca Kuteybe'nin Horasan Arapları arasındaki konumunu güçlendirdiğini ve 87/706 baharında Nîzek ve ordusuyla birlikte Ceyhun'un ötesine sefere çıktığını belirtmektedir. Bu seferin amacının ise zenginliğiyle tanınan ve "tâcirler şehri" olarak anılan Beykend olduğunu ifade etmektedir.⁴⁰² Kuteybe'nin, Beykend'in müttefikleri olan Soğdlular ve Türklerle mücadele ederek şehri ele geçirdiğini, elde edilen ganimetin beşte birini Haccâc'a gönderdiğini belirtmektedir. Ayrıca Horasan ordusunda önemli bir ganimet paylaşımı yaptığını ve orduyu silah ve atlarla güçlendirdiğini ifade etmektedir.⁴⁰³

Bolshakov, ertesi yılın baharında Buhara vahasının batı kesiminde bir askerî harekât yürütüldüğünü ve Kuteybe'nin seferine katılan Nîzek Tarhan'ın bu savaşta öne çıktığını belirtmektedir. 89/708 yılında devam eden Buhara vahasının fethinin Kuteybe için en zorlu sefer olduğunu, çünkü Soğd-Türk ve Fergana müfrezelerinin birleşik güçleriyle karşı karşıya geldiğini ifade etmektedir. Oleg Georgiyevich'e göre Kuteybe, 90/709 yılında Buhara'yı kuşatarak yıllık iki veya iki yüz yirmi bin dirhem

⁴⁰⁰ Bolshakov, *İstoriya Halifata*. 4, 79.

⁴⁰¹ Bolshakov, *İstoriya Halifata*. 4, 79.

⁴⁰² Bolshakov, *İstoriya Halifata*. 4, 82.

⁴⁰³ Bolshakov, *İstoriya Halifata*. 4, 83.

haraç karşılığında şehri ele geçirmiştir. Buhara'nın fethinden sonra Kuteybe'nin, kendisini terk etmeye karar veren Nîzek Tarhan'ın yanı sıra Horasan'daki isyancılar ile Âherûn ve Şûmân krallarıyla da savaşmak zorunda kaldığını belirtmektedir. Kuteybe'nin iktidarını pekiştirmek için kararlı önlemler aldığını, genç prens Toḥşad'ı Buhara kralı olarak onayladığını ve annesi hatunun daha önce adına yönettiği Buhar-hudât unvanını ona verdiğini ifade etmektedir. Ayrıca otoritesini sürdürmek amacıyla Kuteybe'nin şehirde bir garnizon bıraktığını ileri sürmektedir. 91/710 yılından itibaren küçük Buhar-hudât tarafından yönetilen Buhara'nın, Soğd fethinin ana sıçrama tahtası olduğunu belirtmektedir.⁴⁰⁴

İslâm tarihi kaynakları ve bu konuda yapılan bir araştırmada, 90/708-709 yılında Kuteybe b. Müslim'in yeniden Buhara üzerine sefere çıktığı⁴⁰⁵ ve şiddetli bir kuşatmanın ardından şehri, askerî destek sağlama, vergi ödeme ve kaleye Müslüman muhafız yerleştirilmesi şartlarıyla teslim aldığı ifade edilmektedir. Ayrıca, Nîzek Tarhan'ın isyanının bu olayın ardından gerçekleştiği ve 91/709-710 ya da 92/710-711 yıllarında Haccâc'ın emriyle ortadan kaldırıldığı ileri sürülmektedir.⁴⁰⁶ Burada, Bolshakov'un çağdaş araştırmalarda aktarılan bilgilere genel olarak oldukça yakın bir tutum sergilediği görülmektedir.

Belyaev'e göre Mâverâünnehir'in fethi, 8. yüzyılın başında Velîd b. Abdülmelik döneminde gerçekleşmiştir. Bu zengin ve kültürel açıdan gelişmiş bölgenin fâtihi olan Kuteybe b. Müslim'in, Haccâc'a daima itaat eden ve emirlerini eksiksiz yerine getiren yetkin bir komutan olduğunu vurgulamaktadır. Ancak Belyaev, Kuteybe b. Müslim'i Mâverâünnehir halkının hafızasında kötü bir izlenim bırakan, sinsi ve zalim bir figür olarak tanımlamaktadır. Belyaev'e göre Kuteybe'nin askerî başarıları, kısmen Mâverâünnehir'de rakiplerine karşı Arap ordusunun safında yer alan yerel dihanlar arasındaki iç çekişmelerden kaynaklanmıştır. Kuteybe'nin ordusunun 87/706 yılında Mâverâünnehir'e girdiğini ve yaklaşık on yıl içinde bölgeyi ele geçirdiğini ifade etmektedir. Ayrıca her yıl Merv ve diğer askerî

⁴⁰⁴ Bolshakov, *İstoriya Halifata*. 4, 89.

⁴⁰⁵ Taberî, Ebû Câfer Muhammed b. Cerîr (v. 301/923), *Târihu't-Tâberî Taberî Tarihi*, çev. Cemalettin Saylık (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2022), 6/469; a.mlf., *Târihu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, 1239.

⁴⁰⁶ İsmail Yiğit, "Kuteybe b. Müslim", *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 14 Şubat 2025), 26/491, <https://islamansiklopedisi.org.tr/kuteybe-b-muslim>, 14.03.2025, 21:51.

garnizonlardan Horasan'a yeni takviye birliklerinin gönderildiğini, Kuteybe'nin fethi sadece askerî stratejiyle değil, aynı zamanda diplomatik becerileriyle de gerçekleştirdiğini iddia etmektedir.⁴⁰⁷

Burada İsmail Yiğit, Kuteybe b. Müslim'in kişiliği hakkında, onun cesareti, dehası ve edebî kişiliğiyle tanınan başarılı bir devlet adamı olduğunu belirtmektedir. Kuteybe'nin, kabileler üstü bir siyaset izleyerek kabileler arasında denge kurmaya ve aralarındaki ilişkileri güçlendirmeye çalıştığını ifade etmektedir. Ayrıca, mevâlîye karşı olumlu bir tutum sergilediğini, onları Araplar'dan ayırmamaya özen gösterdiğini ve bu tutumunun Araplar'ın tepkisini çekmesine neden olduğunu vurgulamaktadır. Kuteybe b. Müslim'in, fethettiği her şehirden belirli sayıda asker almayı bir prensip hâline getirdiğini de belirtmektedir.⁴⁰⁸

Ayrıca Taberî'nin *Târihi*'nde aktarılan bir rivayete göre, Horasanlı bir Acem, Kuteybe b. Müslim'in öldürülmesi üzerine şu sözleri sarf etmiştir: "Ey Araplar! Kuteybe'yi öldürdünüz. Vallahi Kuteybe bizden olsaydı, öldüğünde onu bir sandığa koyar, gazalarımızda onunla zafer ve fetih dileyecektik. Kuteybe'nin Horasan'da elde ettiği başarıları hiç kimse gerçekleştiremedi. Ancak gaddarlık da yaptı. Zira Haccâc ona, "Onlara tuzak kur ve Allah için onları öldür," diye yazmıştı."⁴⁰⁹ Bu rivayet, Kuteybe b. Müslim'in Horasan'daki faaliyetleri ve bölgedeki etkisi hakkında önemli bir bakış açısı sunmaktadır. Bu bağlamda, Belyaev'in Kuteybe b. Müslim'i başarılı bir devlet adamı olarak değerlendirmesi, İslâm tarihi kaynakları ve çağdaş araştırmacılarının aktardığı bilgilerle tutarlılık göstermektedir.

Üç Rus oryantalistten yalnızca Bolshakov'un İrmîniye'ye yapılan seferler hakkında bilgi verdiği görülmektedir. Oleg Georgiyevich'in tespitlerine göre, Velîd b. Abdülmelik'in yönetiminin ilk beş yılında halifeliğin çeşitli bölgelerinde fetih hareketleri yoğunluk kazanmıştır. Bu bağlamda, Mesleme b. Abdülmelik'in askerî faaliyetlerini de dönemin başarılı seferlerinden biri olarak değerlendirmektedir. Bolshakov, Ermeni nahararlarının⁴¹⁰ ayaklanmasının Muhammed b. Mervân

⁴⁰⁷ Belyaev, *Arabi, İslâm i Arabskiy Halifat v Rannee Srednevekove*, 191.

⁴⁰⁸ Yiğit, "Kuteybe b. Müslim", 26/491.

⁴⁰⁹ Taberî, *Târihu't-Tâberî Taberî Tarihi*, 6/548.

⁴¹⁰ Nahararlar, Antik ve Orta Çağ İrmîniye'sinde prenslik soylarını temsil eden aristokrat aile reisleri olup, aynı zamanda kral adına eyalet yönetimini üstlenen valiler konumundadır. Kendi askerî güçlerine sahip olan bu yerel unsurlar, toprakları belirli yükümlülükler karşılığında şartlı olarak

tarafından bastırılmasından ve Arnavut kralı Şeroe'nin bazı Ermeni ve Arnavut soyluları ile birlikte Şam'a sürgün edilmesinden sonra Transkafkasya'nın halifelik için bir tehdit oluşturmadığını belirtmektedir. Ayrıca, Mervân b. Muhammed'in 88/707'de Gîlân'a karşı başlattığı ancak başarısız olan seferine de değinmektedir.⁴¹¹

Bolshakov'a göre, Velîd b. Abdülmelik halifelik görevini üstlendiğinde, Bizanslılarla yapılan savaşta kardeşi Mesleme öne çıkmıştır. Bolshakov, Mesleme b. Abdülmelik'i yetenekli bir komutan olarak tanımlamakta, ancak annesinin köle olması nedeniyle tahtta hak iddia edemediğini de vurgulamaktadır. Askerî kariyerine, babasının halifeliği sırasında 86/705 yılında Küçük Asya Seferi'ne komutan olarak atanmasıyla başladığını belirtmektedir. Bolshakov, Mesleme'nin Massîsa'da ve kardeşi Hişâm'la birlikte Tuvâne'de başarılı seferler yaptığını, ayrıca 90/709 yılında Herakleia (Ereğli), Suriyu ve Nikomedia (İzmit) gibi önemli müstahkem şehirleri ele geçirdiğini ifade etmektedir.⁴¹²

Bu noktada yapılan bir araştırmada, Mesleme b. Abdülmelik'in henüz babasının sağlığında, 86/705 yılında Bizans cephesine komutan olarak tayin edildiği ve Masîsa bölgesinde bazı merkezleri ele geçirdiği belirtilmektedir. Ayrıca, 89/707-708 yıllarında Bedendûn (Pozantı), Tuvâne, Ammûriye ve Eskişehir'i fethettiği ifade edilmektedir. 91/710 yılında ise Velîd b. Abdülmelik tarafından, Bizans seferlerinde kendisi gibi tecrübe kazanmış olan amcası Muhammed b. Mervân'ın yerine el-Cezîre, İrmîniye ve Azerbaycan valiliğine atandığı bildirilmektedir.⁴¹³ Bir diğer araştırmada ise, Mesleme'nin 95/712 yılında Amasya'yı, Abbâs b. Velîd'in ise Antakya ve Herakleia'yı (Ereğli) ele geçirdiği aktarılmaktadır.⁴¹⁴ Burada Bolshakov'un, Mesleme b. Abdülmelik'in komutanlığı döneminde şehirlerin fetih tarihlerine ilişkin aktardığı bilgilerin yanı sıra, aşağıda ele alınacağı üzere, Velîd b. Abdülmelik dönemi Emevî kumandanlarından Abbâs b. Velîd'i Abbâs b. Mervân

ellerinde bulunduran feodal beyler niteliğindedir., Elena Davidovna Djagatspanyan, "Nahararı", *Bolshaya Rossiiskaya Entsiklopediya 2004-2017* (Erişim 30 Temmuz 2025).

⁴¹¹ Bolshakov, *İstoriya Halifata*. 4, 90.

⁴¹² Bolshakov, *İstoriya Halifata*. 4, 90-91.

⁴¹³ Hasan Kurt, "Mesleme b. Abdülmelik", *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 9 Kasım 2023), 29/319, <https://islamansiklopedisi.org.tr/mesleme-b-abdulumelik>, 18.03.2025, 12:05.

⁴¹⁴ Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi (3. Cilt) [Emevîler Dönemi]*, 179.

olarak zikretmesinin, İslâm tarihi kaynaklarında gelen ⁴¹⁵ ve İslâm tarihi araştırmacılarının verdiği verilerle örtüşmediği görülmektedir.

Bolshakov, Mesleme b. Abdülmelik'in 91/710 yılında Abbas b. Mervân ile başlattığı askerî seferin yarım kaldığını belirtmektedir. Bu durumu, İmparator Justinianus'un müttefiki ve kayınpederi olan Hazar hakanının Araplarla uzlaşma umudu taşıması ve Hazar ordusuyla birlikte Mesleme'nin ordusunu yenilgiye uğratmasıyla ilişkilendirmektedir. Ayrıca, kuzey eyaletlerinin valisi olarak Muhammed b. Mervân'ın yerine geçen Mesleme'nin Hazarlara karşı mücadelede daha serbest hareket ettiğini iddia etmektedir. Bolshakov, Mesleme'nin önce Azerbaycan'ın Hazar bölgesini ele almakla meşgul olduğunu, ardından Hazarlara karşı harekete geçtiğini vurgulamaktadır. Sonuç olarak, Arrân'da elde edilen ganimetlerden memnun olan Hazarların kışı geçirmek için meraya gitmeleriyle birlikte, Mesleme'nin esas olarak küçük yerel yöneticilerin müstahkem konutlarını fethetmekle uğraştığını ifade etmektedir. ⁴¹⁶ Bolshakov, Mesleme'nin askerî eylemleri sonrasında Kura Nehri'nin kuzeyindeki halifeliğin gücünün arttığını ve İrmîniye valisinin ikametgâhını Berdea'ya taşıdığını belirtmektedir. Ayrıca, Mesleme'yi cesur ve yetenekli bir komutan olarak tanımlayan Bolshakov, onun savaş alanında zamanının en iyi komutanı olduğunu, ancak iktidar açısından tehlikeli ve istenmeyen bir kişi olduğunu öne sürmektedir. ⁴¹⁷

Mesleme b. Abdülmelik'in, annesinin cariye olması nedeniyle halifelik makamına getirilmemekle birlikte, parlak zekâsı, askerî yetkinliği ve yiğitliğiyle halifelik yapan dört kardeşinden daha üstün görüldüğü bilinmektedir. Babası Abdülmelik b. Mervân'ın, onun bu niteliklerini göz önünde bulundurarak Bizans cephesinde komutanlıkla görevlendirdiği ve vefatından önce kardeşlerine, kendisini gözetmelerini, önemli meselelerde ona danışmalarını ve mühim görevlere getirmelerini vasiyet ettiği rivayet edilmektedir. Bu doğrultuda, kardeşleri tarafından önemli askerî ve idarî görevlere atanmış, Bizans ve Kafkas cephelerinde büyük çaba sarf etmiş, iç karışıklıkları bastırarak devleti ciddi tehditlerden korumuştur. Tüm bu hizmetleriyle Emevî Devleti ve İslâm tarihinin önde gelen kumandanları arasında yer

⁴¹⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih Tercümesi*, 4/479.

⁴¹⁶ Bolshakov, *İstoriya Halifata*. 4, 92.

⁴¹⁷ Bolshakov, *İstoriya Halifata*. 4, 93.

aldığı ifade edilmektedir.⁴¹⁸ Bu bağlamda Bolshakov'un sunduğu bilgilerin İslâm tarihi araştırmacılarının verdiği bilgilerle büyük ölçüde örtüştüğü gözlemlenmektedir.

Belyaev, Velîd b. Abdülmelik dönemi fetih hareketlerinin bir sonraki aşamasına geçerek, Mağrib'in Mûsâ b. Nusayr komutasında fethedilmesiyle ilgili açıklamalarda bulunmaktadır. Daha önce de belirttiği gibi, Belyaev, Arap birliklerinin 7. yüzyılın sonlarında İfrîkiye'de yeniden ortaya çıktığını, Kartaca'yı alıp Kayrevan'ı yeniden kurduğunu ifade etmektedir. Ardından, 90/709 civarında Mûsâ b. Nusayr komutasındaki Arap ordusunun tüm Mağrib'i fethederek Atlantik Okyanusu kıyılarına ulaştığını belirtmektedir. Belyaev, Mağrib'in fethini, bireysel Berberî kabilelerinin zorla boyun eğdirildiği bir dizi büyük baskın olarak sunmaktadır. Ayrıca, itaate alınan Berberîlerin, Avrupa'daki fetih hareketinde silahlı güç olarak kullanılabilmeleri için İslâm ordusu tarafından zorla ve hızla İslâm'a geçirildiklerini ileri sürmektedir.⁴¹⁹ Burada Belyaev'in önyargılı bir tutum sergilediği gözlemlenmektedir.

Öte yandan, konuyla ilgili bir araştırmada Mûsâ b. Nusayr, zeki, cömert, cesur ve dindar bir şahsiyet olarak tanıtılmakta, Emevîler döneminin en başarılı komutanlarından biri olarak değerlendirilmektedir. Söz konusu çalışmada, onun valiliği dönemi, bölgenin hem siyasî hem de idarî açıdan genişleme ve istikrar kazandığı bir süreç olarak nitelendirilmektedir. Ayrıca, Mûsâ'nın bölgeye gönderdiği âlimlerin faaliyetleri sayesinde İslâm'ın Berberîler arasında hızlı bir şekilde yayıldığı belirtilmektedir.⁴²⁰ Bu çerçevede, İslâm tarihi araştırmalarında Mûsâ b. Nusayr'ın Berberîler arasında İslâm'ı yayma çabalarının samimi bir nitelik taşıdığı belirtilmektedir.

Belyaev ile aynı görüşü paylaşan Bolshakov, batıda Arap ordusunun karşısına güçlü tek bir devletin değil, çok sayıda, ayrı ayrı ezilmiş Berberî kabilesinin ve müstahkem şehirlerin çıktığını ifade etmektedir. Mûsâ b. Nusayr hakkında ise, Abdülazîz b. Mervân'ın ölümünden sonra Mısır'ın yardımına ihtiyaç duymayan

⁴¹⁸ Hanoğlan Hacıev, "Bir Emevî Vâlisi ve Komutanı: Mesleme b. Abdülmelik b. Mervân", *İSTEM* 8/15 (Aralık 2010), 139-140; Kurt, "Mesleme b. Abdülmelik", 29/318-319.

⁴¹⁹ Belyaev, *Arabi, İslâm i Arabskiy Halifat v Rannee Srednevekov'e*, 189.

⁴²⁰ Câsim el-Ubûdî, "Mûsâ b. Nusayr", 31/225.

bağımsız bir vali olduğunu belirtmektedir.⁴²¹ Belyaev, Mûsâ b. Nusayr'ın askerî seferleriyle ilgili olarak, 92/711 baharında Berber asıllı mevlâsı Târik'ı İber Yarımadası'na gönderdiğini ve üç yüz Arap ve yedi bin Berberî'yi Târik'in komutasına verdiğini belirtmektedir.⁴²² Bolshakov ise Târik b. Ziyâd'ı Mağrib'in kuzeyindeki Tanca'nın fethine komuta ettiğini, Vizigot Krallığı'ndaki durumu Tanca hükümdarı Julianos'tan öğrendiğini ve bu bilgiyi Târik'in Mûsâ'ya iletildiğini ifade etmektedir.⁴²³

Belyaev'e göre, başlangıçta Târik'in yarımadaya çıkan müfrezesinin Vizigot Krallığı'nın topraklarında derinlemesine bir keşif yapması bekleniyordu. Ancak, Vizigotların askerî zayıflığı, feodal sınıf arasındaki mücadele ve sosyal ve dinî çelişkiler nedeniyle bu seferin büyük bir fetih hareketine dönüşmesine yol açtığını belirtmektedir. Belyaev, ertesini yıl Mûsâ b. Nusayr'ın ordusuyla İber Yarımadası'na giderek Endülüs'ün fethini tamamladığını ve Toledo'nun kuzeyindeki dağlara kadar yarımada'nın büyük bölümünde Arap egemenliğini kurduğunu ifade etmektedir.⁴²⁴

Bolshakov, Vizigot Krallığı'na yapılan ilk seferin, Tarîf'in komutasındaki üç yüz piyade ve yüz atlıdan oluşan küçük bir orduyla gerçekleştirildiğini belirtmektedir. Yazar, iniş yapılan bölgenin Tarîfe Adası olarak adlandırıldığını ve bu bölgede kurulan şehrin de aynı ismi koruduğunu açıklamaktadır. Tarîf'in büyük ganimetlerle dönmesinin ardından, Târik'in komutasındaki bir çıkarma ekibinin yarımada'ya doğru yola çıktığını ifade etmektedir.⁴²⁵ Ayrıca, Mûsâ b. Nusayr'ın on yedi bin kişilik bir orduyla Endülüs'e sefer düzenlemesinin başlıca sebebinin, mevlâsı Târik'in elde ettiği büyük başarıya duyduğu kıskançlık ve tatminsizlik olduğunu ileri sürmektedir.⁴²⁶

İbnü'l-Esîr'in *el-Kâmil*'deki kaydına göre, Mûsâ b. Nusayr, azatlılardan Tarîf adındaki birini dört yüz asker ve yüz atlı ile Endülüs'e göndermiştir. Tarîf'in, Endülüs'e yakın bir bölgeye çıkarma yaptığı ve buranın daha sonra "Tarîf Adası" olarak adlandırıldığı belirtilmektedir. 91/709-710 yılının Ramazan ayında ganimetle

⁴²¹ Bolshakov, *İstoriya Halifata*. 4, 93.

⁴²² Belyaev, *Arabi, İslâm i Arabskiy Halifat v Rannee Srednevekov'e*, 189.

⁴²³ Bolshakov, *İstoriya Halifata*. 4, 94.

⁴²⁴ Belyaev, *Arabi, İslâm i Arabskiy Halifat v Rannee Srednevekov'e*, 190.

⁴²⁵ Bolshakov, *İstoriya Halifata*. 4, 96.

⁴²⁶ Bolshakov, *İstoriya Halifata*. 4, 99.

geri döndüğü ifade edilmektedir. Bu gelişmenin ardından Mûsâ b. Nusayr'ın, Târik b. Ziyâd'ı, büyük bölümü Berberî ve azatlılardan, küçük bir kısmı ise Araplardan oluşan yedi bin kişilik bir orduyla Endülüs'e gönderdiği rivayet edilmektedir.⁴²⁷ 93/712 yılında ise Mûsâ b. Nusayr'ın geniş çaplı bir ordu ile Endülüs'e geçtiği ve bu sefere yönelmesinin sebeplerinden biri olarak Târik b. Ziyâd'ın başarılarına duyduğu kıskançlığın gösterildiği belirtilmektedir.⁴²⁸ Bu bağlamda, Bolshakov'un aktardığı bilgilerin, İslâm tarihi kaynaklarında yer alan verilerle büyük ölçüde örtüştüğü karşımızdadır.

Belyaev ve Bolshakov, dönemin başarılı askerî komutanlarından biri olarak Muhammed b. Kâsım'ın seferlerini ele almaktadır. Belyaev, Haccâc'ın Afganistan, Doğu İnan ve Hindistan'da fetih politikası izleyerek ganimet ve vergi elde etmeye çalıştığını belirtmektedir. Arap ordusunun Afganistan'ı fethettikten sonra Kâbil'i aldığını ve 87/706 yılında Muhammed b. Kâsım'ın Sind'e doğru yürüdüğünü ifade etmektedir. Belyaev, ordunun sayısının altı bini geçmemesine rağmen iyi bir kuşatma ve saldırı teçhizatıyla donatıldığını, taş atma ve vurma silahlarının develer üzerinde taşındığını vurgulamaktadır. Bu strateji sayesinde Deybül'ün alındığını ve Mülta'nın savunucularının direnişinin kırıldığını, böylece Sind'in halifeliğinin bir parçası haline geldiğini açıklamaktadır.⁴²⁹

Bolshakov'un, Sind'in fethine dair hemen hemen aynı bilgileri aktardığı bilinmektedir. Mülta'nın fethiyle birlikte, Muhammed b. Kâsım'ın hızlı başarı döneminin sona erdiğini vurgulamaktadır. Daha sonra, 86/705 ile 95/714 yılları arasındaki askeri başarıların halifelik coğrafyasını büyük ölçüde genişlettiğini ve bunun halifenin kişiliğiyle bir ilgisinin olmadığını savunmaktadır. Ona göre, Velîd b. Abdülmelik, enerjik vali ve komutanlarının faaliyetlerine müdahale etmemiş ve bu sayede genişleme ve refah yönünde çok verimli adımlar atılmıştır. Bolshakov ayrıca, eski Sâsânî İmparatorluğu'nun tüm topraklarının valisi olan Haccâc'ın faaliyetlerini özellikle takdir etmektedir. Haccâc'ın zalim olmadığını, gerçekleştirdiği idamların halifenin iktidarını güçlendirme amacı taşıdığını ileri sürmektedir. Ayrıca yeni bir

⁴²⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih Tercümesi*, 4/504.

⁴²⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih Tercümesi*, 4/506; Câsim el-Ubûdî, "Mûsâ b. Nusayr", 31/225.

⁴²⁹ Belyaev, *Arabi, İslâm i Arabskiy Halifat v Rannee Srednevekov'e*, 191.

devlet anlayışının katı bir lideri olarak halk için devlet değil, halifede vücut bulan bir devlet anlayışını savunduğunu iddia etmektedir.⁴³⁰

Konuya ilişkin bir araştırmada, Haccâc'ın Muhammed b. Kâsım'a altmış milyon dirhem ve altı bin kişilik bir ordu tahsis ettiği, Muhammed b. Kâsım'ın ise ordunun tüm ihtiyaçlarını karşıladıktan sonra silah ve teçhizatı, mancınıkları ve yeni gelen takviye birliklerini gemilerle Deybül'e sevk edip ardından ordusuyla Mekrân'a doğru ilerlediği belirtilmektedir. Bu çerçevede, Belyaev'in aktardığı bilgilerin çağdaş araştırmalarla büyük ölçüde örtüştüğü görülmektedir. Aynı araştırmada, Muhammed b. Kâsım'ın Mültan'ın fethinin ardından Kannevc Krallığı'na yönelik bir sefer hazırlığında olduğu, ancak önce Haccâc'ın, ardından Halife Velîd b. Abdülmelik'in vefat etmesi üzerine bu planını hayata geçiremediği aktarılmaktadır. Ayrıca, Muhammed b. Kâsım'ın zeki ve cesur bir kumandan olarak nitelendirildiği, ölümünün yalnızca Sind'deki Müslümanlar tarafından değil, bölgedeki gayrimüslimler tarafından da üzüntüyle karşılandığı ifade edilmektedir.⁴³¹ Görüldüğü üzere, Bolshakov'un aktardığı bilgiler ile çağdaş araştırmalarda yer alan veriler örtüşmektedir.

Bu bölümde, Rus oryantalistlerin Emevîler'in zirve dönemi olarak kabul edilen Abdülmelik b. Mervân ve Velîd b. Abdülmelik dönemlerine ilişkin değerlendirmeleri ele alınmıştır. Özellikle Mervân b. Hakem'in, Câbiye toplantısında belirlenen vârisler yerine kendi oğulları Abdülmelik ve Abdülazîz'i vâli tayin etmesi ve Abdülazîz'in vefatının ardından yönetimin Abdülmelik'in evlatlarına intikal etmesi süreci, söz konusu oryantalistlerin dikkat çeken yorumları arasında yer almaktadır.

Bu çerçevede Belyaev, Filshinsky ve Bolshakov, Velîd b. Abdülmelik'in babasından istikrar sürecine girmiş bir devleti miras aldığını ve bu istikrar siyasetini sürdürdüğünü belirtmektedir. Onların değerlendirmelerine göre, Velîd'in en dikkat çekici yönü, babası tarafından tayin edilen yetenekli komutanlar ve valileri görevden almaksızın, onların icraatlarına doğrudan müdahalede bulunmamış olmasıdır. Bu

⁴³⁰ Bolshakov, *İstoriya Halifata*. 4, 118.

⁴³¹ İqtidar Husain Siddiqi, "Muhammed b. Kâsım es-Sekafi", *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 18 Mart 2025), 30/545-546, <https://islamansiklopedisi.org.tr/muhammed-b-kasim-es-sekafi>, 18.03.2025, 21:57.

yaklaşımın, yönetimde sürekliliğin sağlanmasına ve merkezî otoritenin sarsılmadan güçlenmesine katkı sunduğu yönünde bir kanaat geliştirdikleri görülmektedir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

EMEVÎLER'İN HALİFE VELÎD B. ABDÜLMELİK'TEN SONRAKİ DÖNEMLERİ VE YIKILIŞINA DAİR RUS ORYANTALİSTLERİN GÖRÜŞLERİ

Bu bölümde, Velîd b. Abdülmelik'ten sonra halifelik makamına gelen Süleyman b. Abdülmelik, Ömer b. Abdülazîz, Yezîd b. Abdülmelik, Hişâm b. Abdülmelik ile yaklaşık iki yıl gibi kısa bir süre hüküm süren ve Abdülmelik b. Mervân'ın torunları olan Velîd b. Yezîd, Yezîd b. Velîd, İbrâhim b. Velîd'in dönemleri ve son Emevî halifesi Mervân b. Muhammed'e dair Rus oryantalistlerinin değerlendirmeleri karşılaştırmalı bir yaklaşımla ele alınmaktadır. Hişâm'dan sonra hilâfete gelen halifelerin Arap kabilelerinin talepleri doğrultusunda hareket etmeleri, Emevî yönetiminin zayıflamasına yol açan başlıca etkenler arasında gösterilmektedir. Bu bağlamda, yetkin bir siyasetçi ve komutan olarak öne çıkan Mervân b. Muhammed'in mevcut istikrarsızlık ortamında Büyük Zap Suyu Muharebesi'nde

mağlup olması ve bunun neticesinde iktidarın Abbâsîler tarafından ele geçirilmesi hususu, Rus oryantalistlerinin bakış açıları çerçevesinde incelenmektedir.

1. Süleyman b. Abdülmelik

Belyaev, hânedanın bir sonraki halifesi Süleyman b. Abdülmelik hakkında yalnızca birkaç cümleyle bilgi vermektedir. Onu şehvet düşkünü ve obur olarak tanımlamakta, sarayını müzik, şarkı ve dansla müstehcen bir eğlence mekânına dönüştürdüğünü ileri sürmektedir.⁴³² Süleyman b. Abdülmelik'in aşırı yemek yiyen, obur bir kişi olduğuna dair aktarılan rivayetlerin gerçeği yansıtmadığına yönelik değerlendirmeler bulunmaktadır. Bu tür anlatıların, Şîî ve Abbâsî yanlısı müellifler⁴³³ tarafından aktarılmış olabileceği ileri sürülmektedir.⁴³⁴ Burada, Belyaev'in önyargılı bir yaklaşım benimsediği gözlemlenmektedir.

Filshinsky, Velîd b. Abdülmelik'in vefatının ardından halifelik makamının sırasıyla kardeşi Süleyman b. Abdülmelik'e, kuzeni Ömer b. Abdülazîz'e, ardından diğer kardeşleri Yezîd b. Abdülmelik ve Hişâm b. Abdülmelik'e intikal ettiğini belirterek konuya giriş yapmaktadır. Filshinsky'e göre, Velîd b. Abdülmelik'ten sonra hilâfet makamına geçen Süleyman b. Abdülmelik'in iki yıllık faaliyetlerine kaynaklarda yeterince yer verilmemektedir. Bu durumun temel nedeni olarak, kaynakların birçok açıdan Süleyman b. Abdülmelik'in politikalarının devamı niteliğinde olan halefi Ömer b. Abdülazîz'in faaliyetlerine odaklanılması olduğunu öne sürmektedir. Süleyman b. Abdülmelik'in askerî faaliyetlerin hızını yavaşlatma girişimlerinin ve Ömer b. Abdülazîz'in fetih siyasetini tamamen durdurmaya yönelik çabalarının, olayların seyrine yalnızca kısa vadeli etkilerde bulunduğu ifade etmektedir. Öte yandan, onların ardından hilâfet makamına geçen Yezîd b. Abdülmelik'in ise babası ve Velîd b. Abdülmelik'in politikalarını yeniden hayata geçirdiğini vurgulamaktadır.⁴³⁵

Süleyman b. Abdülmelik'e dair benzer açıklamalara Bolshakov'un eserinde de rastlamak mümkündür. Buna ek olarak Oleg Georgiyevich, uzun boylu, belirgin

⁴³² Belyaev, *Arabi, İslâm i Arabskiy Halifat v Rannee Srednevekov'e*, 196.

⁴³³ Celâlüddîn Abdurrahman b. Ebû Bekr es-Suyutî, *Târîhu'l-hulefâ*, (Katar: Dârü'l-Minhâc, 2013.), 370.

⁴³⁴ Mücahit Yüksel, "Süleyman b. Abdülmelik Dönemine İlişkin Bazı Tespitler", *Mütefekkir* 3/6 (Aralık 2016), 430-431.

⁴³⁵ Filshinsky, *Halifat Pod Vlast'yu Dinastii Omeyadov (661-750)*, 115.

yüz hatlarına sahip, açık tenli ve omuzlarına dökülen uzun saçlarıyla tasvir edilen Süleyman b. Abdülmelik'in halife olduğunda yaklaşık otuz altı yaşında olduğunu bildirmektedir. Adeta Filshinsky'i doğrular nitelikte, ortaçağ yazarlarının Süleyman b. Abdülmelik'i kan dökülmesinden kaçınan, dindar ve cömert bir kişi olarak tanımladığını ifade etmektedir. Ancak bu barışçıl tutumunun göreceli olduğunu, toplu infazlara başvurmamış olsa da savaşçı ve inatçı bir karaktere sahip olduğunu ve kan dökmekten çekinmediğini savunmaktadır. Bu bağlamda, Mağrib valisi ve erdemli bir general olan Mûsâ b. Nusayr ile yaşadığı anlaşmazlığı örnek göstermektedir. Mûsâ'nın, kendisi ve oğullarının maruz kaldığı işkencelere daha fazla dayanamayarak yetmiş yaşında hayatını kaybettiğini ileri sürmektedir.⁴³⁶

Filshinsky ve Bolshakov, Süleyman b. Abdülmelik'in hilafet makamına geldikten sonra gerçekleştirdiği ilk eylemleri ele almaktadır. Her iki yazar da Süleyman b. Abdülmelik'in, fetih hareketlerinde Kaysîlere, yani Kuzey Arap kabilelerine dayanan Abdülmelik ve I. Velîd'in politikasına son verme konusundaki kararlılığını vurgulamaktadır. Ayrıca Süleyman b. Abdülmelik'in hilafet makamına geçmesinin ardından Haccâc'ın tüm akrabalarını ve himayesi altındaki kişileri ortadan kaldırmaya başladığını ifade etmektedirler.⁴³⁷

Filshinsky, Süleyman b. Abdülmelik'in Haccâc'a karşı özel bir hoşnutsuzluk beslediğini ifade etmektedir. Isaak Moiseevich'in açıklamalarına göre, Süleyman b. Abdülmelik hilâfet makamına geldikten sonra, Haccâc'ın etkisiyle Horasan valiliğinden uzaklaştırılan Yemenli lider Yezîd b. Mühelleb'i Irak valiliğine atamıştır. Ayrıca Süleyman b. Abdülmelik'in Kûfe, Basra ve Vâsıt'a yeni valiler tayin ettiği ve İran'daki vergi toplama işlerinin denetimini mevlâsı Sâlih b. Abdurrahman el-Kâtib'e devrettiği belirtilmektedir.⁴³⁸

Bolshakov da Süleyman b. Abdülmelik'in, Haccâc'a duyduğu nefret nedeniyle, Haccâc'ın ailesine zulmetme, işkence etme ve onları ortadan kaldırma emirlerini büyük bir istekle yerine getirecek olan Yezîd b. Mühelleb'i görevlendirdiğini belirtmektedir. Bolshakov, Yezîd b. Mühelleb'in bu emirleri

⁴³⁶ Bolshakov, *İstoriya Halifata*. 4, 123.

⁴³⁷ Filshinsky, *Halifat Pod Vlast'yu Dinastii Omeyadov (661–750)*, 115; Bolshakov, *İstoriya Halifata*. 4, 123.

⁴³⁸ Filshinsky, *Halifat Pod Vlast'yu Dinastii Omeyadov (661–750)*, 115-116.

uygulamakta gecikmediğini ve Irak'ın kontrolünü ele geçirdikten hemen sonra tüm mahkumları serbest bıraktığını ileri sürmektedir. Bu durumun, Süleyman b. Abdülmelik'in Irak halkı arasında olumlu bir itibar kazanmasına katkı sağladığını vurgulamaktadır. Ayrıca Yezîd b. Mühelleb'in Irak'a yalnız gelmediği, tüm kardeşlerini de beraberinde getirdiğini, kardeşlerinden Abdülmelik b. Mühelleb'in ise Haccâc'ın ailesine ait mal ve mülkleri geri alma görevini üstlendiğini ifade etmektedir.⁴³⁹

Taberî'nin aktardığı bilgilere göre, Süleyman b. Abdülmelik 96/715 yılında Yezîd b. Ebû Müslim'i Irak valiliğinden azlederek yerine Yezîd b. Mühelleb'i atamış, haraç amilliğine ise Sâlih b. Abdurrahman'ı getirmiştir. Ayrıca Ebû Akîl ailesinin bertaraf edilmesini ve işkenceye tabi tutulmasını emretmiş, bu emri ise Abdülmelik b. Mühelleb uygulamıştır.⁴⁴⁰ Bu çerçevede bir araştırmada, Süleyman b. Abdülmelik'in, yönetimin kendisine geçişini engellemeye çalışanları cezalandırmaya başladığı, bu süreçte ağabeyi Velîd'i destekleyenleri, devlete sağladıkları hizmetleri dikkate almaksızın cezalandırdığı belirtilmektedir. Süleyman'ın bu cezalandırma sürecini atadığı valiler aracılığıyla yürüttüğü, özellikle Irak valiliğine, Haccâc'ın siyasî rakibi olan Yezîd b. Mühelleb'i getirerek, Haccâc'a duyduğu öfkeyi onun yakın çevresini Yezîd'in eliyle cezalandırmak suretiyle gidermeye çalıştığı ifade edilmektedir.⁴⁴¹ Bu bağlamda hem Filshinsky'nin hem de Bolshakov'un İslam tarihi kaynaklarının ve İslam tarihçilerinin verileriyle örtüşen sonuçlar sunduğu görülmektedir.

Filshinsky, Süleyman b. Abdülmelik'in zulmüne özellikle Haccâc'ın komutanları, Orta Asya fâtihi Kuteybe b. Müslim ve Sind fâtihi Muhammed b. Kâsım'ın uğradığını belirtmektedir. Ayrıca, tüm Kaysî komutanlarını ve yetkililerini iktidardan uzaklaştırarak yerine Yemen kökenli kabilelerin temsilcilerini atadığını ileri sürmektedir.⁴⁴² Bu doğrultuda, Filshinsky'nin aktardığı bilgilerin İslâm tarihi

⁴³⁹ Bolshakov, *İstoriya Halifata*. 4, 123.

⁴⁴⁰ Taberî, *Târihu't-Tâberî Taberî Tarihi*, 6/534.

⁴⁴¹ İsmail Yiğit, "Süleyman b. Abdülmelik", *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 19 Mart 2025), 38/80, <https://islamansiklopedisi.org.tr/suleyman-b-abdulmelik>, 19.03.2025, 11:55.

⁴⁴² Filshinsky, *Halifat Pod Vlast'yu Dinastii Omeyyadov (661–750)*, 116.

kaynaklarında karşılık bulduğu görülmektedir.⁴⁴³ Öte yandan, konuyla ilgili bir araştırmada, Süleyman b. Abdülmelik'in en büyük kin beslediği kişinin Haccâc olduğu, ancak onun 95/714-715 yılında vefat etmesi nedeniyle doğrudan bir cezalandırmanın mümkün olmadığı belirtilmektedir. Bununla birlikte Süleyman'ın, Haccâc'ın yakın akrabaları ile onun tarafından görevlendirilen Horasan valisi Kuteybe b. Müslim, Haccâc'ın yeğeni ve Sind fatihi Muhammed b. Kâsım, Afrika genel valisi ve İspanya fatihi Mûsâ b. Nusayr ile yardımcısı Târık b. Ziyâd gibi devlet görevlilerini hedef aldığı ileri sürülmektedir. Aynı araştırmada, devlet yönetiminde tecrübe sahibi ve önemli hizmetlerde bulunmuş pek çok üst düzey vali ve komutanın kişisel saiklerle görevden alınmasının ve kötü muameleye maruz bırakılmasının, dış politikada ânî bir duraklamaya ve kabileler arası çatışmaların şiddetlenmesine yol açtığı belirtilmektedir.⁴⁴⁴

Bununla birlikte, Süleyman b. Abdülmelik'in Haccâc'ın atadığı valileri azletme konusunda haklı olduğunu ve bu süreçte kişisel kin duygusuyla hareket etmediğini ileri süren değerlendirmeler de mevcuttur. Bu bağlamda, Süleyman'ın valileri görevden alırken yönetsel gereklilikleri ön planda tuttuğu ve bu süreçte Ömer b. Abdülazîz'in görüşlerine başvurduğu yönünde savunucu nitelikte bilgiler bulunmaktadır.⁴⁴⁵

Bundan sonra iki Rus oryantalist, Filshinsky ve Bolshakov Kuteybe b. Müslim'in Süleyman b. Abdülmelik'e karşı ayaklanmasını ele almaktadır. Bolshakov, ayaklanmanın nedenlerinin belirsiz olduğunu ileri sürmektedir. Ona göre Süleyman b. Abdülmelik, Kuteybe'yi hemen cezalandırmamış, bunun yerine büyük bir orduya sahip olan Mâverâünnehir fâtihine ancak Irak'taki mevzilerini güçlendirerek yaklaşılabilirdiğini savunmuştur. Her iki Rus oryantaliste göre, Kuteybe b. Müslim'in ölümü, kendileriyle ilgisi olmayan ayaklanmalara katılmanın anlamını

⁴⁴³ Taberî, *Târihu't-Tâberî Taberî Tarihi*, 6/534-535; İzzüddin Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybanî el-Cezerî İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih Tercümesi*, çev. Yunus Apaydın (İstanbul: Bahar Yayınları, 1986), 5/18.

⁴⁴⁴ Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi (3. Cilt) [Emeviler Dönemi]*, 189-190.

⁴⁴⁵ Yüksel, "Süleyman b. Abdülmelik Dönemine İlişkin Bazı Tespitler", 433-438.

görmeyen ve eşitsizliklerden memnun olmayan isyancılar tarafından gerçekleştirilmiştir.⁴⁴⁶

Kuteybe b. Müslim'in öldürülmesine ilişkin olarak, onun aceleci tutumunun ve peşin yargılarının belirleyici bir rol oynadığına dair değerlendirmeler bulunmaktadır. Süleyman b. Abdülmelik'in elçisine, Kuteybe'yi görevinde bırakacağına dair teminat verdiği, ancak elçinin dönüş yolunda olduğu sırada Kuteybe'nin isyan ettiği yönündeki haberlerin ulaştığı rivayet edilmektedir. Ayrıca, Süleyman ile yazışan Kuteybe'nin, göndermiş olduğu mektubun yanıtını beklemeden isyan kararı aldığı, ancak daha sonra bu kararından pişmanlık duyduğu aktarılmaktadır.⁴⁴⁷ Süleyman'ın azline karşı çıkan Horasanlıların ise Kuteybe'yi öldürerek başını Süleyman'a gönderdikleri nakledilmektedir.⁴⁴⁸ Burada, Bolshakov ile Filshinsky'nin, Süleyman b. Abdülmelik'in iç siyasetine dair değerlendirmelerinde eleştirel bir tutum benimsedikleri ve onun kin ve nefret duygularıyla hareket ettiğine yönelik bir yaklaşım sergiledikleri görülmektedir.

Filshinsky, Horasan'daki ordunun Kuteybe b. Müslim'e karşı gerçekleştirdiği ayaklanmanın, Süleyman b. Abdülmelik'in Yemenli kabilelerinin konumuyla uyumlu olduğunu ifade etmektedir. Ancak Süleyman b. Abdülmelik, Kaysîlere karşı Yemen asıllı kabile reislerini desteklemeye istekli olsa da, seleflerinin politikalarından tamamen vazgeçemediğini vurgulamaktadır. Bu nedenle, Horasan'daki kabile reisleri başkomutan seçmeye çalışınca, ordunun kontrolünü elinde tutmak amacıyla Yezîd b. Mühelleb'i oraya gönderdiğini ifade etmektedir.⁴⁴⁹ Bununla birlikte, Bolshakov'a göre, Yezîd b. Mühelleb'in atanmasında onun kendi katkısı olduğu ortaya çıkmaktadır. Bolshakov, Yezîd b. Mühelleb'in Horasan'ı ele geçirmek ve Haccâc'ın taraftarlarından intikam almak amacıyla Abdullah b. Ahtam'dan yardım istediğini ve ona yirmi bin dirhem verdiğini belirtmektedir. Ayrıca Ahtam'a Süleyman b. Abdülmelik'e adaylığı konusunda ikna etmesini emrettiğini de iddia etmektedir.⁴⁵⁰

⁴⁴⁶ Bolshakov, *İstoriya Halifata. 4*, 127; Filshinsky, *Halifat Pod Vlast'yu Dinastii Omeyadov (661–750)*, 116.

⁴⁴⁷ Yüksel, "Süleyman b. Abdülmelik Dönemine İlişkin Bazı Tespitler", 434-435.

⁴⁴⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih Tercümesi*, 5/20-24.

⁴⁴⁹ Filshinsky, *Halifat Pod Vlast'yu Dinastii Omeyadov (661–750)*, 116.

⁴⁵⁰ Bolshakov, *İstoriya Halifata. 4*, 127.

Filshinsky'ye göre, amacına ulaşan Yezîd b. Mühelleb'in politikası, fethedilmiş topraklarda, özellikle Hazar dağları, Cürcân ve Taberistan'da Arap gücünü pekiştirmeyi amaçlıyordu. Filshinsky, bu toprakların resmî olarak halifeliğe bağlı olmasına rağmen gerçekte Şam'a bağlı olmadığını ve bu nedenle Yezîd b. Mühelleb'in bu bölgelere seferler düzenlediğini, ayrıca bu sefere çok sayıda gönüllünün katıldığını belirtmektedir. Yezîd b. Mühelleb'in burada Şam'ın gücünü kısmen güçlendirerek büyük ganimetlerle döndüğünü ifade etmektedir.⁴⁵¹

Bu hususta Bolshakov, Yezîd b. Mühelleb'in 97/716 baharında Suriyeliler, Cezîreliler ve Iraklılardan oluşan, Rey'den takviye edilen önemli bir orduyla Horasan'a hareket ettiğini belirtmektedir. Bolshakov, Yezîd b. Mühelleb'in Merv'deki üç aylık kalışını, Horasan ve Mâverâünnehir'deki Mühellebîlerin gücünü pekiştirmek amacıyla değerlendirdiğini savunmaktadır. Ayrıca, Yezîd b. Mühelleb'in 97/716 yazında yaklaşık otuz bin kişilik Horasanlılardan oluşan bir orduyla Dihistan üzerine sefer düzenlediğini ifade etmektedir.⁴⁵² Bolshakov Dihistan'ın, günümüz Türkmenistan'ının güneybatı köşesinde yer alan bir bölge olarak tanımlamaktadır. Dihistan'ın güneyindeki ovanın, Hazar Denizi'nin güneydoğu köşesindeki belirgin bir bölge olan Cürcân'a geçtiğini ve batıda ise Cürcân'ın doğal devamı Taberistan olduğunu belirtmektedir. Bolshakov, Cürcân ve Taberistan'ın 650 yılından itibaren halifeliğe tabi olduklarını, ancak bu bağımlılığın düzensiz haraç ödemeleriyle ifade edildiğini ve zaman zaman Taberistan'a anlaşmanın şartlarını hatırlatmak için birliklerin gönderildiğini açıklamaktadır. Ayrıca, Cürcân'ın bu konuda mesafeli bir tutum sergilediğini iddia etmektedir.⁴⁵³

Yezîd b. Mühelleb'in Dihistan'a seferinin nedeni konusunda Bolshakov, ilginç bir sonuca ulaşmaktadır. Ona göre Yezîd b. Mühelleb, Kuteybe b. Müslim'in şerefine imrenerek hareket etmemiştir. Seferin asıl nedeninin, kardeşi Mirzban'ın yardım ettiği Sûl liderliğindeki Dihistan Türklerinin baskınlarından zarar gören Cürcân hükümdarı Fîruz'un himaye talebinde bulunması olduğunu öne sürmektedir. Bolshakov'a göre, Yezîd b. Mühelleb, bu fırsatı Cürcân'ı halifeliğe daha güvenli bir şekilde bağlamak için değerlendirmiş ve ardından Dihistan Türklerinden vergi

⁴⁵¹ Filshinsky, *Halifat Pod Vlast'yu Dinastii Omeyyadov (661–750)*, 117.

⁴⁵² Bolshakov, *İstoriya Halifata. 4*, 128.

⁴⁵³ Bolshakov, *İstoriya Halifata. 4*, 129.

almayı planlamıştır. Filshinsky gibi Bolshakov da Yezîd b. Mühelleb'in bu bölgeyi kısmen geri kazandığını ve büyük bir ganimetle döndüğünü ifade etmektedir.⁴⁵⁴

Bolshakov, Konstantinopolis kuşatmasının başarısızlığını çeşitli sebeplere bağlamaktadır. Bunlardan ilki, Mesleme b. Abdülmelik'in yanında bulunan Leo'nun Konstantinopolis halkıyla müzakerelere girerek İslâm ordusuna ihanet etmesi ve orduyu kışlık erzak yetersizliğiyle bırakmasıdır. Bir diğer neden, Bizans gemilerinin İslâm ordusunun çıkarma gemilerini ateşe vermesi ve Konstantinopolis'i abluka altına alan filonun önemli bir kısmını oluşturan Mısırlı mürettebatın, zorla seferber edilmesi nedeniyle bazı Mısır gemilerinin Bizanslıların tarafına geçmesidir. Bolshakov, başarısızlıkla sonuçlanan bu kuşatmanın, Arap ordusu için iki sert kışa neden olduğunu ifade etmektedir.⁴⁵⁵

İslâm tarihi kaynaklarında, Leo'nun (Elyûn) Mesleme b. Abdülmelik'i aldatması şu şekilde aktarılmaktadır: "Elyûn Mesleme'ye gelerek Bizanslılara bir tuzak hazırladığını, bunu gerçekleştirme için de onlara bir gece yetecek miktarda yiyecek gönderilmesine izin verilmesini istedi. Mesleme bunu kabul etti. Elyûn adamlarıyla birlikte hemen hemen hiç bir şey bırakmayarak bir gecede yiyecekleri gemilerle taşıdı ve ertesi gün savaşçı olarak Mesleme'nin karşısına çıktı. Mesleme çok feci bir şekilde aldatıldığını anladı. Ordu hiç bir ordunun karşılaşmadığı durumlara düştü. Tek başına kimse ordudan ayrılamıyordu. Hayvanları, derileri, ağaç köklerini ve yapraklarını, hatta topraktan başka her şeyi yemek durumunda kaldılar. Bu sırada Süleyman Dâbık'taydı, kışı geçirdikten sonra onlara yardım edemedi öldü."⁴⁵⁶ Bu bağlamda, Bolshakov'un değerlendirmesinin, İslâm tarihi kaynaklarında yer alan anlatımlarla büyük ölçüde paralellik taşıdığı görülmektedir.

Hem Filshinsky hem de Bolshakov Süleyman b. Abdülmelik'in hayatının sonlarına doğru Recâ b. Hayve'nin önerisi üzerine kuzeni Ömer b. Abdülazîz'i halef olarak atadığını belirtmektedir.⁴⁵⁷ Bolshakov, Ömer b. Abdülazîz'in atanmasını olağandışı bir durum olarak değerlendirerek, Süleyman'ın veliaht olarak biat eden

⁴⁵⁴ Bolshakov, *İstoriya Halifata. 4*, 130.

⁴⁵⁵ Bolshakov, *İstoriya Halifata. 4*, 133-134.

⁴⁵⁶ Taberî, *Târihu't-Tâberî Taberî Tarihi*, 6/561-562; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih Tercümesi*, 5/31-32.

⁴⁵⁷ Filshinsky, *Halifat Pod Vlast'yu Dinastii Omeyadov (661-750)*, 117; Bolshakov, *İstoriya Halifata. 4*, 138.

oğlu Eyyûb'u kaybettikten sonra, iktidarı kardeşlerine devretmek için dostane ilişkiler kurmadığını ifade etmektedir. Ömer b. Abdülazîz'in dindarlığını beğenen Süleyman b. Abdülmelik'in, Recâ b. Hayve'nin önerisini kabul ederek, önce kuzeni Ömer b. Abdülazîz'i, ardından kardeşi Yezîd b. Abdülmelik'i veliaht olarak tayin ettiğini ileri sürmektedir.⁴⁵⁸ Bu bağlamda, Bolshakov'un ortaya koyduğu bilgilerin, İslâm tarihi kaynakları ve İslâm tarihi araştırmacılarının sunduğu verilerle büyük ölçüde örtüştüğü tespit edilmektedir. Süleyman b. Abdülmelik'in, oğulları ve kardeşleri bulunmasına rağmen Ömer b. Abdülazîz'i veliaht olarak tayin ettiği, bu kararını yazıya dökerek Dâbık Mescidi'nde toplanacak hânedan mensuplarının, vasiyetnâmede adı geçen şahsa biat etmelerinin ardından açıklanmasını şart koşarak Recâ b. Hayve'ye teslim ettiği ifade edilmektedir.⁴⁵⁹

2. Ömer b. Abdülazîz'in Kişiliği ve Faaliyetleri

Sosyalist toplumsal düzenin bir temsilcisi olan Belyaev, vergi baskısının yol açtığı halk memnuniyetsizliğinin Emevîler'i, Arap olmayan Müslümanları iktidarla uzlaştıracak önlemler almaya ittiğini savunmaktadır. Ona göre bu önlemleri hayata geçirmek Ömer b. Abdülazîz'e düşmüştür.⁴⁶⁰ Burada Bolshakov da aynı görüşü paylaşmaktadır. Bolshakov'a göre Ömer b. Abdülazîz, ümmeti doğru yola döndürme konusunda mutlak ve koşulsuz bir sorumluluk hissetmiş ve bu yolda öncülük edenlere örnek olma yükümlülüğüne inanmıştır.⁴⁶¹

Belyaev'in Ömer b. Abdülazîz'e karşı önyargılı tutumu, onun hakkındaki gözlemlerine de yansımaktadır. Evgeniy Aleksandrovich, yalnızca İslâm tarihi kaynaklarını değil, aynı zamanda Avrupalı tarihçileri de bu halifeye karşı öznel bir tavır sergilemekle suçlamaktadır. Başta Wellhausen olmak üzere Avrupalı tarihçilerin Müslüman düşüncesinden etkilendiklerini ve Ömer b. Abdülazîz'i dindar bir idealist, hatta ütöpik bir figür olarak gördüklerini ileri sürmektedir. Belyaev'e göre V. V. Barthold'un araştırması, Ömer b. Abdülazîz dönemine ait kaynaklar ve bilimsel literatür dikkate alındığında olağanüstü bir öneme sahiptir. Ona göre, Ömer b. Abdülazîz'in kişiliğini ve faaliyetlerini tarihsel olarak doğru bir şekilde aktaran en

⁴⁵⁸ Bolshakov, *İstoriya Halifata*. 4, 138-139.

⁴⁵⁹ Yiğit, "Süleyman b. Abdülmelik", 38/81; es-Suyutî, *Târîhu'l-hulefâ*, 371-372; Taberî, *Târîhu't-Taberî Taberî Tarihi*, 6/581-583.

⁴⁶⁰ Belyaev, *Arabi, İslâm i Arabskiy Halifat v Rannee Srednevekov'e*, 195.

⁴⁶¹ Bolshakov, *İstoriya Halifata*. 4,140.

önemli kaynak Barthold'un "Halif Omar II i Protivoreçivie İzvestiya o Ego Liçnosti" (Halife II. Ömer ve Kişiliği Hakkında Çelişkili Bilgiler)⁴⁶² adlı makalesidir.⁴⁶³ Belyaev'in yaşadığı dönem ve koşullar, gerekli kaynaklara erişim açısından oldukça sınırlı olduğu bilinmektedir. Bu nedenle belirli siyasî figürlere karşı önyargılı yaklaşmış olabilir. Ateist bir ideolojiyi benimseyen Belyaev'in, Halifelik tarihine ilişkin genel kabul görmüş gerekçeleri sorgulama eğiliminde olması yüksek bir olasılıktır.

Ömer b. Abdülazîz'i anlatan tek güvenilir kaynak olarak Barthold'a atıfta bulunan Belyaev, sekizinci Emevî halifesinin dindar ve zâhid bir kişi olmadığını savunmaktadır. Belyaev'e göre Barthold, Arap dili ve edebiyatında yer almayan ve Ömer b. Abdülazîz hakkında genel kabul görmüş Müslüman görüşlerinden önemli ölçüde farklı bir geleneği ortaya koymuştur. Belyaev, Barthold'un Ömer b. Abdülazîz'in halife olmadan önceki yaşam tarzına dair tespitlerine dayanarak onun dindar bir insan olmadığını iddia etmektedir. Örnek olarak, kırk yaşına ulaşmadan vefat eden Ömer b. Abdülazîz'in dokuzu çok sevdiği cariyesinden olmak üzere on dört çocuğu olduğunu öne sürmektedir. Ayrıca Belyaev, Ömer b. Abdülazîz'in Velîd b. Abdülmelik döneminde Medine valiliği yaptığı sırada, yerel âlimlerin tepkisini çeken emirler de dâhil olmak üzere halifenin tüm talimatlarını sorgusuz sualsiz yerine getirdiğini belirtmektedir. Ona göre bu emirlerden birinin sonucu, Abdullah b. Zübeyr'in oğlunun öldürülmesi olmuştur.⁴⁶⁴

Bu arada Ömer b. Abdülazîz'in çok sevdiği bir cariyesinin bulunduğu dair bilgilere rastlanmaktadır. Ancak bu cariyesini hizmetçilerinden biriyle evlendirdiği, bunun nedenini soranlara ise "Siz bilmez misiniz? Cenâb-ı Hak, 'Sevdiğiniz şeylerden infak etmedikçe...' (Âl-i İmrân 92. ayet) buyurmuştur" şeklinde yanıt verdiği nakledilmektedir.⁴⁶⁵ Burada, İslâm tarihinde adaleti nedeniyle Hz. Ömer'e nispetle "İkinci Ömer" olarak anılan⁴⁶⁶ ve ilk dört halifeyi örnek alan tutumları

⁴⁶² "Halif Omar II i Protivoreçivie İzvestiya o Ego Liçnosti" (Halife II. Ömer ve Kişiliği Hakkında Çelişkili Bilgiler) başlıklı makale, V. V. Barthold'un İslâm tarihi ve Arap hilafeti üzerine en önemli eserlerini içeren "Soçineniya" (Eserler) adlı eserin 4. cildinde yer almaktadır., Isaak Natanovich Vinnikov (ed.), *Akademik V. V. Bartold Soçineniya* (Moskova: Nauka Yayınevi, 1966), 4/504-531.

⁴⁶³ Belyaev, *Arabi, İslâm i Arabskiy Halifat v Rannee Srednevekov'e*, 195.

⁴⁶⁴ Belyaev, *Arabi, İslâm i Arabskiy Halifat v Rannee Srednevekov'e*, 196.

⁴⁶⁵ Mevlüt Poyraz, "Ömer b. Abdulazîz", *Akademik-Us* 3/1 (Eylül 2019), 100.

⁴⁶⁶ Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi (3. Cilt) [Emevîler Dönemi]*, 198.

dolayısıyla Hulefâ-i Râşidîn'in beşincisi kabul edilen⁴⁶⁷ II. Ömer'e, yani Ömer b. Abdülazîz'e yönelik önyargılı tutumunu ortaya koymak amacıyla Belyaev'in, onun evliliğini ve çocuk sahibi olmasını bir sakınca olarak göstermeye çalıştığı, ayrıca sevdiği bir cariyesinin bulunmasını merkeze alarak Ömer b. Abdülazîz'in zâhid olmadığı yönünde bir argüman geliştirmeyi amaçladığı gözlemlenmektedir.

Bolshakov bu durumu daha ayrıntılı şekilde aktarmaktadır. Anlatılarına göre, Velîd b. Abdülmelik'in Mescid-i Nebevî'yi genişletme emrini yerine getiren Ömer b. Abdülazîz, Hz. Fâtîma'nın torunları ile Hz. Hafsa'nın akrabalarına ait olan ve caminin doğu tarafında bulunan Hz. Peygamber'in eşlerine ait evleri yıkmak için izin almak zorunda kalmış ve bu süreçte çeşitli sorunlarla karşılaşmıştır. Bolshakov, Hz. Fâtîma'nın torunlarının bu talebi kesin bir dille reddettiğini, Hz. Hafsa'nın akrabalarının ise uzun müzakereler sonucunda kabul ettiğini belirtmektedir. Ayrıca, tazminat olarak camiye özel geçiş izni ve köle pazarı binasının verildiğini öne sürmektedir. Zübeyr b. Avvâm'ın torunu Hubeys b. Abdullah'ın, eski caminin yıkılmasını protesto ettiğini ve bu nedenle hayatını kaybettiğini ifade etmektedir. Bolshakov'a göre, Velîd b. Abdülmelik'in emriyle Hubeys'e hakaret edilmiş, üzerine soğuk su dökülmüş ve yüz kırbaç cezası uygulanmıştır. Bu cezaya dayanamayan Hubeys'in yaşamını yitirdiğini öne sürmektedir.⁴⁶⁸ Burada Bolshakov, Belyaev'in aksine herhangi bir suçlamada bulunmamakta ve Ömer b. Abdülazîz'i bu olayın sorumlusu olarak görmemektedir.

Filshinsky, Ömer b. Abdülazîz'in hilâfet makamına gelmeden önceki yaşam tarzına ilişkin olarak Belyaev'e benzer görüşler ortaya koymaktadır. Ancak hem Bolshakov hem de Filshinsky, bu konuda herhangi bir suçlama yöneltmemektedir. Filshinsky, Ömer b. Abdülazîz'in Suriye'de değil, Medine'de İslâm âlimleri arasında doğup büyüdüğünü ve Medine valiliği yaptığı dönemi dikkate alarak, onun yaşam tarzına dair bazı tespitlerde bulunmaktadır. Belyaev'in aksine, Filshinsky, Ömer b. Abdülazîz'i parfüm ve kıyafete aşırı para harcayan, lüks içinde yaşayan ve binicilik sporlarına düşkün bir züppe olarak nitelendirirken, fetih hareketlerinin ardından Medine'deki Arap soyluları arasında bu tür geleneklerin yaygın olduğunu

⁴⁶⁷ İsmail Yiğit, "Ömer b. Abdülazîz", *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 20 Mart 2025), 34/53, <https://islamansiklopedisi.org.tr/omer-b-abdulaziz>, 20.03.2025, 14:37.

⁴⁶⁸ Bolshakov, *İstoriya Halifata*. 4, 78.

savunmaktadır. Ömer b. Abdülazîz'i savunarak, kısa süren halifeliği sırasında önceki şöhretine rağmen sadelik ve zühd gösterdiğini, akrabalarının yağmacı davranışları karşısında savâfi topraklarından gelen tüm bağışları durdurduğunu ve Mervânîleri birçok kişisel ayrıcalıktan mahrum bıraktığını vurgulamaktadır.⁴⁶⁹ Filshtinsky ile aynı fikirde olan Bolshakov, Ömer b. Abdülazîz'in iç dünyasındaki değişimin, Medineli âlimlerle uzun süreli iletişim kurmasının etkisiyle kolaylaştığını doğrulamaktadır. Bolshakov'a göre bu ortam, Ömer b. Abdülazîz'i, Müslüman toplumunu Hz. Peygamber ve ilk iki halife döneminin idarî ve hukukî uygulamalarına yaklaştırma yönünde bir anlayış geliştirmeye sevk ettirmiştir.⁴⁷⁰

Bu bağlamda yapılan bir araştırmada, Abdülazîz b. Mervân'ın oğlu Ömer'in bir devlet adamı olarak değil, âlim olarak yetişmesini tercih ettiği belirtilmektedir. Medine'deki ilim atmosferinde dinî ilimlerin her alanında eğitim alan Ömer b. Abdülazîz'in, ayrıca Arapların önem verdiği şiir ve edebiyat gibi sanatlarda da yetkinlik kazandığı bildirilmektedir. Çocukluk ve gençlik dönemlerini Medine'de tamamladıktan sonra, devlet başkanı olan amcası Abdülmelik b. Mervân tarafından Şam'a davet edildiği ifade edilmektedir.⁴⁷¹ Bu bağlamda, Filshtinsky ve Bolshakov'un Ömer b. Abdülazîz'in Medine'de yetişmesi ve ilim tahsili almasının zühd yaşam tarzı üzerindeki etkisine dair değerlendirmeleri söz konusu araştırmada aktarılan verilerle örtüşmektedir.

Bundan sonra Bolshakov, halifeliğin konumunu zorlaştıran iki temel sorunun bulunduğunu belirtmektedir. Bunlardan ilki, vergi yükünün artmasıyla birlikte vergi mükellefleri arasında giderek büyüyen hoşnutsuzluk, diğeri ise Arap olmayan Müslümanların maruz kaldıkları eşitsizlikten duydukları rahatsızlıktır. Ayrıca, o dönemde mevâlî sayısının Arabistan dışındaki Arapların sayısına yaklaştığını vurgulamaktadır. Bolshakov, fethedilen halkın Müslüman azınlıkla birlik içinde tutulabildiğini, ancak iç çatışmaların büyük bir tehdit oluşturduğunu belirtmektedir. Bolshakov'a göre, Ömer b. Abdülazîz bu durumu iyice anlamış ve çözümün, Hz. Peygamber ile ilk iki halifenin zamanındaki hukuk normlarını yeniden tesis etmekte olduğunu görmüştür. Bu bağlamda Oleg Georgiyevich, Ömer b. Abdülazîz'i yeni

⁴⁶⁹ Filshtinsky, *Halifat Pod Vlast'yu Dinastii Omeyadov (661–750)*, 118.

⁴⁷⁰ Bolshakov, *İstoriya Halifata*, 4, 139.

⁴⁷¹ Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi (3. Cilt) [Emevîler Dönemi]*, 198.

hukuk normları oluştururken karşılaştığı zorluklardan bir çıkış yolu bulan Hz. Ömer'den ziyade Hz. Ali'ye benzetmektedir. Anlatılarına göre Ömer b. Abdülazîz, maliyetleri artırmak yerine, yükleri azaltarak çözmeye çalışmış ve bunu da dinî kurallara sıkı sıkıya bağlı kalarak gerçekleştirmeyi hedeflemiştir.⁴⁷²

Filshinsky, Ömer b. Abdülazîz'in iç politikasının, devleti İslâmî kanunlara uygun bir şekilde yönetmeye çalışan ümmetin bir yöneticisi olarak şekillendiğini savunmaktadır. Ayrıca, onun Abdülmelik b. Mervân döneminde dar bir Arap otoriterliğine dönüşen rejimin, sosyal tabanını kaybedip tarihsel olarak yok olma tehlikesiyle karşılaştığını fark ettiğini ifade etmektedir. Filshinsky, Ömer b. Abdülazîz'in halifeliğin birliğinin, Suriye birlikleriyle değil, yeni bir ideolojiyle desteklenmesi gerektiğini kabul ettiğini belirtmektedir. Ona göre, Ömer b. Abdülazîz, mevcut durumu düzeltmenin yolunun İslâm'da olduğunu düşünüp, İslâm'ın ilkelerine sıkı sıkıya bağlı kalarak, ayrımcılığı ortadan kaldırıp eşit haklara sahip bir toplum yaratmayı amaçlamıştır. Ancak Filshinsky, bu prensibin o dönemde pratikte uygulanmasının, halifeliğin farklı bölgelerindeki gelenekler ve yaşam koşulları nedeniyle zor olacağını öngörmektedir.⁴⁷³

Konu ile ilişkin araştırmada, Ömer b. Abdülazîz'in malî alanda kapsamlı ve başarılı bir vergi reformu gerçekleştirdiği belirtilmektedir. Ömer b. Abdülazîz'in fethedilen toprakları Müslümanların ortak mülkü olarak değerlendirdiği ve bu doğrultuda 100/718-719 yılından itibaren harâcî arazilerin satışını yasakladığı ifade edilmektedir. Ayrıca, toprak sahiplerinden haraç, mahsullerden ise öşür vergisi olmak üzere iki temel vergi alınmasını sağladığı, mevâlîye uygulanan cizye vergisini kaldırdığı ve zimmîler arasında ruhban sınıfını ve cizye ödemekte zorlanan kesimleri geçici süreyle bu yükümlülükten muaf tuttuğu ileri sürülmektedir. Bununla birlikte, dinî temele dayanmayan vergileri kaldırdığı ve ziraî üretimi teşvik etmek amacıyla zimmîlere belirli muafiyetler tanıdığı ifade edilmektedir. Ayrıca, Ömer b. Abdülazîz'in malî sistemde gerçekleştirdiği düzenlemelerin devlet hazinesini güçlendirdiği ve bu kaynakların savaşlar ya da isyanları bastırmak yerine halkın refah seviyesini artırmak amacıyla kullanıldığı vurgulanmaktadır.⁴⁷⁴ Başka bir

⁴⁷² Bolshakov, *İstoriya Halifata*. 4, 140.

⁴⁷³ Filshinsky, *Halifat Pod Vlast'yu Dinastii Omeyadov (661-750)*, 118-119.

⁴⁷⁴ Yiğit, "Ömer b. Abdülazîz", 34/54.

araştırmada ise bu dönemde yönetim karşıtlarının herhangi bir isyan girişiminde bulunmamaları nedeniyle malî kaynaklar üzerinde ek bir yük oluşmadığı ifade etmektedir.⁴⁷⁵ Görüldüğü gibi, Filshinsky ve Bolshakov'un, İslâm tarihi araştırmalarında yer alan bilgilere oldukça yakın bir tutum sergilediği anlaşılmaktadır.

Filshinsky Ömer b. Abdülazîz'i anlatırken, bu halifenin selefiyle karşılaştırıldığında daha sert ama dürüst bir hükümdar olarak kendinî kanıtladığını ifade etmektedir. Ömer b. Abdülazîz'in otoriter olduğunu vurgulayarak, eyaletlerdeki memurları ve emirleri daha sıkı denetlemesi nedeniyle yönetiminin dedesi Abdülmelik'ten bile daha sert olduğunu belirtmektedir. Bununla birlikte, politikalarını uygulamak için kaba kuvvet kullanmaya çalışmadığını da itiraf etmektedir. Filshinsky, Ömer b. Abdülazîz'in yerel yetkililerin talimatlarına sıkı sıkıya uymasını talep ettiğini, bu yetkililerin siyasî görüşlerinin ise Süleyman b. Abdülmelik dönemine kıyasla kendisi için daha az önemli olduğunu, hatta Haccâc'ın atadığı görevlileri yetkin olmaları durumunda çeşitli görevlere atamaya bile istekli olduğunu ifade etmektedir. Ancak, Ömer b. Abdülazîz'in, Yezîd b. Mühelleb gibi nüfuzlu yetkililerden kurtulmaya çalıştığını belirtmektedir. Yezîd b. Mühelleb'i görevden aldıktan sonra Doğu'yu daha etkili bir şekilde kontrol edebilmek için Kûfe, Basra ve Horasan olarak üç ayrı emirlik tahsis ettiğini ileri sürmektedir.⁴⁷⁶

Bolshakov Ömer b. Abdülazîz'in yönetime geldikten hemen sonra Mısır vergi dairesi başkanı Üsâme b. Zeyd'i⁴⁷⁷ emirlerine uymayanların ellerini kesmek de dahil olmak üzere kanunsuz zulüm nedeniyle görevden aldığını ve İfrîkiye valisi, Yezîd b. Ebû Müslim'i de zulmü nedeniyle görevinden aldığını dile getirmektedir.⁴⁷⁸

Üç Rus oryantalisti Belyaev, Filshinsky ve Bolshakov, Ömer b. Abdülazîz'in temel kaygısının Müslümanların, özellikle de mevâlînin durumunun iyileştirilmesi

⁴⁷⁵ Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi (3. Cilt) [Emeviler Dönemi]*, 206.

⁴⁷⁶ Filshinsky, *Halîfat Pod Vlast'yu Dinastii Omeyadov (661–750)*, 121.

⁴⁷⁷ Bolshakov Üsâme b. Zeyd hakkında iyi bir açıdan konuşmamaktadır. Anlatımında Üsâme'nin Süleyman b. Abdülmelik tarafından maliye ve vergi tahsilatından sorumlu olarak atandığından bahsetmektedir. Ona göre Arap kaynakları Üsâme'den söz etmiyordu ama Hıristiyan kaynakları onun çok kötü bir adam olduğunu söylüyordu. Yazar, Üsâme'nin nüfusun en bağımsız grubu olan din adamları ve manastırlar üzerindeki kontrolünü sıkılaştırdığını vurgulamaktadır., Bolshakov, *İstoriya Halifata. 4*, 121.

⁴⁷⁸ Bolshakov, *İstoriya Halifata. 4*, 140-141.

olduğunu belirtmektedir. Ayrıca, iç çatışmaları sona erdirmek amacıyla Şîiler ve Hâricîlerle müzakere yapmaya çalıştığını da aynı şekilde vurgulamaktadırlar. Hatta, Belyaev'in bile, Ömer b. Abdülazîz'in cihada karşı olduğunu ve ekonomik baskı ile barışçıl dinî propaganda yoluyla İslâm'ı yaymaya çalıştığını belirten bir açıklaması bulunmaktadır.⁴⁷⁹ Aynı zamanda, Rus oryantalistin üçü de Ömer b. Abdülazîz'in Konstantinopolis'teki birliklerini geri çağırıldığını, ancak orduya verdiği önemi kaybetmediğini ve malî desteği önemli ölçüde artırdığını belirtmektedirler.⁴⁸⁰ Burada Bolshakov, ordunun Konstantinopolis'ten çekilmesinin Bizans'la savaşın sonu olmadığına, bunun sadece Küçük Asya'daki geleneksel yaz baskınlarına dönülmesi anlamına geldiğini savunmaktadır.⁴⁸¹

Konuyla ilgili araştırmada, Ömer b. Abdülazîz'in ilk icraatının, İstanbul'u kuşatmakta olan Mesleme b. Abdülmelik'in ordusunu geri çağırarak olduğu ifade edilmektedir. Ayrıca, 100/718-719 yılında Bizans tarafından tahrip edilen Lazkiye şehrinin yeniden inşa ve tahkim edildiği, bunun yanı sıra sınır güvenliğinin sağlanması ve Bizans'a saldırı imkânı tanınmaması amacıyla yaz ve kış seferlerinin sürdürüldüğü aktarılmaktadır.⁴⁸² Bu bağlamda Bolshakov'un değerlendirmelerinin İslâm tarihi üzerine yapılan çalışmalarda sunulan bilgilerle büyük ölçüde örtüştüğü söylenebilmektedir.

Belyaev, Filshtinsky ve Bolshakov, Ömer b. Abdülazîz'in sosyal tabanını genişleterek hânedanın hakimiyetini güçlendirmeye çalıştığını ve bunun için valilere mevâliden cizye vergisini kaldırıp onları divana dahil etmelerini emrettiğini belirtmektedir. Ancak, hazinenin devlet vergilerindeki azalma nedeniyle zor durumda kalacağı endişesiyle tüm toprak sahipleri ve çiftçilerden haracın tahsil edilmesini istediğini ifade etmektedirler. Rus oryantalistlere göre, Ömer b. Abdülazîz'in kısa vadeli yönetimi, reformların uygulanmasına olanak sağlamamış, ölümünden sonra bu reformları sürdürecekle haleflerinin olmaması ve geleneksel Emevî vergi politikasının devam etmesi, nüfusun yeniden sömürülmesine yol

⁴⁷⁹ Belyaev, *Arabi, İslâm i Arabskiy Halifat v Rannee Srednevekove*, 197; Filshtinsky, *Halifat Pod Vlast'yu Dinastii Omeyadov (661–750)*, 120; Bolshakov, *İstoriya Halifata*. 4, 143.

⁴⁸⁰ Belyaev, *Arabi, İslâm i Arabskiy Halifat v Rannee Srednevekove*, 197; Filshtinsky, *Halifat Pod Vlast'yu Dinastii Omeyadov (661–750)*, 117; Bolshakov, *İstoriya Halifata*. 4, 143.

⁴⁸¹ Bolshakov, *İstoriya Halifata*. 4, 144.

⁴⁸² Yiğit, "Ömer b. Abdülazîz", 34/53.

açmıştır. Bu durumun da nihayetinde Emevîler'in çöküşüne neden olduğunu iddia etmektedirler.⁴⁸³

3. Yezîd b. Abdülmelik

Filshtinsky ve Bolshakov, Yezîd b. Abdülmelik'in kişiliği hakkında benzer açıklamalarda bulunurken, Belyaev ise bu konuda herhangi bir bilgi sunmamaktadır. Belyaev, yalnızca Yezîd b. Abdülmelik'in halifeliği döneminde daha önce vergiye tabi olmayan Hristiyan din adamlarından vergi alınmaya başlandığını belirtmekle yetinmektedir.⁴⁸⁴

Bolshakov, Muâviye b. Ebû Süfyân'ın anne tarafından torunu olan Yezîd b. Abdülmelik'in hilâfet makamına geldiğinde yaklaşık otuz beş yaşında olduğunu belirtmektedir. Ayrıca, onun uzun boylu, tıknaz, yakışıklı ve açık tenli olduğunu, Ömer b. Abdülazîz'in tam tersi bir karaktere sahip olduğunu ifade etmektedir.⁴⁸⁵ Filshtinsky ise Yezîd b. Abdülmelik'in dindarlık konusunda selefini taklit etmeye çalışmasına rağmen, ciddiyetsizliği nedeniyle başarısız olduğunu vurgulamaktadır.⁴⁸⁶ Bolshakov, Yezîd b. Abdülmelik'in zamanın standartlarına göre kaprisli ve zalim olduğunu, ideal bir Müslüman toplumu kurma iddiası olmadığı için Ömer b. Abdülazîz'in politikalarını sürdürmediğini savunmaktadır. Hem Filshtinsky hem de Bolshakov, Yezîd b. Abdülmelik'in havâiliğini vurgulayarak, onun ölümünün en sevdiği cariyelerinden biri olan Habbâbe'nin kaybından kaynaklanan acıdan dolayı olduğunu belirtmektedir.⁴⁸⁷

Ünal Kılıç, Benî Ümeyye'nin Mervânî koluna mensup bir baba ile Süfyânî kolundan bir annenin oğlu olarak dünyaya gelen Yezîd b. Abdülmelik'in, annesine nispetle Yezîd b. Âtike olarak da anıldığını belirtmektedir. Ayrıca annesinin, Emevî ailesinin her iki kanadına mensup olması sebebiyle Yezîd'i diğer kardeşlerine kıyasla daha üstün gördüğüne dair rivayetlerin bulunduğunu ifade etmektedir. Bunun yanı sıra, Yezîd b. Abdülmelik'in halifeliğinin ilk günlerinde Ömer b. Abdülazîz'i örnek

⁴⁸³ Belyaev, *Arabi, İslâm i Arabskiy Halifat v Ranee Srednevekov'e*, 197-198; Filshtinsky, *Halifat Pod Vlast'yu Dinastii Omeядov (661-750)*, 122; Bolshakov, *İstoriya Halifata. 4*, 147.

⁴⁸⁴ Belyaev, *Arabi, İslâm i Arabskiy Halifat v Ranee Srednevekov'e*, 199.

⁴⁸⁵ Bolshakov, *İstoriya Halifata. 4*, 147.

⁴⁸⁶ Filshtinsky, *Halifat Pod Vlast'yu Dinastii Omeядov (661-750)*, 123.

⁴⁸⁷ Filshtinsky, *Halifat Pod Vlast'yu Dinastii Omeядov (661-750)*, 123; Bolshakov, *İstoriya Halifata. 4*, 147.

aldığını ve onun davranışlarını benimsemeye çalıştığını aktarmaktadır.⁴⁸⁸ Yezîd b. Abdülmelik'in dinî yönünün zayıf olduğu yönündeki iddialara karşı, bu değerlendirmelerin gerçeği yansıtmadığına dair görüşler de mevcuttur. Nitekim hilâfete intisabından önce daha güçlü bir dinî duyarlılığa sahip olduğu belirtilen Yezîd'in, halife olduktan sonra içinde bulunduğu ortamın etkisiyle dinî yükümlülüklerini ihmal etmeye başladığı ileri sürülmektedir. Bununla birlikte, onun eğlenceye düşkünlüğünün devlet yönetiminden bütünüyle uzaklaştığı ve idareyi valilere terk ettiği anlamına gelmediği yönünde değerlendirmeler bulunmaktadır. Zira Yezîd'in sık sık vali ve diğer idari görevlilerin atanması ya da görevden azledilmesi süreçlerine müdahil olması, onun yönetimle ilgisini sürdürdüğüne dair bir gösterge olarak değerlendirilmektedir.⁴⁸⁹ Filshinsky'nin sunduğu bilgilerin İslâm tarihçilerinin aktardığı verilerle örtüştüğü görülmektedir. Öte yandan, Bolshakov'un Yezîd b. Abdülmelik'i kaprisli ve zalim bir figür olarak tasvir etmesinin, subjektif bir yaklaşımı yansıttığı anlaşılmaktadır.

Filshinsky'nin anlatımına göre, Yezîd b. Abdülmelik'in hilâfet makamına geçmesiyle birlikte Kaysîler yeniden iktidara gelmiştir. Filshinsky, Ömer b. Abdülazîz'in Konstantinopolis kuşatması sırasında Arap ordusuna komuta eden Kaysî komutanlarından Mesleme'yi azledip sürgüne göndermesinin, Abdülmelik ve Haccâc'ın fetih politikalarından vazgeçtiğini gösterdiğini, bu durumun Kaysîlerin öfkesine yol açtığını iddia etmektedir. Kaysîlerin öfkesine, Yemenliler gibi diğer kabilelerin de katılarak daha fazla genişlemeyi desteklemesiyle, Kaysîler etrafında birleşmişlerdir. Ayrıca, Irak'ta bulunan Suriye birliklerinin de kısmen Kaysîleri desteklediğini belirtmektedir. Yezîd b. Abdülmelik'in de bu kabilelerin çıkarları doğrultusunda hareket ettiğini ifade etmektedir. Filshinsky, "Irak'ın ve tüm Doğu'nun hükümdarı" unvanını alan Mesleme'nin, yeniden Suriye ordusunun komutanlığına atandığını bildirmektedir. Yezîd b. Abdülmelik döneminde, Berberîlere karşı cezaî bir sefer düzenlendiğini, onlara kötü davranıldığını ve bazı

⁴⁸⁸ Ünal Kılıç, "Yezîd II", *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 24 Mart 2025), 43/515, <https://islamansiklopedisi.org.tr/yezid-ii>, 24.03.2025, 14:17.

⁴⁸⁹ Mehmet Akif Fidan, "Yezib b. Abdülmelik ve Dönemi Üzerine", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 49/2 (2008), 341-342.

köylerin yerle bir edildiğini vurgulamaktadır. Ayrıca, fetih savaşlarının yeniden başlatıldığını belirtmektedir.⁴⁹⁰

Filshtinsky'nin Mesleme'yi Kaysî kabilesinin komutanı olarak tanımlamasının, Bolshakov'un vurguladığı önemli bir gerçeği gözden kaçırdığı belirtilmelidir. Bolshakov, Yezîd b. Abdülmelik'in Hâricîlerle mücadelesinde Kûfelilere güvenemeyeceğini anlayarak kardeşi Mesleme'yi "Irak'ın ve tüm Doğu'nun valisi" unvanıyla görevlendirdiğini ifade etmektedir. Bu durumun, Mesleme'nin yalnızca bir kabile komutanı değil, halifenin kardeşi olarak önemli bir siyâsî ve askerî yetkiye sahip olduğunu gösterdiğini öne sürmektedir. Ayrıca Bolshakov, Ömer b. Abdülazîz döneminde Konstantinopolis kuşatmasının, ordunun karşılaştığı zorluklar nedeniyle sonlandırıldığını belirtmektedir. Bu bilgiler, Filshtinsky'nin değerlendirmelerindeki eksiklikleri tamamlar niteliktedir.⁴⁹¹

İbnü'l-Esîr'in aktardığı rivayete göre, Mesleme b. Abdülmelik, Emevî tarihinin en kuvvetli isyanlarından biri Yezîd b. Mühelleb'e karşı yürüttüğü mücadeleyi tamamladıktan sonra, kardeşi Yezîd b. Abdülmelik tarafından Kûfe, Basra ve Horasan'ın idaresiyle görevlendirilmiştir.⁴⁹² İstanbul kuşatmasıyla ilgili olarak, İslam ordusunu zor durumda bırakan bu kuşatmanın, 99/717 yılı başlarında Ömer b. Abdülazîz'in talimatıyla sonlandırıldığı bilgisi bulunmaktadır.⁴⁹³ Bu bağlamda, Bolshakov'un sunduğu bilgilerin, İslâm tarihi kaynakları ve İslâm tarihçilerinin aktardığı verilerle büyük ölçüde örtüştüğü gözlemlenmektedir.

Filshtinsky, Yezîd b. Abdülmelik dönemiyle ilgili daha kapsamlı bir anlayış sunmak amacıyla Kaysîler ve Kelbîler kavramlarını tanımlamaktadır. Bu kavramların büyük ölçüde keyfî olduğunu savunan Filshtinsky, Irak'ın ilk fethinde Yemenlilerin belirleyici bir rol oynadığını ancak Kuzeylilerin de önemli katkılar sağladığını belirtmektedir. Bu doğrultuda, fethin ilk aşamalarında iki kabile grubu arasında temel bir farklılık bulunmadığı sonucuna varmaktadır. Filshtinsky'e göre kuzeyli ve güneyli ayrımları, fethedilen şehir ve eyaletlerdeki yerleşim düzenleri, seferlere katılımları ve maaş dağılımları gibi unsurlara bağlı olarak sonradan ortaya çıkmıştır.

⁴⁹⁰ Filshtinsky, *Halifat Pod Vlast'yu Dinastii Omeyyadov (661–750)*, 123.

⁴⁹¹ Bolshakov, *İstoriya Halifata*. 4, 142.

⁴⁹² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih Tercümesi*, 5/80.

⁴⁹³ Kurt, "Mesleme b. Abdülmelik", 29/319.

Filshtinsky, güneyli ve kuzeyliler arasındaki ilk çatışmanın kaynaklarda ikincil düzeyde ele alındığını ve bu çatışmanın özünün gizlendiğini ileri sürmektedir. Ayrıca, ilerleyen dönemlerde uygulanan fetih politikalarının Yemenlilerin çoğunu muhalefete ittiğini vurgulamaktadır. Emevîler'in Süleyman b. Abdülmelik, Ömer b. Abdülazîz ve Yezîd b. Abdülmelik dönemlerinde kabile gruplarıyla değişen ilişkilerini analiz edebilmek için, Güney Arap kabile grubunun önde gelen liderlerinden Yezîd b. Mühelleb'in siyasî kariyerini incelemenin anlamlı olduğunu belirtmektedir. Ezd kabilesine mensup olan Yezîd b. Mühelleb'in istikrarsız siyasî yolculuğunu ele alan Filshtinsky, bu istikrarsızlığın Emevîler hânedanının geleceğinde trajik bir rol oynadığını savunmaktadır.⁴⁹⁴

Bu çerçevede yapılan bir araştırmada, Yezîd b. Abdülmelik'in, Yemenî siyaseti benimseyen Süleyman b. Abdülmelik'in aksine, Kaysîleri önceleyen bir yönetim anlayışını benimsediği belirtilmektedir. Kaysîleri temsil eden Sakîflilerin, Yezîd b. Abdülmelik döneminde siyasî etkinlik açısından en parlak yıllarını yaşadığı ifade edilmektedir. Ayrıca, Yezîd b. Abdülmelik'in Kaysî yanlısı politikasının, Irak'ta Yezîd b. Mühelleb'in isyanının en belirgin sebebi olduğu savunulmaktadır. Süleyman b. Abdülmelik ve Yezîd b. Abdülmelik'in Arap idaresini Yemenî ve Kaysî uçlarına kaydırmalarının kabileler arasındaki denge politikasını bozduğu, eski düzenin yeniden tesisini imkânsız hale getirdiği ve kendilerinden sonraki devlet başkanları için olumsuz bir örnek teşkil ettiği ileri sürülmektedir.⁴⁹⁵ Ayrıca, Yezîd b. Mühelleb isyanının Emevîler'i sarsan en önemli ayaklanmalardan biri olduğu belirtilmekte ve Emevîler'e karşı Yemenîleri saflarına katılmaya çağıran Abbâsî ihtilâlinin gelişiminde bu isyanın önemli bir rol oynadığı vurgulanmaktadır.⁴⁹⁶ Bu doğrultuda, Filshtinsky'nin yaklaşımının, çağdaş araştırmalarda sunulan verilerle büyük ölçüde örtüştüğü bilinmektedir.

Bolshakov'un anlatıları da Filshtinsky'nin yaklaşımıyla benzerlik arz etmektedir. Yezîd b. Mühelleb gibi otoriter bir figürün başlattığı ayaklanmanın, iktidardaki hânedan için Hâricî isyanlarından daha büyük bir tehdit oluşturduğunu

⁴⁹⁴ Filshtinsky, *Halîfat Pod Vlast'yu Dinastii Omeyadov (661–750)*, 124.

⁴⁹⁵ Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi (3. Cilt) [Emevîler Dönemi]*, 209-211.

⁴⁹⁶ Kılıç, "Yezîd II", 43/515.

vurgulamaktadır.⁴⁹⁷ Genel olarak her iki yazar da Yezîd b. Mühelleb'in isyanı ve yenilgisinin Arap kabileleri arasındaki ayrılıkları derinleştirdiği görüşündedir. Filstinsky ve Bolshakov'a göre, bu yenilgiden sonra Kaysîlerin ordudaki etkisi artmış, Irak ve doğu vilayetlerinde önemli mevkilere yerleşmişlerdir. Buna karşılık Yemenliler geri planda kalmış, bu durum ise Ezd kabilesinden olan Mühellebîler'in tasfiyesinin intikamı olarak Emevîler'in devrilmesine zemin hazırlamıştır.⁴⁹⁸

Bolshakov, Mâverâünnehir'deki istikrarsızlık sorununa da değinmekte ve bu durumu Ömer b. Abdülazîz'in ideal bir Müslüman devleti oluşturma çabalarıyla ilişkilendirmektedir. Bolshakov'a göre, gayrimüslimlere yönelik liberal yaklaşımlar ile İslâm'ın yayılmasını teşvik etme çabası arasında kurulan denge arayışı, vergilendirme politikalarında da kendinî göstermiştir. Bu durumun, bir yandan keyfi vergilendirmeyi sınırlama ihtiyacı, diğer yandan devlet gelirlerini yüksek tutma arzusu arasında bir gerilim yarattığını bildirmektedir. Bolshakov, bu çelişkili politikanın bazı kesimlerde hayatın kolaylaşacağına dair zayıf bir umut oluşturduğunu, diğerlerinde ise zayıfladığı düşünülen iktidardan kurtulma arzusunu körüklediğini belirtmektedir. Bu tür istikrarsızlıkların özellikle yerel hânedanların siyasî bağımsızlıklarını ve silahlı kuvvetlerini korudukları bölgelerde daha belirgin olduğunu ifade etmektedir. Henüz on-on beş yıl önce fethedilen Mâverâünnehir de Bolshakov'a göre bu durumun tipik bir örneğidir.⁴⁹⁹

Bolshakov, 100/719 yılı sonunda Mâverâünnehir'in bazı bölgelerinde haraç ödemeyi reddetme eğilimlerinin ortaya çıktığını ve bunun dinden dönme olarak değerlendirildiğini belirtmektedir. Bu gelişmenin arka planında Semerkand'ın iadesi için yapılan anlaşmalara aykırı yürütülen başarısız müzakereler, ataların inancından vazgeçmenin karşılığında vergi muafiyeti sağlanacağına dair tutarsız vaatler ve Türklerden gelen yardım vaatleri gibi etkenlerin bulunduğunu savunmaktadır. Bolshakov, bu istikrarsızlık sürecinin başlangıcında, şımarık, kibirli ve güvenilmez biri olarak nitelendirdiği Saîd Huzeyne'nin sorumlu olduğunu ileri sürmektedir. Mesleme'nin görevden alınmasının ardından ise Horasan valiliğine Saîd b. Amr

⁴⁹⁷ Bolshakov, *İstoriya Halifata*. 4, 148.

⁴⁹⁸ Filstinsky, *Halifat Pod Vlast'yu Dinastii Omeyadov (661–750)*, 126; Bolshakov, *İstoriya Halifata*. 4, 154.

⁴⁹⁹ Bolshakov, *İstoriya Halifata*. 4, 154.

Haraşî'nin atanmasıyla birlikte bölgedeki durumun yeniden şekillendiğini ifade etmektedir.⁵⁰⁰

Bolshakov, sert yönetim uygulamalarına dönüşün yalnızca Soğd'daki isyancı dihkanlar arasında değil, aynı zamanda Berberîler arasında da güçlü bir tepkiye yol açtığını belirtmektedir. Ona göre Berberî göçebeleri, yüzyıllardır monarşik otoriteye boyun eğmeye alışkın olan Iraklılar ve Mısırlılar kadar merkezî otoritenin baskısına dirençli değildi. Bu durum, Emevî idaresinin farklı toplumsal gruplar üzerindeki etkisini anlamada önemli bir gösterge olarak değerlendirilmektedir. Bolshakov, Yezîd b. Abdümelik döneminde İfrîkiye valiliği yapan ve Haccâc'ın son kâtibi olan Yezîd b. Ebû Müslim'in, âmirinden öğrendiği otoriter yönetim anlayışını sürdürmeye çalıştığını, ancak bu sert tutumun sonucunda Berberîler tarafından öldürüldüğünü ifade etmektedir. Bolshakov, valiyi öldüren Berberîlerin halifeye başvurarak af dilediklerini ve cezasız kaldıklarını vurgulamaktadır. Bu durumun, Emevî karşıtı propagandanın yayılmasını kolaylaştırdığını ve ilerleyen dönemde Emevî otoritesine karşı artan muhalefetin zeminini hazırladığını savunmaktadır.⁵⁰¹

Bolshakov ayrıca, Soğdluların Türkler tarafından desteklenen ayaklanmasının bastırılmasıyla eş zamanlı olarak halifeliğin İrmîniye ve Kafkasya bölgelerinde aktif askerî hareketler yürüttüğünü belirtmektedir. Bu kapsamda Hazarların Transkafkasya'daki kış meralarına yönelik istilalarının püskürtüldüğünü ya da onlara karşı saldırılar düzenlendiğini ifade etmektedir. Bolshakov, bu askeri faaliyetlerin halifeliğin kuzey sınırlarında devam eden güvenlik politikalarının bir parçası olarak değerlendirilmesi gerektiğine işaret etmektedir.⁵⁰²

Bolshakov, Hazarlarla yapılan savaşta özellikle İrmîniye valisi Cerrâh b. Abdullah el-Hakemî'ye dikkat çekmektedir. Onu, Haccâc döneminde İbnü'l-Eş'as ile yapılan savaşta öne çıkan enerjik ve deneyimli bir komutan olarak tanımlamaktadır. Bolshakov, Cerrâh'ın Belencer'de Hazarları mağlup ettiğini, önemli ganimetler ele geçirdiğini ve Belencer hükümdarını casus yapmak amacıyla otuz bin dirheme satın alarak, hükümdarın ailesiyle birlikte kaçakların ailelerini ele geçirdiğini belirtmektedir. Ayrıca, Belencer meselesi çözüldükten sonra Cerrâh'ın Türklerin kırk

⁵⁰⁰ Bolshakov, *İstoriya Halifata. 4*, 155-156.

⁵⁰¹ Bolshakov, *İstoriya Halifata. 4*, 159.

⁵⁰² Bolshakov, *İstoriya Halifata. 4*, 161.

bin çadırının bulunduğu Vebender'e gittiğini, bu topluluğun savaşmak yerine haraç ödemeye karar verdiğini ifade etmektedir. Bolshakov, Semender'e düzenlenen sonraki bir askeri seferin, Belencer hükümdarının dağlıların bir ayaklanma hazırlığı yaptığı haberinin alınmasıyla durdurulduğunu ve Cerrâh'ın geri dönerek kışı Şekki'de geçirdiğini açıklamaktadır. Bu olaylar yaşanırken Yezîd b. Abdülmelik'in, askerî harekât alanından uzak olan Ürdün'deki sarayında beklenmedik bir şekilde hayatını kaybettiğini vurgulamaktadır.⁵⁰³

Adem Apak değerlendirmelerinde, Yezîd b. Abdülmelik'in uygulamalarının yalnızca Arapları değil, Araplar dışındaki diğer Müslümanları da rahatsız ettiğini belirtmektedir. Selefî Ömer b. Abdülazîz'in tüm Müslümanları eşit gören yönetim anlayışının terk edilerek Araplar dışındaki Müslümanlara ikinci sınıf muamelesi yapıldığını ve üzerlerine yeniden cizye yüklediğini ifade etmektedir. Bu uygulamalardan rahatsız olan Berberîlerin Kuzey Afrika'da isyan başlattığını ve valileri Yezîd b. Ebû Müslim'i öldürdüklerini dile getirmektedir. Yezîd b. Abdülmelik döneminde ortaya çıkan iç sorunlar nedeniyle fetih hareketlerinin sekteye uğradığını, hatta daha önce ele geçirilmiş toprakların bir kısmının kaybedilmesinin engellenemediğini bildirmektedir. Daha fazla toprak kaybının önüne geçilebilmesi amacıyla çeşitli bölgelere seferler düzenlendiğini ve bu faaliyetlerin ağırlıklı olarak Mâverâünnehir, Hazar bölgesi, Anadolu ve Endülüs'te gerçekleştirildiğini ifade etmektedir.⁵⁰⁴

Apak, Hazar bölgesinin, Yezîd b. Abdülmelik'in halifeliği sırasında askerî hareketliliğin en yoğun yaşandığı coğrafya olduğunu vurgulamaktadır. 103/722 yılında Hazarların, Emevî Devleti'ndeki iç karışıklıklardan faydalanarak Müslümanların hâkim olduğu topraklara akınlar düzenlediğini, bunun üzerine Yezîd b. Abdülmelik'in Cerrah b. Abdullah el-Hakemî'yi onlarla mücadeleyle görevlendirdiğini aktarmaktadır. Cerrah'ın bu bölgeye gerçekleştirdiği seferler neticesinde Hazarların en önemli merkezlerinden biri olan Belencer'i fethetmeyi başardığını belirtmektedir.⁵⁰⁵ Burada, Bolshakov'un genel olarak nesnel bir tutum benimsediği ve İslâm tarihçileriyle örtüşen bir yaklaşım sergilediği görülmektedir.

⁵⁰³ Bolshakov, *İstoriya Halifata*. 4, 163.

⁵⁰⁴ Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi (3. Cilt) [Emeviler Dönemi]*, 212.

⁵⁰⁵ Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi (3. Cilt) [Emeviler Dönemi]*, 212-213.

4. Hişâm b. Abdülmelik

Filshtinsky'e göre, 105/724 yılında Abdülmelik b. Mervân'ın oğullarından halife olan son kişi Hişâm b. Abdülmelik halifelik makamına çıkmış, ardından kardeşi Yezîd b. Abdülmelik tarafından, kendi oğlunun halife olması şartıyla bu göreve atanmıştır. Filshtinsky, Hişâm b. Abdülmelik'in yaklaşık yirmi yıl boyunca devleti yönetme imkânı bulduğunu, bunun da onu yönetim süresi uzun olan üç Emevî halifesinden biri haline getirdiğini belirtmektedir. Bu nedenle, tarihî kroniklerde Hişâm b. Abdülmelik'in hayatına dair birçok ayrıntılı anlatım yer aldığını ifade etmektedir.⁵⁰⁶

Hişâm b. Abdülmelik dönemi üzerine araştırma yapan İslâm tarihçisi İsmail Hakkı Atçeken, 105/724 yılında hilâfet makamına gelen Hişâm b. Abdülmelik'in, Muâviye b. Ebû Süfyân ve Abdülmelik b. Mervân ile birlikte Ümeyyeoğulları içinde en önemli üç halifeden biri olduğunu belirtmektedir. Hişâm'ın devlet yönetiminde akıllı, tedbirli ve basiret sahibi bir siyasetçi olduğunu ve bu hususta tarihçilerin ortak bir görüşe sahip olduğunu ifade etmektedir. Atçeken, söz konusu üç halifenin, on dört Emevî halifesi arasında gerek hilâfet sürelerinin uzunluğu gerekse yöneticilik vasıfları bakımından özel bir konumda bulunduğunu ileri sürmektedir.⁵⁰⁷ Burada, Filshtinsky'nin Hişâm'ı Benî Ümeyye'nin önde gelen üç halifesinden biri olarak nitelendirmesi, İsmail Hakkı Atçeken'in değerlendirmesiyle örtüşen bir bilgi sunduğunu göstermektedir. Ancak Filshtinsky'nin, bu halifelerin kimler olduğunu açıkça belirtmeksizin yalnızca hilâfet sürelerinin eşit uzunlukta olduğunu ifade etmekle yetindiği görülmektedir.

Bolshakov, Hişâm b. Abdülmelik'in kardeşi Yezîd b. Abdülmelik'in vasiyetiyle halife olduğunu doğrulamakta ve Yezîd'in ölümü ile Hişâm'ın Kuzey Suriye'deki sarayından Şam'a gelişi arasında en az on gün geçtiğini belirtmektedir. Bu süre zarfında herhangi bir olayın yaşanmamış olmasını, halifeliğin başkentindeki siyasî istikrarın bir göstergesi olarak değerlendirmektedir. Ayrıca Suriyelilerin hânedana sâdık bir destekçi olmaya devam ettiğini vurgulamaktadır. Bolshakov, Hişâm b. Abdülmelik'in seleflerinden farklı olarak Benî Hâşim veya Benî

⁵⁰⁶ Filshtinsky, *Halifat Pod Vlast'yu Dinastii Omeyadov (661–750)*, 128.

⁵⁰⁷ İsmail Hakkı Atçeken, "Abbâsî Propagandası Sürecinde Hişâm b. Abdülmelik Dönemi", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/17 (Haziran 2004), 22.

Ümeyye'den değil, Kureyş'in Mahzûm kabilesinden bir kadından doğduğunu ifade etmektedir. Çağdaş araştırmacılara atıfta bulunarak, annesinin aptal birisi olduğunu, bu nedenle ebeveynlerinin onu evlendirirken Abdülmelik'in ondan boşanmaması için çocuk doğana kadar eşiyle konuşmamasını tavsiye ettiklerini dile getirmektedir.⁵⁰⁸

Bolshakov, Hişâm b. Abdülmelik'in ekim 72/691'de doğduğunu ve doğum haberinin babası Abdülmelik b. Mervân'a Mus'ab b. Zübeyr'i mağlup ettiği sırada ulaştığını belirtmektedir. Bu doğrultuda, Hişâm'ın hilâfet makamına otuz iki yaşına geldiğini ifade etmektedir. Bolshakov'a göre Hişâm, karakterindeki kabalık ve zulmü kısmen belirleyen şaşılıktan muzdaripti, yönetiminin en belirgin olumsuz özelliklerinden biri olarak eli sıkı ve cimri bir kişiliğe sahipti, bunun yanı sıra, toprak edinme, yeni mülkler yaratma ve safkan at yetiştirme tutkusu taşımaktaydı.⁵⁰⁹

İbnü'l-Esîr'in aktardığı bilgilere göre, Hişâm b. Abdülmelik halifelik makamına ulaştığında otuz dört yaşındaydı. Hişâm'ın, Mus'ab b. Zübeyr'in öldürüldüğü 72/691 yılında dünyaya geldiği, babasının ona Mansûr adını verdiği, annesinin ise kendi babası Hişâm'ın (b. İsmâil b. Hişâm b. Velîd b. Muğîre el-Mahzûmî) ismini koyduğu belirtilmektedir. Annesi Âişe bnt. Hişâm'ın zihinsel yeterliliğinin sorgulandığı ve bu nedenle Abdülmelik tarafından boşandığı aktarılmaktadır. Hişâm'ın hilâfet makamına ulaştığında Rusâfe'de bulunduğu ve oradan Şam'a geçtiği kaydedilmektedir.⁵¹⁰ Görüldüğü gibi Bolshakov'un İslâm tarihi kaynaklarında yer alan bilgilerle örtüşen tespitler sunduğu anlaşılmaktadır.

Belyaev, Hişâm b. Abdülmelik'in açgözlülüğü ve cimriliğinin, vergi politikalarında çalışan kitleler üzerindeki malî baskının artmasına neden olduğunu ileri sürmektedir. Hişâm'ın sade bir yaşam tarzı benimsediğini, lükse karşı mesafeli durduğunu ve israfa müsamaha göstermediğini belirtmektedir. Belyaev'e göre, geniş bir coğrafyaya yayılan halifeliğin farklı bölgelerinde halkın sosyo-ekonomik durumunun kötüleşmesi, yalnızca belirli devlet adamlarının bireysel nitelikleriyle açıklanamaz. Bu bağlamda, söz konusu durumun temel sorumlusunun Arap aristokrasisi, özellikle de nüfuzu giderek artan Benî Ümeyye üyeleri olduğunu ifade etmektedir. Aristokrat kesimin, sahip oldukları ayrıcalıklı statülerden ve hazineden

⁵⁰⁸ Bolshakov, *İstoriya Halifata*. 4, 164.

⁵⁰⁹ Bolshakov, *İstoriya Halifata*. 4, 164.

⁵¹⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih Tercümesi*, 5/106.

aldıkları yüksek maaşlardan feragat etmeye yanaşmadıklarını vurgulamaktadır. Belyaev, Ömer b. Abdülazîz'in tüm Müslümanlar arasında eşitlik sağlamaya yönelik politikalarının da bu bağlamda aristokrat çevreler tarafından dirençle karşılandığını belirtmektedir. Ömer b. Abdülazîz'in vefatının ardından, vergi yükünü artıran geleneksel Mervânî maliye politikasının yeniden uygulamaya konulduğunu ifade etmektedir. Ayrıca, Hişâm b. Abdülmelik'in siyâsi tercihleri doğrultusunda Kelbîlere duyduğu güveni zayıflatarak Kaysî unsurları desteklemeye başladığını ileri sürmektedir. Bu durumun, Emevîler'in Kelbî geleneğinin hâkim olduğu Şam bölgesini ikinci plana itmelerine yol açtığını iddia etmektedir. Son olarak, Palmira'nın kuzeyinde yer alan Rusâfe'nin, Hişâm b. Abdülmelik'in ikametgâhı olarak benimsendiği bilgisine yer vermektedir.⁵¹¹

İslâm tarihi araştırmacılarının kaydettiği bilgilere göre, Hişâm b. Abdülmelik, Emevî halifesi Muâviye b. Ebû Süfyân ve Abdülmelik b. Mervân gibi yaklaşık yirmi yıl boyunca iktidarda kalmıştır.⁵¹² Kardeşi Yezîd b. Abdülmelik'in vefatının ardından Hişâm'ın, Şam'a bağlı bir yerleşim merkezi olan Rusâfe'de bulunduğu, buradan Şam'a gelerek yönetimi devraldığı ve ardından yeniden Rusâfe'ye dönerek burayı idare merkezi hâline getirdiği ifade edilmektedir. Hişâm'ın malî politikaları ve servet biriktirme konusundaki tutumu nedeniyle eleştirildiği belirtilmektedir. Uyguladığı ekonomik politikalar sonucunda valilerin, halktan vergi toplayarak merkeze gönderebilmek amacıyla çeşitli yöntemlere başvurmak zorunda kaldıkları, bu durumun ise Emevî iktidarının çöküş sürecinde etkili olduğu vurgulanmaktadır. Hişâm'ın tebaasına ve gayrimüslimlere karşı hoşgörülü bir siyaset izlediği aktarılmakla birlikte, ağır vergi yükü nedeniyle toplumda yaygın bir hoşnutsuzluk oluşturduğu ileri sürülmektedir. Bununla birlikte, dikkatli ve dirayetli bir yönetici olduğu, zamanının büyük bir kısmını devlet işlerine ayırdığı da ifade edilmektedir.⁵¹³

Bu noktada çağdaş araştırmalarda kaydedilen bilgilere göre, Hişâm b. Abdülmelik dönemi, iç karışıklıkların toplumsal yapıyı derinden etkilediği bir sürece tekabül etmiştir. Bu süreçte mevâlîye yönelik Arapçılık anlayışının belirginleştiği,

⁵¹¹ Belyaev, *Arabi, İslâm i Arabskiy Halifat v Ranee Srednevekov'e*, 198.

⁵¹² Aycan – Sarıçam, *Emevîler*, 81; Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi (3. Cilt) [Emevîler Dönemi]*, 215; Atçeken, “Abbâsî Propagandası Sürecinde Hişâm b. Abdülmelik Dönemi”, 22.

⁵¹³ Aycan – Sarıçam, *Emevîler*, 81.

Arap kabileleri arasındaki Kelbîlik-Kaysîlik mücadelesinin şiddetlendiği, ayrıca Şîf ayaklanmaları, Abbâsî propagandası ve Hâricî isyanlarının yönetim üzerindeki baskıyı artırdığı vurgulanmaktadır.⁵¹⁴ Söz konusu gelişmelerin hem devlet otoritesini zayıflattığı hem de toplumsal istikrarı tehdit ettiği ifade edilmektedir. Dolayısıyla Hişâm'ın yönetim sürecinin, bu olumsuzlukları kontrol altına alma ve devletin sarsılmış dengelerini yeniden tesis etme çabalarıyla şekillendiği ileri sürülmektedir. Bu bağlamda, onun ilk olarak iktidar mücadelelerinin merkezi olan başkent Dımaşk'ı terk ederek Rusâfe'yi yeni yönetim merkezi olarak tercih ettiği bildirilmektedir.⁵¹⁵

Bir başka araştırmada ise Hişâm'ın iç siyasetinde dikkat ettiği hususlardan birinin Mervânî ailesinin fertleriyle iyi ilişkiler kurmaya özen göstermesi olduğu belirtilmektedir. Bu doğrultuda, Hişâm'ın, Mervânî ailesine mensup kişilere güvendiği ve onları ordu komutanlığı ile valilik gibi görevlere atadığı ifade edilmektedir. Bununla birlikte, Hişâm'ın Emevî ailesi fertleri ve eşraftan olanlar da dâhil olmak üzere harp saflarında bizzat savaşanlara 'atâ tahsis ettiği bildirilmektedir. Ayrıca, Hişâm'ın devlet bütçesini kontrol altına aldığı, beytül mâl harcamalarını sıkı tedbirlerle azalttığı ve bu nedenle cimrilikle itham edildiğine dair görüşlerin mevcut olduğu aktarılmaktadır.⁵¹⁶ Bu çerçevede, üç Rus oryantalistin, özellikle Belyaev'in, Hişâm'ın malî politika uygulamalarında alınan tedbirlerde Benî Ümeyye'nin önemli bir payı olduğu yönündeki görüşlerinin, çağdaş araştırmalarda aktarılan bilgilerle büyük ölçüde örtüştüğü görülmektedir.

Filshtinsky, diğer iki Rus oryantalistin Hişâm b. Abdülmelik'in açgözlülüğüne ilişkin tespitlerini doğrulamakta ve bu özelliğinin katı malî politikalarındaki yansımalarına dikkat çekmektedir. Hişâm'ın şahsî mülklerinden önemli ölçüde fayda sağladığını ve valilerinin topladıkları vergileri düzenli bir şekilde Suriye'ye aktarmalarını titizlikle denetlediğini belirtmektedir. Filshtinsky'e göre bu durum, devletin tüm tebaasına yönelik vergi yükünün artmasına ve halk arasında yaygın bir hoşnutsuzluğun ortaya çıkmasına neden olmuştur. Ayrıca

⁵¹⁴ Nadir Özkuyumcu, "Hişâm b. Abdülmelik", *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 28 Mart 2025), 18/148, <https://islamansiklopedisi.org.tr/hisam-b-abdulmelik>, 28.03.2025, 15:23; Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi (3. Cilt) [Emevîler Dönemi]*, 215

⁵¹⁵ Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi (3. Cilt) [Emevîler Dönemi]*, 215.

⁵¹⁶ İsmail Hakkı Atçeken, *Devlet Geleneği Açısından Hişâm b. Abdülmelik* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2001), 56-57

Filshinsky, Hişâm'ın devlet maliyesi üzerindeki sıkı denetim ve kontrol politikalarının, Emevîler'e olumlu bir bakış açısına sahip olmayan Abbâsî halifesi Ebû Ca'fer el-Mansûr için dahi bir model teşkil ettiğini ifade etmektedir.⁵¹⁷

İsmail Hakkı Atçeken, Abbâsî halifesi Ebû Ca'fer el-Mansûr'un, Hişâm b. Abdülmelik'in idarî siyasetini ve tedbirlerini takdir ettiğini, ayrıca idarî işlerin büyük bir kısmında onun yöntemlerini benimsediğini belirtmektedir. Ayrıca, Ebû Ca'fer el-Mansûr'un Hişâm'a dair haberleri topladığını ve bu bilgilere vakıf olduğunu ileri sürmektedir.⁵¹⁸ Bu bağlamda Filshinsky'nin İsmail Hakkı Atçeken'in aktardığı bilgilerle örtüşen bir değerlendirme ortaya koyduğu görülmektedir.

Filshinsky, Hişâm b. Abdülmelik dönemini iki belirgin evreye ayırmaktadır. İlk evrenin, 120/738 yılına kadar süren ve Yemenî unsurların desteklenmesine odaklanan dönem olduğunu bildirmektedir. İkinci evrenin ise 120/738 yılından itibaren başlamış olup, bu dönemde Hişâm'ın selefi Yezîd b. Abdülmelik gibi yeniden Kuzey Arap kabilelerinden, özellikle de Kaysîlerden destek aramaya yöneldiği bir dönem olduğunu belirtmektedir. Filshinsky, Hişâm b. Abdülmelik'in ilk icraatlarından birinin, Irak valisi ve Kaysî kabilesinin önde gelen isimlerinden biri olan Ömer b. Hübeyre'yi görevden alarak yerine Hâlid b. Abdullah el-Kasrî'yi atamak olduğunu ifade etmektedir. Bu atamanın, Hişâm'ın aktif bir fetih politikasını reddettiğinin ve daha temkinli bir yönetim anlayışını benimsediğinin bir göstergesi olduğunu ileri sürmektedir.⁵¹⁹

Bolshakov, Hâlid b. Abdullah el-Kasrî'nin Irak valiliğine atanmasına ilişkin olarak Filshinsky'den farklı bir değerlendirme sunmaktadır. Bolshakov'a göre, Hişâm b. Abdülmelik, Hâlid b. Abdullah el-Kasrî'ye Yezîd b. Abdülmelik'i kendisini veliaht olarak atamaya ikna edebilmiş olmasından dolayı minnettarlık duymuş ve bu nedenle onu Irak valiliğine tayin etmiştir. Ayrıca Bolshakov, Hişâm'ın dindar bir kişiliğe sahip olmadığını belirtmekte ve onun yönetiminin Ramazan ayına denk gelmesi nedeniyle üst düzey yetkililerde yapılacak değişiklikleri bu ayın sükûnetini bozmamak adına Ramazan sonrasına ertelediğini ifade etmektedir.⁵²⁰

⁵¹⁷ Filshinsky, *Halifat Pod Vlast'yu Dinastii Omeyadov (661–750)*, 128.

⁵¹⁸ Atçeken, "Abbâsî Propagandası Sürecinde Hişâm b. Abdülmelik Dönemi", 22.

⁵¹⁹ Filshinsky, *Halifat Pod Vlast'yu Dinastii Omeyadov (661–750)*, 128.

⁵²⁰ Bolshakov, *İstoriya Halifata. 4*, 164-165.

Bolshakov, üst düzey atamaların sadece Irak'la sınırlı kalmadığını, Mısır'da da benzer değişikliklerin yapıldığını aktarmaktadır. Bu bağlamda, önce Hişâm'ın kardeşi Muhammed'in, ardından kuzeni Hür b. Yûsuf'un Mısır valiliğine atandığını, ayrıca anne bir kardeşi İbrâhim b. Hişâm'ın Medine, Mekke ve Taîf valiliklerine getirildiğini belirtmektedir. Bununla birlikte, Yezîd b. Abdülmelik'in valilerinden biri olan ve tüm Batı vilayetlerinden sorumlu Bişr b. Safvân'ın görevini sürdürmeyi başardığını ifade etmektedir. Bişr b. Safvân'ın, Yezîd b. Abdülmelik'in vefatından kısa bir süre önce zengin hediyelerle Şam'a giderek yeni halifeye bağlılık sunduğunu, Hişâm'ın bu değerli hediyeler karşısında yumuşayarak Bişr'i görevinde bırakmaya karar verdiğini bildirmektedir.⁵²¹ Ayrıca Bolshakov, Cerrâh b. Abdullah'ın askerî başarılarının başlangıçta İrmîniye ve Azerbaycan valiliği görevini sürdürmesine olanak tanıdığını, ancak daha sonra görevden alınarak yerine Mesleme b. Abdülmelik'in atandığını ifade etmektedir. Bolshakov bu atamaların, Hişâm b. Abdülmelik'in yönetim anlayışında hem aile bağlarına hem de siyasî pragmatizme dayalı bir denge kurma çabasını yansıttığını savunmaktadır.⁵²²

Filshtinsky, Hişâm b. Abdülmelik'in valileri arasında Hâlid b. Abdullah el-Kasrî'ye özel bir önem atfetmekte ve onun Irak'ta on dört yıl süren valiliğinin başarılı olduğunu belirtmektedir. Hâlid b. Abdullah el-Kasrî'nin, Ziyâd b. Ebîh ve Haccâc'tan sonra Irak'ın en güçlü valilerinden biri olduğunu ileri sürmektedir. Ayrıca Hâlid b. Abdullah el-Kasrî'nin, ne Yemenlilerle ne de Mudar kabilesiyle yakından ilişkili olmayan küçük bir Becîle kabilesine mensup olduğunu ifade etmektedir. Filshtinsky'e göre Hâlid b. Abdullah el-Kasrî'nin bu göreve atanması, Hişâm'ın Yezîd b. Mühelleb'in ayaklanması ve ardından Ömer b. Hübeyre rejiminin kurulmasıyla artan kabileler arası düşmanlığı sona erdirme amacını yansıtır. Bununla birlikte bu atamanın, Mudarîler tarafından gücün Yemen yanlısı bir gruba devri olarak görülmüş olduğunu ve tam tersi sonuçlar doğurduğunu iddia etmektedir.⁵²³

Filshtinsky, Hâlid b. Abdullah el-Kasrî'nin Irak valiliğine atanmasından önce Mekke'de yetenekli bir vali olarak kendinî kanıtladığını belirtmektedir. Her ne kadar hangi kaynağa dayandığını belirtmese de İslâm tarihi kaynaklarının, Hâlid b.

⁵²¹ Bolshakov, *İstoriya Halifata*. 4, 165.

⁵²² Bolshakov, *İstoriya Halifata*. 4, 166.

⁵²³ Filshtinsky, *Halifat Pod Vlast'yu Dinastii Omeyadov (661–750)*, 128-129.

Abdullah el-Kasrî'nin kendi çıkarları doğrultusunda ustalıklı hareket ettiğini ve önemli mülkleri ele geçirdiğini aktardığını ifade etmektedir. Filshinsky, Hâlid b. Abdullah el-Kasrî hakkındaki olumlu değerlendirmelerini sürdürerek onun gücünün Irak'ın ötesine, tüm doğu illerine yayıldığını vurgulamaktadır. Hâlid b. Abdullah el-Kasrî'nin kontrolü altındaki bölgelerde sükûnet, istikrar ve göreceli güvenliği sağlamak için çeşitli yöntemler denediğini ifade etmektedir. Ayrıca Irak'ta, hazine kaynaklarını kullanarak birçok sulama projesi gerçekleştirdiğini ve Hişâm'ın bu amaçla kendisine ödenmesi gereken vergilerin önemli bir kısmını eyalette tutmasına izin verdiğini belirtmektedir.⁵²⁴

Filshinsky, Hâlid b. Abdullah el-Kasrî'nin Yemen politikası doğrultusunda Irak ve doğu vilayetlerinin yerli halkına karşı hoşgörülü bir tutum sergilediğini, bunun da bölge halkının genel sempatisini kazanmasını sağladığını belirtmektedir. Ancak Hâlid b. Abdullah el-Kasrî'nin kariyerindeki zayıf noktanın, anne tarafından Hristiyan kökenli olması olduğunu ve bu durumun düşmanları tarafından sürekli inançsızlıkla suçlanmasına neden olduğunu ifade etmektedir. Filshinsky, daha önce de belirttiği gibi, 120/738 yılında Hişâm'ın politikasındaki değişiklik nedeniyle Hâlid b. Abdullah el-Kasrî'nin görevden alındığını ve yerine atanan Benî Kays kabilesinden Yûsuf b. Ömer tarafından işkence ve şiddete maruz bırakıldığını ileri sürmektedir.⁵²⁵

Konuyla ilişkin bir araştırmada, Hişâm b. Abdülmelik'in uzun yıllara dayanan kabileler arası düşmanlığı tamamen ortadan kaldıramadığı, Kaysîler ile Kelbîleri uzlaştırmanın artık neredeyse imkânsız hale gelmesi nedeniyle yönetimde denge kurmaya çalıştığı ileri sürülmektedir. Ayrıca, Hişâm'ın idareyi kabile politikalarının bir aracı olmaktan çıkarmayı hedeflediği belirtilmektedir.⁵²⁶ Başka bir araştırmada ise Hişâm döneminde kabileler arası rekabetin açık bir savaşa dönüşmemesi, onun bu gruplar arasındaki dengeyi koruma çabası ve herhangi bir tarafı açık biçimde desteklememesiyle açıklanmaktadır. Hişâm'ın, başlangıçta Kaysîler karşısında güç kaybeden ve bu nedenle huzursuzluk yaşayan Yemenîlerin ileri gelenlerini yönetime getirdiği, böylece herhangi bir tarafın diğeri üzerinde

⁵²⁴ Filshinsky, *Halîfat Pod Vlast'yu Dinastii Omeyadov (661–750)*, 129.

⁵²⁵ Filshinsky, *Halîfat Pod Vlast'yu Dinastii Omeyadov (661–750)*, 130.

⁵²⁶ Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi (3. Cilt) [Emevîler Dönemi]*, 216.

tahakküm kurmasını engellediği ifade edilmektedir. Bu doğrultuda, güneyli Araplar (Yemenîler) ile kuzeyli Araplar (Kaysîler) arasında dengeli bir siyaset izlediği belirtilmektedir.⁵²⁷ Bununla birlikte, Hişâm'ın tüm çabalarına rağmen gerek Irak-Horasan hattında, gerek Şam-Cezîre bölgesinde, gerekse Kuzey Afrika-Endülüs coğrafyasında kabile çatışmalarını ve çekişmelerini önleyemediği öne sürülmektedir.⁵²⁸

Hişâm'ın kabileler arasındaki dengeyi sağlamaya yönelik siyasetinin ilk adımının, Kaysî kökenli vali Ömer b. Hübeyre'yi 105/724 yılında azlederek yerine Hâlid b. Abdullah el-Kasrî'yi atması olduğu belirtilmektedir. Yezîd b. Abdülmelik döneminde iyice şımaran Kaysîlerin bu karardan memnun olmadıkları, ancak Hişâm'ın onların rahatsızlıklarını dikkate almadığı ve üstelik bir yıl sonra Hâlid'in kardeşi Esed b. Abdullah'ı Horasan valiliğine getirdiği aktarılmaktadır. Hâlid ve Esed kardeşlerin, Adnânî kabul edilen ancak dönemin siyasetinde etkisiz bir kabile olan Becîle'ye mensup olmalarının, Hişâm'a Irak siyasetini Kaysî ağırlığından kısmen uzaklaştırarak daha merkezî bir dengeye çekme imkânı sağladığı ileri sürülmektedir. Ayrıca, Becîle'nin uzun süre Yemen'de yaşamış olması nedeniyle Irak ve Horasan'daki Yemenîlerin de Hişâm'ın valisi Hâlid'e sempati duyduğu belirtilmektedir. Hişâm'ın bu politikasıyla Irak'ta dönüşümlü olarak bir Kelbî, bir Kaysî valinin atanması şeklindeki çemberi kırdığı ve fanatik Kaysîlikten, Yemenîlerin de itiraz etmeyeceği daha ılımlı bir Kaysîliğe geçişi sağlayarak bölgedeki kabile gerilimini nispeten azalttığı ileri sürülmektedir. Vali tayininde gösterdiği hassasiyet nedeniyle, Hâlid b. Abdullah'ın valiliği döneminde Irak ve Horasan'da on beş yıl (105-120/724-738) boyunca önemli bir sorun yaşanmadığı vurgulanmaktadır.⁵²⁹

Bununla birlikte, Hâlid b. Abdullah el-Kasrî'nin beklendiği gibi tarafsız bir yönetim sergilemeye çalıştığı, ancak Yemenlilere meylettiği yönündeki suçlamalar üzerine Kaysîler tarafından halifeye şikâyet edilmesi sonucunda 120/738 yılında görevden alındığı bildirilmektedir. Ülkenin doğusunda Kaysîlerin hâkim olması nedeniyle, Emevîler'in yalnızca Yemenîlere dayanarak bu bölgeyi kontrol altında

⁵²⁷ Atçeken, "Abbâsî Propagandası Sürecinde Hişâm b. Abdülmelik Dönemi", 24.

⁵²⁸ Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi (3. Cilt) [Emevîler Dönemi]*, 216.

⁵²⁹ Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi (3. Cilt) [Emevîler Dönemi]*, 217-218.

tutmasının mümkün olmadığı ifade edilmektedir. Bu çerçevede, Hâlid'in yerine Kaysî kökenli Yûsuf b. Ömer es-Sekafî'nin tayin edilmesiyle küskün Kaysîlerin gönlünün alındığı belirtilmektedir. Aynı yıl Hişâm'ın, Kays kabilesine mensup Nasr b. Seyyâr'ı Horasan valiliğine getirdiği, ancak onun fanatik bir Kaysî politikacı olmadığı vurgulanmaktadır. Ayrıca, annesinin Rebîa soyuna bağlı Tağlib kabilesine mensup olmasının, Rebîalılar tarafından da benimsenmesini sağladığı ifade edilmektedir. Hişâm'ın bu tayinle orta yolu bularak her iki tarafın da kabul edebileceği bir yönetici tercih ettiği ve bu sayede Horasan'da Kaysî-Yemenî çatışmasını engellemeye çalıştığı belirtilmektedir. Bunun yanı sıra, halifenin bu atamayla Hâlid b. Abdullah'ın Irak'ta sağladığı başarıyı, Nasr b. Seyyâr aracılığıyla Horasan'da da gerçekleştirmeyi amaçladığı ileri sürülmektedir.⁵³⁰

İsmail Hakkı Atçeken, Hişâm b. Abdülmelik'in Irak'ı kabile asabiyetinden arındırmak ve tarafsız bir valiyi görevlendirmek istediğini belirtmektedir. Bu doğrultuda seçeceği kişinin idarî dehası, tecrübesi ve ciddiyeti olması gerektiğini vurgulayan Atçeken, Hişâm'ın bu nitelikleri Hâlid b. Abdullah el-Kasrî'de bulunduğunu ifade etmektedir. Hâlid b. Abdullah'ın mensup olduğu Becîle kabilesinin küçük ve önemsiz olmasına karşın, on beş yıl boyunca Irak valiliği yaparak Hişâm döneminin en uzun süre görevde kalan valisi olduğu ve Ziyâd b. Ebîh ile Haccâc b. Yûsuf gibi önemli valiler arasında yer aldığına dair görüşlerin mevcut olduğunu aktarmaktadır. Atçeken, Hâlid b. Abdullah'ın görevden alınmasının, Hişâm b. Abdülmelik hakkında "ahmak kadının oğlu" şeklinde bir ifade kullanması ve bu sözün halife tarafından öğrenilmesi, mal varlığı ile gelirlerindeki artışın dedikodulara yol açması, buğday ticaretinde halifeye rakip olması ve İbnü'l-Esîr'in de belirttiği gibi, Hristiyan olan annesi için Kûfe'de bir kilise inşa ettirmesi gibi nedenlere dayandığını ileri sürmektedir.⁵³¹ Burada Filshinsky'nin, Bolshakov'a kıyasla İslâm tarihçilerinin aktardığı bilgilerle daha uyumlu bir değerlendirme sunduğu izah edilmektedir.

Belyaev, o dönemin yapay sulama projelerine ilişkin kısa ve yüzeysel bir tanım yapmaktadır. Belyaev'e göre, Hişâm ve bazı Emevî valileri, sulama

⁵³⁰ Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi (3. Cilt) [Emevîler Dönemi]*, 216-220.

⁵³¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih Tercümesi*, 5/234; Atçeken, *Hişâm b. Abdülmelik'in Halifeliği ve Şahsiyeti*, 40-46.

sistemlerini restore etmek ve genişletmekle ilgilenmiştir. Bu nedenle terk edilmiş kanalların temizlendiğini ve halifeye ait topraklarda yeni kanalların açıldığını ileri sürmektedir. Evgeniy Aleksandrovich, bu sulama çalışmalarının ekili alanların genişlemesine ve dolayısıyla çiftçilerin vergi ödeme kapasitesinin artmasına katkı sağladığını savunmaktadır. Ayrıca Hişâm döneminde devletin vergi sisteminin örnek teşkil edecek bir düzeye ulaştığını ve son Sâsânîlerin siyasî sisteminin, hükümet ve yönetim modeli olarak benimsendiğini ifade etmektedir.⁵³²

4.1. Hişâm Dönemindeki Bazı Askerî Harekât

Rus oryantalistlerin ikisi Filshinsky ve Bolshakov, Azerbaycan, İrmîniye ve Kuzey Mezopotamya'da iktidarı tehdit eden Hazarların düşmanlığı meselesini incelemektedirler. Bolshakov, özellikle Mesleme'nin askerî yetkinliklerine odaklanmaktadır. Mesleme'nin Derbend'i fethettikten sonra başarılarını kuzeye doğru genişletmek yerine, burayı zaptedilemez bir sınır kalesine dönüştürerek Hazarların Transkafkasya'ya geçiş yolunu kapatma kararı aldığını açıklamaktadır. Ayrıca, Mesleme'nin ordusunu oluşturan ve Şam, Hıms, Kınnesrîn ve Cezîre'den aileleriyle birlikte gelen yirmi dört bin Suriyelinin bu bölgeye yerleştirildiğini ifade etmektedir.⁵³³

Bolshakov, Derbend'in yalnızca önemli bir kale haline gelmekle kalmayıp, aynı zamanda İslâm'ın Doğu Kafkasya'da yayılmasında belirleyici bir faktör haline geldiğini vurgulamaktadır. Mesleme'nin, Derbendlilerin gözünde şehri bir nevi hâmisi olarak kabul edildiğini belirtmektedir. Ancak Mesleme'nin Derbend'de uzun süre kalmadığını ve 113/732 yılının Mart ayı başlarında İrmîniye ve Azerbaycan valisi olarak yerine Muhammed b. Mervân'ın oğlu Mervân b. Muhammed'in atandığını bildirmektedir. Bolshakov, halifeliğin Hazarlara karşı mücadelesindeki en büyük başarılarının Mesleme'nin ismiyle özdeşleştiğini savunmaktadır. Ayrıca, Derbend'in, ilk saldırı mevzilerini Hazar Kağanlığı'nın önemli merkezlerine yaklaştırması nedeniyle, mücadelenin başarısında önemli bir rol oynadığını ifade etmektedir.⁵³⁴

⁵³² Belyaev, *Arabi, İslâm i Arabskiy Halifat v Ranee Srednevekove*, 199.

⁵³³ Bolshakov, *İstoriya Halifata*. 4, 169.

⁵³⁴ Bolshakov, *İstoriya Halifata*. 4, 169.

Filshinsky, Mervân b. Muhammed'in, Hişâm'ın karısının kardeşi olduğunu belirtmekte ve Mesleme'nin, komutasındaki İslâm ordusunun yenilgiye uğraması sonucunda görevden alındığını vurgulamaktadır.⁵³⁵ Bolshakov, Mervân'ın zamanla, tıpkı Mesleme gibi, Kafkasya'da gelişen bir Arap tarihi efsanesinin kahramanı haline geldiğini belirtmektedir. Putperestlere karşı kazandığı zaferlerin efsanevî ayrıntılarla dolu olması nedeniyle, gerçeği kurgudan ayırmanın her zaman mümkün olmadığını savunmaktadır.⁵³⁶

Filshinsky'e göre, 112/731 yılında Hazarlarla savaşın en yoğun döneminde, Bizans'ın sınır hattında baskıyı artırması üzerine Mervân b. Muhammed iki cephede savaşmak zorunda kalmış, asker eksikliği nedeniyle de Cezîre'deki mevâlîleri orduya dahil etmiştir.⁵³⁷ Bolshakov ise, Mervân b. Muhammed'in 116/735 yılında Suriye'den yüz yirmi bin kişilik bir orduyla Transkafkasya'ya geldiğine dair habere şüpheyle yaklaşmakta ve bunu, Suriye birliklerinin Küçük Asya'daki savaşla meşgul olmasıyla açıklamaktadır.⁵³⁸

İsmail Hakkı Atçeken, Hişâm b. Abdülmelik'in dönemi boyunca en önemli dış gelişmelerden birinin Kafkasya'da Hazarlar ile yaşanan askerî mücadeleler olduğunu ileri sürmektedir. Doğu'da Türgeş Hakanlığı ile süregelen mücadelelerin yanı sıra, kuzeydoğudaki Kafkasya'da yaşayan Hazarların da ciddi bir tehdit unsuru olduğunu ve bu toplulukla birçok savaş yapıldığını belirtmektedir. Özellikle Hazar Denizi'nin kuzeyinde yaşayan Hazarların, Arap hâkimiyetini tam anlamıyla kabul etmediklerini ve bu nedenle sık sık harekete geçtiklerini ifade etmektedir. Atçeken, gerek Horasan valilerinin gerekse hilâfet merkezinden gönderilen vali ve komutanların Hazarlarla mücadele ettiğini ve bu savaşların her zaman Araplar lehine sonuçlanmadığını bildirmektedir. 107/725-726 yılında Hişâm b. Abdülmelik'in İrmîniye, Azerbaycan ve Cezîre valiliğine Mesleme b. Abdülmelik'i tayin ettiğini, Mesleme'nin o tarihe kadar Bizans bölgesinde, özellikle Malatya civarında komutan olarak görev yaptığını öne sürmektedir. 111/729-730 yıllarında Hişâm'ın, bölgede önemli başarılar kazanan ve güçlü bir garnizon kuran Mesleme'yi azlederek yerine

⁵³⁵ Filshinsky, *Halifat Pod Vlast'yu Dinastii Omeyadov (661-750)*, 131

⁵³⁶ Bolshakov, *İstoriya Halifata. 4*, 185.

⁵³⁷ Filshinsky, *Halifat Pod Vlast'yu Dinastii Omeyadov (661-750)*, 131.

⁵³⁸ Bolshakov, *İstoriya Halifata. 4*, 186.

Cerrâh b. Abdullah'ı ikinci kez vali olarak atadığını, ancak Cerrâh'ın ölümünün ardından Mesleme b. Abdülmelik'in yeniden bu göreve getirildiğine dair bilgilerin mevcut olduğunu vurgulamaktadır.⁵³⁹

Ayrıca, 112/730 yılında, oldukça sert geçen kış mevsiminde Azerbaycan'a gelen Mesleme b. Abdülmelik'in, Hazar Denizi kıyısındaki stratejik liman şehri Babü'l-Ebvâb'ı (Derbend) fethettiğini, buraya yirmi dört bin Şamlı askeri yerleştirdiğini, ayrıca yiyecek depolamak için bir ambar ve silahlar için bir depo inşa ettirdiğini ifade etmektedir. Atçeken, bu seferlerde Mesleme'nin yanında Mervân b. Muhammed'in de bulunduğu dikkat çekmektedir. Mervân'ın, Mesleme'ye destek verdiğini ve büyük bir gayretle savaştığını dile getirmektedir.⁵⁴⁰

Atçeken, 114/732 yılında Mesleme b. Abdülmelik'in Ermeniyye, Azerbaycan ve Cezîre valiliğinden azledildiğini ve yerine Mervân b. Muhammed'in atandığını belirtmektedir.⁵⁴¹ Mervân b. Muhammed'in, Şam, Irak ve Cezîre bölgelerinden toplanan asker ve gönüllülerle oluşturduğu yüz yirmi bin kişilik büyük bir orduyla İrmîniye'ye geldiğini, burada bölgedeki Ermenî beyleriyle savaştığını ve onları itaate zorladığını, böylece İrmîniye'de fethedilmemiş hiçbir kalenin kalmadığını öne sürmektedir.⁵⁴² Genel olarak, Hişâm b. Abdülmelik dönemi boyunca İrmîniye ve Azerbaycan bölgelerinde görev yapan Mesleme b. Abdülmelik, Saîd b. Amr el-Haraşî ve Mervân b. Muhammed'in, 112/730 yılında vali Cerrâh b. Abdullah'ın öldürülmesiyle ciddi boyutlara ulaşan Hazar tehdidine karşı önemli mücadeleler verdiğini ifade etmektedir.⁵⁴³ Mesleme b. Abdülmelik'in düzenlediği seferlerle Hazar tehdidini önemli ölçüde yatıştırdığını, bölgedeki faaliyetleriyle önemli başarılar elde ettiğini, Mervân b. Muhammed'in ise neredeyse her yıl bölgeye akınlar düzenleyerek tüm savaşları kazandığını ve Hazar hakanını barış yapmaya mecbur bıraktığını belirtmektedir. Böylece uzun yıllardır devam eden Hazar sorununun çözüme kavuşturulduğunu ileri sürmektedir.⁵⁴⁴ Burada, Bolshakov'un bölgeye yerleştirilen yirmi dört bin Şamlı'nın sayısını ve Mervân b. Muhammed'in yüz yirmi

⁵³⁹ Atçeken, *Devlet Geleneği Açısından Hişâm b. Abdülmelik*, 165-169.

⁵⁴⁰ Atçeken, *Devlet Geleneği Açısından Hişâm b. Abdülmelik*, 171.

⁵⁴¹ Atçeken, *Devlet Geleneği Açısından Hişâm b. Abdülmelik*, 172.

⁵⁴² Atçeken, *Devlet Geleneği Açısından Hişâm b. Abdülmelik*, 173.

⁵⁴³ Atçeken, *Devlet Geleneği Açısından Hişâm b. Abdülmelik*, 175.

⁵⁴⁴ Atçeken, *Devlet Geleneği Açısından Hişâm b. Abdülmelik*, 175-176.

bin kişilik orduyla Transkafkasya'ya gelmesini abartılı bulmasına rağmen, sunduğu bilgileri ile İsmail Hakkı Atçeken'in aktardıkları arasındaki benzerlik dikkat çekicidir.

Belyaev, Hişâm döneminde meydana gelen Berberî ayaklanmalarının, Avrupa'nın iç kesimlerine yönelik seferlerin durmasına neden olduğunu dile getirmektedir. Evgeniy Aleksandrovich, acımasız infazların eşlik ettiği ağır vergi sömürsünün, bir dizi ayaklanmayla kendinî gösteren halk direnişine yol açtığını belirtmektedir. Bu ayaklanmaların en büyüklerinin Orta Asya ve Kuzey Afrika'da meydana geldiğini ifade etmektedir. Belyaev'e göre, Mâverâünnehir'de isyancılar Orta Asya Türkleriyle ittifak kurmuş, bu durum cezalandırıcı güçlerin harekâtını önemli ölçüde karmaşık hale getirmiştir. Ancak 117-118/736-737 yıllarında patlak veren ayaklanmanın, Horasan birlikleri tarafından sert bir şekilde bastırıldığını ve ayaklanmaları kontrol altına almak için yerel dihkanelerden geniş ölçüde yararlandığını vurgulamaktadır.⁵⁴⁵

Bolshakov, halifeliğin Transkafkasya'daki Hazar istilalarını püskürtürken, aynı zamanda Batı Türk Kağanlığı'nın Transkafkasya'daki etkisine karşı da mücadele etmeye devam ettiğini savunmaktadır. Ayrıca, Türk İltar hânedanının yönettiği ve Seyhun'un ötesindeki en büyük feodal mülkiyet olan Fergana'nın bu mücadelede önemli bir rol oynadığını ileri sürmektedir.⁵⁴⁶ Türklere karşı düzenlenen seferleri anlatırken ise Horasan'a tayin edilen valilerden bahsetmektedir.

Bolshakov, Horasan valilerinden Esed b. Abdullah el-Kasrî'ye özel önem atfetmektedir. Onun, dönemin çoğu valisinden daha kötü olmadığını ileri sürmektedir. Ayrıca, Esed b. Abdullah el-Kasrî'yi diğerlerinden ayıran en önemli özelliğin, yerel soyluları yalnızca fethedilmiş insanlar olarak görmek yerine onlarla işbirliği yapma anlayışı olduğunu vurgulamaktadır.⁵⁴⁷ Bolshakov, Esed b. Abdullah el-Kasrî'nin, Hâris b. Süreyc ile yaptığı mücadelesinden ve Türk saldırısına karşı Hakan'a karşı kazandığı zaferlerden de bahsetmektedir. Ayrıca, Esed b. Abdullah'ın kardeşi Hâlid b. Abdullah el-Kasrî'nin, Irak valiliğinden alınmadan önce kısa bir süre

⁵⁴⁵ Belyaev, *Arabi, İslâm i Arabskiy Halifat v Ranee Srednevekove*, 200.

⁵⁴⁶ Bolshakov, *İstoriya Halifata*. 4, 170.

⁵⁴⁷ Bolshakov, *İstoriya Halifata*. 4, 173.

içinde ihtişam içinde öldüğünü belirtmektedir. 121/739'un başında ise, Horasan Mudarîlerinin lideri Nasr b.Seyyâr'ın onun yerine geçtiğini ifade etmektedir.⁵⁴⁸

Bu konuda yapılan bir araştırmada, Esed b. Abdullah'ın cömertliğiyle öne çıktığı ve Horasan dihkanlarının sevgi ve saygısını kazandığı belirtilmektedir. Ayrıca, Sâ mânîler'in atası Sâ mânîhudât ile Buhara halkının İslâm'ı kabul etmesine öncülük ettiği ileri sürülmektedir.⁵⁴⁹ İbnü'l-Esîr'in aktardığı bilgilere göre ise Herât dihkani, Esed'in yakın dostu olup, ona değeri milyon dirhem olan hediyeler sunarak minnettarlığını ifade eden bir konuşma yapmıştır.⁵⁵⁰ Burada genel olarak Bolshakov'un, İslâm tarihi kaynakları ve çağdaş araştırmacıların aktardığı bilgilerle örtüşen değerlendirmeler sunduğu görülmektedir.

Bolshakov, Nasr b. Seyyâr hakkında da olumlu görüşler ileri sürmektedir. Hayatı boyunca Horasan'ın siyasî ve askerî olaylarının içinde yer alan Nasr'ın, bu bölgenin sorunlarını çok iyi bildiğini ve bunları dışarıdan gelen herkesten daha iyi çözebildiğini vurgulamaktadır. Ayrıca, hazineye gözle görülür bir zarar vermeden mevâlîlerin haklarına saygı gösterilmesini sağlamayı başardığını iddia etmektedir.⁵⁵¹

Belyaev, Hişâm döneminde, İber Yarımadası'nda devletin hakimiyetini sağlayan Arap ve Berberî birliklerinin, Akitanya'daki Garonne havzasında derin baskınlar düzenlediğini, ardından Leôn'dan eski Roma yolu boyunca kuzeybatıya hareket ettiklerini açıklamaktadır. İslâm ordusunun 113/732 yılında, Tours ve Poitiers arasında Charles Martel'in Frenk ordusuyla savaşa girdiğini ancak kazanamadan geri çekildiklerini ve sonraki seferlerin de başarısız olduğunu iddia etmektedir. Belyaev'e göre, Batı Avrupa'da fetih harekâtının sona ermesinin nedeni, 121/739 yılında Kuzey Afrika'da başlayan Berberî ayaklanmasıdır. Ayrıca, Galya'da ele geçirilen ganimetlerin Suriye'ye ulaşmadan Endülüs'te kalması nedeniyle Hişâm'ın Avrupa'da fetih politikasını sürdürmenin bir anlamı olmadığına inandığını ileri sürmektedir.⁵⁵²

⁵⁴⁸ Bolshakov, *İstoriya Halifata*. 4, 197.

⁵⁴⁹ Abdülkerim Özeydın, "Esed b. Abdullah el-Kasrî", *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 30 Mart 2025), 11/365, <https://islamansiklopedisi.org.tr/esed-b-abdullah-el-kasri>, 30.03.2025, 23:00.

⁵⁵⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih Tercümesi*, 5/179.

⁵⁵¹ Bolshakov, *İstoriya Halifata*. 4, 199.

⁵⁵² Belyaev, *Arabi, İslâm i Arabskiy Halifat v Rannee Srednevekov'e*, 200.

Filshinsky, bu konuda Belyaev ile aynı görüştedir. Berberîlerin İslâm'ı Hâricî bir yorumla benimsediğini belirtmektedir. Anlatımına göre, 121/739 yılında Hişâm'ın, Berberîleri Araplarla eşit haklardan mahrum bırakan politikası onları isyana sürüklemiş ve Hâricî öğretilerinden etkilenen Berberîler, Tunus'tan Fas'a kadar Kuzey Afrika'da ayaklanmışlardır. Cezalandırıcı güçlerin Berberîlere putperest muamelesi yaptığını, ancak 123/741'de Fas'taki çatışmada Suriye ordusunun yenildiğini ve ordunun bir kısmının Endülüs'e çekildiğini öne sürmektedir. 124/742'de Suriye ordusu Kayrevan'da zafer kazanmış olsa da eyalette kalıcı bir barış sağlanmadığını ve Araplarla Berberîler arasındaki gerilimin devam ettiğini ifade etmektedir.⁵⁵³ Belyaev'in sözlerini doğrulayan Isaac Moiseevich, Kuzey Afrika'daki başarısızlıkların, Batı'daki fetih hareketlerinin sona ermesine neden olduğunu ve özellikle 113/732'de Fransa'daki Poitiers Muharebesi'ndeki yenilginin, Avrupa'daki fetihlerin sonunu işaret ettiğini vurgulamaktadır.⁵⁵⁴ Benzer açıklamalar Bolshakov'da da yer almakta olup, çalışmanın hacmi göz önüne alındığında, ayrıntılı değerlendirmelere girmeden bu çerçevede kalmanın yeterli olacağını düşünmekteyiz.

Konuyla ilgili bir araştırmada, Arapların İfrîkiye ve Mağrib'i fethetmelerinin ardından bölgedeki yerli halkı (Berberîleri) İslâmlaştırdığı ve onların da her savaşta Müslümanların yanında yer aldığı belirtilmektedir. Berberîlerin, Mağrib'in fethinde Araplara kılavuzluk ettiği gibi, İspanya'nın fethinde de önemli bir rol oynadığı vurgulanmaktadır. Ancak, bu hizmetlerine rağmen ganimetlerden eşit pay alması gerekirken gayrimüslim muamelesi gördüğü ifade edilmektedir. Irak'ta faaliyet gösteren ve takibata uğrayan Hâricîlerin İfrîkiye ve Mağrib'e kaçmasıyla, Araplar tarafından dışlanan Berberîler arasında yerleşerek inançlarını yaymaya elverişli bir ortam buldukları dile getirilmektedir. İfrîkiye ve Mağrib valisi Ubeydullah b. Habbâb el-Kasrî'nin kavmiyetçi ve mevâlî aleyhine bir siyaset izlemesi sonucunda, bölge tarihinde ilk kez Hâricî-Berberî isyanı meydana geldiği bildirilmektedir.⁵⁵⁵ Başka bir araştırmada, Berberîlerin Araplarla eşitlik talep ettiği, valilerin ganimet ve vergi politikalarına karşı çıktığı ifade edilmekte, ayrıca dinî ve siyâsî faktörlerin yanı sıra

⁵⁵³ Filshinsky, *Halîfat Pod Vlast'yu Dinastii Omeyadov (661–750)*, 133.

⁵⁵⁴ Filshinsky, *Halîfat Pod Vlast'yu Dinastii Omeyadov (661–750)*, 133.

⁵⁵⁵ Özkuyumcu, "Hişâm b. Abdülmelik", 18/149.

ekonomik sıkıntılar ve çeşitli etkenlerin de isyanın sebepleri arasında yer aldığı ileri sürülmektedir.⁵⁵⁶

Bir diğer araştırmada, Avrupa'daki fetihlerde önemli rol üstlenen Berberîlerin, Arapların ayrımcı politikalarından rahatsızlık duymaları nedeniyle Endülüs'te geniş çaplı isyanlar başlattığı ifade edilmektedir. Bu isyanları bastırmak ve bölgedeki huzursuzluğu gidermek amacıyla İspanya valiliğine atanan Abdurrahman b. Abdullah el-Gâfikî'nin, yürüttüğü siyasî ve askerî girişimler neticesinde Berberî ayaklanmalarını kontrol altına aldığı kaydedilmektedir. Abdurrahman'ın daha sonra Bordo'yu ele geçirerek Puvatiye'ye doğru ilerlediği, ancak Kral Şarl Martel komutasındaki Frank ordusuyla karşı karşıya gelerek savaşta hayatını kaybettiği ve İslam ordusunun ağır bir yenilgiye uğradığı aktarılmaktadır. Müslümanların bu savaşta ciddi kayıplar vermesi sonucunda, Poitiers Savaşı'nın (Balâtü's-Şühedâ) Avrupa içlerine yönelik Arap ilerleyişini durdurduğu ve Müslümanların askerî faaliyetlerinin büyük ölçüde sekteye uğradığı ifade edilmektedir. Bu gelişmelerin ardından Endülüs'teki Müslümanların içe kapanarak kendi iç meselelerine odaklanmaya başladığı dile getirilmektedir.⁵⁵⁷ Bu bağlamda, üç Rus oryantalistin aktarımları ile İslâm tarihi araştırmalarında sunulan bilgiler arasında paralellik bulunduğu görülmektedir.

Hişâm'ın dönemini objektif bir şekilde değerlendirmeye çalışan Filshinsky, çeşitli faktörlerin Hişâm'ı yeni gelir kaynakları aramaya zorladığını açıklamaktadır. Filshinsky'e göre, ordunun sürdürülmesi, hazineden sağlanan ayrıcalıklardan ve emekli maaşlarından vazgeçmek istemeyen Emevî hanedanı mensuplarının sayısının artması ve ordunun bakımına yönelik artan maliyetler, fetih harekâtının hız kaybetmesiyle birlikte malî baskıyı daha da artırmıştır. Filshinsky, Doğu'daki yöneticilerin vergi politikasına verdiği desteğin, gelir kaybını önlemek adına yetkililerden mevâlîye sağlanan malî desteklerin kaldırılmasını isteyen yerel dihanlar tarafından sağlandığını belirtmekte, Hişâm'ın ise Horasan'daki ekonomik istikrarı güçlendirmek amacıyla bu grubu desteklediğini ileri sürmektedir.⁵⁵⁸

⁵⁵⁶ Atçeken, *Devlet Geleneği Açısından Hişâm b. Abdülmelik*, 100-101.

⁵⁵⁷ Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi (3. Cilt) [Emeviler Dönemi]*, 232-234.

⁵⁵⁸ Filshinsky, *Halifat Pod Vlast'yu Dinastii Omeyadov (661-750)*, 133-134.

Filshinsky, 8. yüzyılın ilk yarısında fethedenler ile yerel nüfus arasında büyük ölçüde bir asimilasyonun gerçekleştiğini ve bunun özellikle doğu bölgelerinde yoğunlaştığını belirtmektedir. Anlatımına göre, Horasan'daki askerler Basra ve Kûfe gibi şehirleri bulamamış, Merv ise yalnızca bir ordu üssü olarak kaldığından dış mahallelere ve kırsal bölgelere yerleşmişlerdir. Bu durum, askerî maaşlar ve sefer ganimetlerinden daha fazla avantaj sağladığı için, zamanla askerinin yerleşik hayatı tercih etmesine neden olmuştur.⁵⁵⁹

Bolshakov, Horasan'ın, devletin merkezine uzak olmasına rağmen zamanla Abbâsî propagandasının merkezi hâline geldiğini vurgulamaktadır. Emevî karşıtı geleneksel rolünü üstlenebilecek kapasiteye sahip olmayan Kûfe'nin, bu işlevi yerine getiremeyeceğini, çünkü burada Hz. Ali'nin soyundan gelenlerin halk için önemli bir figür olduğunu ve merkeze yakınlığın, propaganda faaliyetlerinin başarısını engelleyen bir faktör olduğunu ifade etmektedir. Buna ek olarak, Kûfe'deki Abbâsî propagandasının pasif bir karakter sergilemesinin, örgütün gizliliğini sağlamak için zorunlu bir strateji olduğunu açıklamaktadır. Ayrıca, o dönemde Abbâsî hareketinin lideri Muhammed b. Ali'nin destekçileri için tehdit oluşturan, Hz. Hüseyin'in torunu Zeyd b. Ali'nin komutasındaki Şîilerin Kûfe'deki faaliyetlerine dair bilgilere değinmektedir.⁵⁶⁰

Filshinsky, buna ek olarak, tüm Şîilerin Zeyd ve oğlu Yahyâ'yı desteklememesine rağmen, onların öldürülmesinin, Sünnî yöneticilere karşı verilen mücadelede Şîî şehitliğine bir kurban daha eklediğini ifade etmektedir. Ardından Şîilik içinde, Şîî ve Sünnî unsurları birleştiren, kendi dinî öğretisini geliştiren bir topluluğun ortaya çıktığını belirtmektedir. Zeydîlerin, sonradan Mu'tezile'nin insan iradesinin hürriyeti ve Kur'an'ın yaratılışı hakkındaki temel görüşlerini, Hâricîlerin ise imanın amellerle tamamlanması gerektiği ve günah işleyenlerin müslüman sayılmayacağı yönündeki görüşlerini kabul ettiklerini açıklamaktadır. Ayrıca, İmamîlerden farklı olarak, ilk üç Râşid halifeyi yasadışı gaspçılar olarak görme eğiliminde olmadıklarını ve onlara karşı lanet okumayı reddettiklerini bildirmektedir. Filshinsky'e göre, Abbâsîler döneminde Zeydîler, halifelik içerisinde özellikle

⁵⁵⁹ Filshinsky, *Halifat Pod Vlast'yu Dinastii Omejadov (661–750)*, 135.

⁵⁶⁰ Bolshakov, *İstoriya Halifata. 4*, 205.

ideolojik alanda büyük bir nüfuz elde etmiş ve hatta bazı eyaletlerde iktidarı ele geçirmişlerdir.⁵⁶¹

İsmail Hakkı Atçeken, Horasan halkının genel olarak Emevî yönetiminden memnun olmaması, Şîa ve Abbasoğulları'na eğilim göstermesi, Yemenî-Mudarî çekişmesinin devam etmesi ve hilâfet merkezi Dîmaşk'a olan uzaklık gibi etkenlerin, Horasan'ı Abbâsî propagandası için elverişli bir merkez hâline getirdiğini belirtmektedir. Horasan'daki Emevî valileri arasında Abbâsî dâîlerine karşı en sert tedbirleri alan kişinin Esed b. Abdullah el-Kasrî olduğunu vurgulayan Atçeken, onun yakaladığı dâîlerin ellerini ve ayaklarını kestirdiğini ve valiliği döneminde Abbâsî dâvetinin önemli bir başarı elde edemediğini ifade etmektedir.⁵⁶² Taberî'nin kaydettiği bilgilere göre, Esed b. Abdullah, Horasan'da Benî Abbas davetçilerinden bir grup mensubu alıkoymuş, bazılarını öldürmüş, bazılarına işkence uygulamış ve bir kısmını da hapse atmıştır.⁵⁶³ Bu bağlamda da, Filshinsky ve Bolshakov'un değerlendirmeleri İslâm tarihçilerinin aktardığı bilgilere büyük ölçüde paralellik arz etmektedir.

Son olarak, Filshinsky, Hişâm'ın Yemenlilerin desteğini bırakıp Kaysîlere güvenmeye karar verdiği siyasî yönelimiyle ilgili olarak, modern araştırmacıların bunu büyük bir hata olarak görmesine rağmen, bunun gerçek bir temele sahip olduğunu ileri sürmektedir. Filshinsky, Hişâm'ın yönetiminin son aşamasında, halifeliğin doğu vilayetlerindeki birçok iç düşman ve muhalefetle zorlu mücadele koşullarında, Kuzeylilere dayanan Arap geleneklerine olan bağlılığını vurgulamaya çalıştığını belirtmektedir. Bunun bir sonucu olarak, Yemen asıllı valiler ve eyaletin üst düzey yetkililerinin yerine Kaysîlerin getirilmiş olduğunu ifade etmektedir.⁵⁶⁴

5. Velîd b. Yezîd, Yezîd b. Velîd ve İbrâhim b. Velîd Dönemleri

Burada, üç Rus oryantalistin, Emevîler'in çözülme sürecinde hilâfet makamına gelen Velîd b. Yezîd, Yezîd b. Velîd ve İbrâhim b. Velîd dönemlerine dair değerlendirmelerine yer verilecektir. Söz konusu yazarlar, bu halifelerin, merkezi

⁵⁶¹ Filshinsky, *Halifat Pod Vlast'yu Dinastii Omeyadov (661–750)*, 138.

⁵⁶² Atçeken, *Devlet Geleneği Açısından Hişâm b. Abdülmelik*, 134-136; a.mlf., “Abbâsî Propagandası Sürecinde Hişâm b. Abdülmelik Dönemi”, 33-34.

⁵⁶³ Taberî, Ebû Câfer Muhammed b. Cerîr (v. 301/923), *Târihu't-Tâberî Taberî Tarihi*, çev. Cemalettin Saylık (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2023), 7/113.

⁵⁶⁴ Filshinsky, *Halifat Pod Vlast'yu Dinastii Omeyadov (661–750)*, 139.

otoritenin zayıfladığı ve iç çekişmelerin yoğunlaştığı bir süreçte, Arap kabilelerinin çıkarlarını önceleyen politikalar izlediklerini vurgulamaktadır.

5.1. Velîd b. Yezîd Dönemi

Rus oryantalistlerinin üçü de Hişâm b. Abdülmelik'in ölüm tarihini 125/743 olarak belirtmektedir.⁵⁶⁵ Belyaev ve Filshinsky, Hişâm'dan sonra yönetimleri kısa bir süre devam eden Velîd b. Yezîd, Yezîd b. Velîd ve İbrâhim b. Velîd'in halifelik yaptığını ifade etmektedir. Belyaev, bu halifelerin yönetimlerinin toplamda iki yıl sürdüğünü iddia ederken,⁵⁶⁶ Filshinsky bunun bir yıldan biraz fazla sürdüğünü savunmaktadır.⁵⁶⁷

Belyaev, bu üç halifenin Abdülmelik b. Mervân'ın torunları olduğunu vurgulamaktadır. Özellikle Velîd b. Yezîd'i dikkat çekici bir figür olarak görmekte ve onun devlet işlerine ilgi göstermediğini, tazı ve şahin avcılığını tercih ettiğini, gecelerini ise şenliklerle geçirdiğini belirtmektedir. Belyaev'e göre, Velîd b. Yezîd sanatsal ve şiirsel yeteneğe sahipti, çevresinde her iki cinsiyetten birçok şair, dansçı, şarkıcı ve müzisyenle başarısız bir şekilde rekabet etmiş ve onların yardımıyla Hişâm'ın biriktirdiği hazineyi harcamıştır.⁵⁶⁸ Bolshakov, Velîd b. Yezîd'in devlet yönetimine uygun olmadığını, şairlere özgü duygusallığının öngörülemez davranışlara yol açtığını ve çevresinde güvenilir destekçiler toplamasını engellediğini belirtmektedir. Devleti bir yönetim mekanizması olarak değil, arzularını tatmin aracı olarak gördüğünü ifade etmektedir.⁵⁶⁹ Ayrıca, onun sarhoşluk hâlindeki eylemlerine ilişkin anlatımların abartıldığını savunmaktadır.⁵⁷⁰

İbnü'l-Esîr'in aktardığı bir anlatıya göre, Velîd b. Yezîd'in bir defasında Kur'ân-ı Kerîm'i açarak İbrâhim Sûresi'nin 15. ayetini çıkardığı ve bu ayete ok attığı, ardından kısa bir süre içinde öldürüldüğü belirtilmektedir.⁵⁷¹ Bu bağlamda, Bolshakov'un İbnü'l-Esîr gibi İslâm tarihi kaynaklarını dikkate almaksızın Velîd b. Yezîd'i savunucu bir tutum sergilemesi dikkat çekicidir.

⁵⁶⁵ Belyaev, *Arabi, İslâm i Arabskiy Halifat v Ranee Srednevekov'e*, 201; Filshinsky, *Halifat Pod Vlast'yu Dinastii Omeyadov (661–750)*, 139; Bolshakov, *İstoriya Halifata. 4*, 223.

⁵⁶⁶ Belyaev, *Arabi, İslâm i Arabskiy Halifat v Ranee Srednevekov'e*, 201.

⁵⁶⁷ Filshinsky, *Halifat Pod Vlast'yu Dinastii Omeyadov (661–750)*, 139.

⁵⁶⁸ Belyaev, *Arabi, İslâm i Arabskiy Halifat v Ranee Srednevekov'e*, 201.

⁵⁶⁹ Bolshakov, *İstoriya Halifata. 4*, 224.

⁵⁷⁰ Bolshakov, *İstoriya Halifata. 4*, 227-228.

⁵⁷¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih Tercümesi*, 5/243.

İbnü'l-Esîr'in aktardığı bilgilere göre, Velîd b. Yezîd'in halife olduktan sonra oyunlara, zevk ve sefaya düşkünlüğünün arttığı, içki içtiği, ava gittiği ve fâsıklarla yakınlık kurduğu belirtilmektedir.⁵⁷² Velîd'in bu tür alışkanlıklarına dair benzer anlatımlar Suyûtî'de de yer almaktadır.⁵⁷³ Bu konuda yapılan bir araştırmada, Velîd b. Yezîd'in Emevî halifeleri arasında şairliğiyle tanındığı ve kaynaklarda çok sayıda şiirine yer verildiği ifade edilmektedir. Ayrıca, onun Arapların ahbâr ve ensâbını bir araya getirmesinin tarih yazıcılığının gelişmesine katkı sağladığı belirtilmektedir.⁵⁷⁴ Öte yandan, başka bir araştırmada ise Velîd b. Yezîd'in, çöküş sürecine giren devletin sorunlarıyla ilgilenmek yerine av partileri ve saray eğlenceleriyle vaktini geçirdiği ileri sürülmektedir.⁵⁷⁵ Bu bağlamda, üç Rus oryantalistin İslâm tarihi kaynaklarında ve çağdaş araştırmalarda yer alan bilgilerle örtüşen değerlendirmeler sunduğu gözlemlenmektedir.

Filshtinsky, Bolshakov ile benzer şekilde, Velîd b. Yezîd, Yezîd b. Velîd ve İbrâhim b. Velîd'in halifelik dönemlerinin siyasal istikrarsızlık, rakip kabileler arasında değişken ittifaklar ve yönetimde tutarsızlıkla şekillendiğini, bunun da hânedanın çöküşüne zemin hazırladığını savunmaktadır. Velîd b. Yezîd'in, Hişâm'ın Kaysî yanlısı politikasını sürdürmeye çalıştığını, Hâlid b. Abdullah el-Kasrî'nin Yemenli destekçilerine baskı yaptığını ve Suriye ordusunun kaynaklarının tükenmesi nedeniyle Cezîre'den Arap birliklerini geri çekmeye yöneldiğini belirtmektedir. Ayrıca, akrabası Süleyman b. Hişâm'ı dövdürüp hapsederek onu Cezîre'nin mevâlîlerinden oluşan bir ordu kurmakla suçladığını ve bu girişimiyle Benî Ümeyye içindeki birliği bozarak kabile düzeninde benzeri görülmemiş bir adım attığını ifade etmektedir.⁵⁷⁶

Bu bağlamda bir araştırmada, Velîd b. Yezîd'in özellikle selefi Hişâm'ın çocukları başta olmak üzere hanedan mensuplarına karşı sert bir tutum sergilediği, bazılarını kırbaç cezası uyguladığı ve bazılarını sürgüne gönderdiği

⁵⁷² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih Tercümesi*, 5/235.

⁵⁷³ es-Suyûtî, *Târîhu'l-hulefâ*, 405.

⁵⁷⁴ İsmail Hakkı Atçeken, "Velîd II", *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 31 Mart 2025), 43/32, <https://islamansiklopedisi.org.tr/velid-ii>, 31.03.2025, 21:14.

⁵⁷⁵ Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi (3. Cilt) [Emeviler Dönemi]*, 239.

⁵⁷⁶ Filshtinsky, *Halifat Pod Vlast'yu Dinastii Omejadov (661–750)*, 139.

belirtilmektedir.⁵⁷⁷ İbnü'l-Esîr'de gelen rivayette de, Velîd b. Yezîd'in Benî Ümeyye ailesinin bazı mensuplarına, özellikle Süleyman b. Hişâm'a yönelik olumsuz tutumu ele alınmaktadır.⁵⁷⁸ Anılan araştırmada, bu tutumun, hanedan içerisinde ona yönelik ciddi bir muhalefetin oluşmasına zemin hazırladığı vurgulanmaktadır.⁵⁷⁹ Nitekim Filshinsky'nin sunduğu bilgiler ile çağdaş araştırmaların ortaya koyduğu veriler bu çerçevede örtüşmektedir. Ayrıca Filshinsky'nin verilerinin, İslâm tarihi kaynaklarında yer alan bilgilerle uyumlu olduğu da görülmektedir.

Filshinsky, Velîd b. Yezîd'in Suriye ordusunun desteğini kazanmak için asker maaşlarını artırdığını ve ordunun bir kısmını Bizans'a karşı bir tehdit unsuru olarak Kıbrıs'a yerleştirdiğini belirtmektedir. Ancak, sürekli askerî seferlerden rahatsız olan Suriyelilerin tepki gösterdiğini ve sonunda Suriye ordusu komutanlarının, Mervânîler hânedanının bazı üyeleriyle ittifak kurarak Velîd b. Yezîd'i devirmeye ve öldürmeye karar verdiğini ifade etmektedir. Bu sürecin, ordu içindeki Mervânîlere en bağlı unsurlar tarafından gerçekleştirildiğini vurgulamaktadır. Ayrıca, Velîd b. Yezîd'e asıl olarak Kaysî yanlısı politikalarına karşı çıkan Yemenlilerin muhalefet ettiğini, çünkü Kaysîlerin Suriye üzerindeki etkisini artırmak amacıyla Cezîre'de yeni bir ordu kurmasını engellemek istediklerini savunmaktadır.⁵⁸⁰

Bu bağlamda yapılan bir araştırmada, Velîd b. Yezîd'in 125/743 yılında kardeşi Gamr'ı Bizans'a karşı düzenlenen yaz seferine, Esved b. Bilâl'i ise donanmanın başında Kıbrıs seferine gönderdiği belirtilmektedir. Ayrıca Kıbrıs halkından, Müslümanlarla birlikte yaşamayı tercih edenlerin Suriye sahillerine getirildiği, Bizans'a gitmek isteyenlerin ise adadan ayrılmasına izin verildiği aktarılmaktadır.⁵⁸¹ İbnü'l-Esîr'de aktarılan bilgilere göre, deniz kuvvetlerinin başına getirilen Esved b. Bilâl el-Mühâzî, Kıbrıs halkının Şam'a veya Bizans'a gitmelerini sağlamak amacıyla Kıbrıs'a gönderilmiştir. Kıbrıslıların bir kısmının İslâm'ı kabul ettiği ve Esved'in onları Şam'a gönderdiği, diğerlerinin ise Bizans'ı tercih etmeleri

⁵⁷⁷ Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi (3. Cilt) [Emevîler Dönemi]*, 241.

⁵⁷⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih Tercümesi*, 5/235.

⁵⁷⁹ Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi (3. Cilt) [Emevîler Dönemi]*, 241.

⁵⁸⁰ Filshinsky, *Halîfat Pod Vlast'yu Dinastii Omeyadov (661–750)*, 140.

⁵⁸¹ Atçeken, "Velîd II", 43/32.

nedeniyle oraya yönlendirildiği belirtilmektedir.⁵⁸² Bilindiği üzere, İbnü'l-Esîr'in eserinde yer alan rivayette ve çağdaş araştırmalarda sunulan verilerde, Kıbrıs halkına sunulan seçenekler ele alınmakta, ancak Suriye ordusunun Kıbrıs'a yerleştirilmesine ilişkin herhangi bir ifadeye rastlanmamaktadır. Bu noktada Filshinsky, meseleyi farklı bir bakış açısıyla ele almakta ve yerleştirme sürecine dair özgün bir değerlendirme sunmaktadır.

Başka bir araştırmada, Emevî Devleti'nin kabilecilik temeline dayalı olarak kurulduğu ve bu yapının, iktidara gelen halifeleri sürekli muhalefetle mücadele etmeye zorladığı belirtilmektedir. Özellikle Yezîd b. Abdülmelik ve Hişâm b. Abdülmelik dönemlerinde Yemenîlerin baskı altında olduğu, bu durumun Velîd b. Yezîd döneminde de devam ettiği vurgulanmaktadır. Yemenîlerin lideri Hâlid b. Abdullah'ın Yûsuf b. Ömer tarafından öldürülmesi, Emevî Devleti'nin çöküşünü hızlandıran en önemli etkenlerden biri olarak değerlendirilmektedir. Daha önce Yezîd b. Mühelleb'in Yezîd b. Abdülmelik döneminde öldürülmesiyle büyük darbe alan Yemenîlerin, ikinci kez liderlerini kaybettiği bildirilmektedir. Bu durumun, Yemenîlerin Emevî yönetimine karşı tavır almasına ve isyanlara katılmasına neden olduğu, bu sürecin sonucunda Yemenîlerin, Velîd b. Yezîd'e karşı sert bir tutum benimsediği ve Yezîd b. Velîd'in önderliğinde harekete geçerek halifeyi iktidardayken öldürdüğü ifade edilmektedir. Söz konusu araştırmada bu gelişme, Emevî Devleti'nin çöküşünün bir işareti olarak değerlendirilmekte, halifenin öldürülmesinin Ümeyye ailesi içerisindeki iç çekişmeleri derinleştirerek devletin yıkılmasına yol açtığı savunulmaktadır. İhtilalle iktidara gelen Yezîd b. Velîd'in Yemenîlerin desteğini almak zorunda kaldığı, ondan sonra halifelik makamına geçen kardeşi İbrâhim'in de aynı politikayı sürdürdüğü belirtilmektedir. Babaları Velîd b. Abdülmelik'in Kaysî yanlısı bir politika izlemesine rağmen, iki kardeşin Yemenîleri desteklemesini siyasî çıkarlarla ilişkilendirilmektedir.⁵⁸³ Bu noktada, Filshinsky'nin aktardığı bilgiler ile çağdaş araştırmalarda sunulan verilerin örtüştüğü görülmektedir.

⁵⁸² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih Tercümesi*, 5/229.

⁵⁸³ Ali Delice, "Emevî Devletinin Yıkılış Nedenleri Üzerine Bazı Mülâhazalar", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3 (Aralık 1999).

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/cuifd/issue/4311/257306#article-authors-list>. (Erişim 1 Nisan 2025), 20:41

Bolshakov, Velîd b. Yezîd'in ahlaki tutumunun eleştirilmeye değer bir yönü olmadığını savunarak yönetiminin başlangıcında tebaanın memnuniyetini sağlayacak düzeyde refah sunduğunu belirtmektedir. Halifelige geçtiğinde otuz yaşını biraz geçtiğini, saçlarının kırılmış, el ve ayak parmaklarının ise uzun olduğunu ifade etmektedir. Bolshakov'a göre, yönetiminin başında Hişâm tarafından kesilen maaşları yeniden yürürlüğe koymuş, tüm halka yılda on, Suriyelilere ise yirmi dirhem ek ödeme yapmıştır. Ayrıca, Hişâm'ın döneminde maaşları kesilen Medinelilere yeniden ödeme yapılmasını sağladığını ve Velîd b. Abdülmelik'in uygulamalarını takip ederek görme engelli ve felçli Suriyelilere nafaka ile hizmetçi tahsis ettiğini ileri sürmektedir.⁵⁸⁴

Konuyla ilgili bir araştırmada, Velîd b. Yezîd'in halkın desteğini kazanmak amacıyla maaşları artırdığı ve kontrolsüz harcamalarda bulunduğu, bu nedenle selefi Hişâm b. Abdülmelik'in sağlamaya çalıştığı malî dengeyi bozduğu ifade edilmektedir.⁵⁸⁵ Başka bir çalışmada ise, otuz beş yaşında hilâfet makamına geçen Velîd b. Yezîd'in, dîvânu'l-atâ'dan maaş alanlara 10'ar dinar zam yaptığı, Suriye halkını kazanmak amacıyla maaşlarını ayrıca 10'ar dinar daha artırdığı ve cömert bağışlarda bulunduğu belirtilmektedir.⁵⁸⁶ İbnü'l-Esîr'e göre Velîd b. Yezîd, halife olduktan sonra Şam'daki kötürüm ve âmâlara sürekli yardım etmiş, onları giydirmiş ve her biri için hizmetçi tahsis edilmesini emretmiştir. Ayrıca fakirlere mal ve elbise dağıtmış, özellikle Şam halkına daha fazla bağışta bulunmuştur.⁵⁸⁷ Bu doğrultuda, Bolshakov'un aktardığı bilgilerin, İslâm tarihi kaynakları ve çağdaş İslâm tarihi araştırmalarıyla büyük ölçüde örtüştüğü görülmektedir.

Bolshakov, Velîd b. Yezîd'in halife olmasından duyduğu memnuniyeti dile getiren ilk valilerden birinin Cezîre ve İrmîniye valisi Mervân b. Muhammed olduğunu belirtmektedir. Bu kadar etkili ve enerjik bir desteğin, Velîd b. Yezîd için büyük önem taşıdığını vurgulamaktadır. Ayrıca, Mervân b. Muhammed'in Velîd b. Yezîd'e yazdığı mektupta, iktidar sarhoşluğu içinde Allah'ın emirlerini ihmal eden Hişâm'ın yönetiminin sona ermesinden duyduğu memnuniyet ve durumun

⁵⁸⁴ Burada Bolshakov bu bilginin güvenilirliği hakkındaki şüphelerini dile getirmektedir., Bolshakov, *İstoriya Halifata*. 4, 224.

⁵⁸⁵ Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi (3. Cilt) [Emevîler Dönemi]*, 239.

⁵⁸⁶ Atçeken, "Velîd II", 43/32.

⁵⁸⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih Tercümesi*, 5/224.

düzeleceği umudunu dile getirdiğini aktarmaktadır. Velîd b. Yezîd'in iktidara gelmesinden önce ona maddî ve manevî destek sağlayan Yûsuf b. Ömer ve Nasr b. Seyyâr tarafından da memnuniyetle karşılandığını ve bu üç valinin de önceki görevlerinde kaldığını ifade etmektedir.⁵⁸⁸ Bolshakov, Velîd b. Yezîd'in, Hicaz valisi Muhammed b. Hişâm b. İsmâil el-Mahzûmî'yi, Hişâm'a kendisini halifelik hakkından mahrum bırakmasını tavsiye ettiği için görevden aldığını ve işkenceye tabi tutulduğunu bildirmektedir. Ayrıca, valinin kardeşi İbrâhim b. Hişâm'a da benzer işkencelerin uygulandığını dile getirmektedir.⁵⁸⁹ Bolshakov, aynı kaderin eski Irak valisi Hâlid b. Abdullah el-Kasrî'nin de başına geldiğini eklemektedir.⁵⁹⁰

Bu konuda yapılan bir araştırmada, Velîd b. Yezîd'in, selefi Hişâm b. Abdülmelik'in Kaysîler ve Yemenîler arasındaki denge siyasetini bozduğu ve onu veliahtlıktan azletmeye çalıştığı için Hişâm'a karşı kin beslediği belirtilmektedir. Bu bağlamda, ilk icraatlarının birinin Hişâm'ın atadığı devlet görevlilerini görevden almak ve ardından cezalandırmak olduğu ileri sürülmektedir. Velîd'in kısa süren yönetimi boyunca fanatik bir Kaysî yanlısı politika izlediği, az sayıdaki Yemenî idarecileri görevden alarak yerlerine Kaysîleri atadığı ifade edilmektedir. Onun bu yaklaşımında, annesinin Haccâc'ın kardeşi Muhammed b. Yûsuf'un kızı olmasının etkili olduğu da vurgulanmaktadır. Nitekim Velîd'in, Hişâm'ın dayısı İbrâhim b. Hişâm el-Mahzûmî'yi Hicaz valiliğinden alarak yerine kendi dayısı Yûsuf b. Muhammed es-Sekafi'yi atadığı aktarılmaktadır.⁵⁹¹

Diğer bir araştırmada ise, Velîd'in, Hişâm döneminde on beş yıl Irak valiliği yapan, ardından görevden alınıp tutuklanan ve sonrasında serbest bırakılan Hâlid b. Abdullah el-Kasrî'yi, elli milyon dirhem karşılığında yeni Kaysî Irak valisi Yûsuf b. Ömer'e teslim edildiği ve Hâlid'in işkenceyle öldürüldüğü ifade edilmektedir.⁵⁹² Bir başka çalışmada, Mervân b. Muhammed'in, Hişâm'ın ölümünden sonra halife olan Velîd b. Yezîd'e gönderdiği mektupta, Emevî siyasetiyle örtüşen bir üslup kullandığı, kendisini el-Cezîre, İrmîniye ve Azerbaycan valiliğine atayan Hişâm'ı zalim olarak tanımlarken, yeni halifeyi överek onun desteğini kazanmaya çalıştığı

⁵⁸⁸ Bolshakov, *İstoriya Halifata*. 4, 224.

⁵⁸⁹ Bolshakov, *İstoriya Halifata*. 4, 225.

⁵⁹⁰ Bolshakov, *İstoriya Halifata*. 4, 226.

⁵⁹¹ Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi (3. Cilt) [Emeviler Dönemi]*, 239-240.

⁵⁹² Atçeken, "Velîd II", 43/32.

belirtilmektedir.⁵⁹³ Bu bağlamda, Bolshakov'un konuya dair objektif değerlendirmelerde bulunduğu gözlemlenmektedir.

Bundan sonra, Bolshakov, Velîd b. Yezîd'in halifelik makamına çıktıktan hemen sonra yaptığı bir sonraki faaliyetin, henüz yetişkinliğe ulaşmamış iki oğlu Hakem ve Osman'ı veliaht olarak atamak olduğunu belirtmektedir.⁵⁹⁴ Askerî seferlerle ilgili olarak, Bolshakov, Küçük Asya'da Bizans ordusunun zaferi ile sonuçlanan bir kampanya yürütüldüğünü bildirmektedir.⁵⁹⁵ Bolshakov ayrıca, Yahyâ b. Zeyd'in isyanından da bahsetmektedir. Bolshakov'a göre, Horasan'da huzur ve düzeni bozan Yahyâ, Emevî karşıtı propaganda yaptığı gerekçesiyle Nasr b. Seyyâr tarafından tutuklanmış, ancak Velîd b. Yezîd'in emriyle serbest bırakılmıştır. Daha sonra, isyanını sürdüren Yahyâ b. Zeyd'in, Nîşâbur valisi Amr b. Zürâre komutasındaki orduyu mağlup ettiğini, ancak ardından gönderilen Emevî ordusu karşısında yenilgiye uğrayarak hayatını kaybettiğini öne sürmektedir. Bolshakov, Abbâsî propagandasıyla ilgili olarak, Abbâsîler'in lideri Muhammed b. Ali'nin 125/743 yazının sonlarında Humeyme'de öldüğünü ve yerine oğlu İbrâhim b. Muhammed'in imam olarak ilan edildiğini belirtmektedir.⁵⁹⁶

Bu noktada yapılan bir araştırmada, Yahyâ b. Zeyd'in yetmiş kişilik bir grupla Nîşâbur'a hareket ettiği ve Nîşâbur valisi Amr b. Zürâre'nin yanına ulaştığı belirtilmektedir. Horasan valisi Nasr b. Seyyâr'ın, Amr b. Zürâre'ye Yahyâ ile savaşması için yardımcı birlikler gönderdiği ifade edilmektedir. İlk çatışmada Yahyâ'nın galip geldiği, ancak Cüzân'da Emevî ordusuna yenilerek hayatını kaybettiği ileri sürülmektedir.⁵⁹⁷ Başka bir araştırmada ise, Yahyâ b. Zeyd'in babasının ölümünün ardından Horasan'a sığındığı ve Velîd b. Yezîd döneminde, 125/743 yılında Nasr b. Seyyâr tarafından gönderilen orduya yenilerek öldüğü aktarılmaktadır. Ayrıca, Abbâsî ihtilâlinin lideri Ebû Müslim'in, Yahyâ'nın intikamını almak amacıyla onun katillerinden hayatta kalanları öldürttüğü

⁵⁹³ Hasan Kurt, "Mervân II", *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 2 nisan 2025), 29/227, <https://islamansiklopedisi.org.tr/mervan-ii>, 02.04.2025, 12:51.

⁵⁹⁴ Bolshakov, *İstoriya Halifata*. 4, 224.

⁵⁹⁵ Bolshakov, *İstoriya Halifata*. 4, 225.

⁵⁹⁶ Bolshakov, *İstoriya Halifata*. 4, 225-226.

⁵⁹⁷ Cahid Kara, "Yahyâ b. Zeyd İsyanı ve Horasan'daki Etkileri", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 24/2 (Aralık 2020), (Erişim 2 Nisan 2025), <https://doi.org/10.18505/cuid.787925>.

belirtilmektedir.⁵⁹⁸ Bu çerçevede, Bolshakov'un çağdaş araştırmalarda ortaya konulan verilerle örtüşen benzer görüşler ileri sürdüğü görülmektedir.

5.2. Emevî Hilâfetinin Çözülme Sürecinde Yezîd b. Velîd ve İbrâhim b. Velîd Dönemleri

Bolshakov, Velîd b. Yezîd'e yönelik isyanı Filshinsky'den daha ayrıntılı ele alarak bu hareketin, Hişâm'ın oğullarından ziyade Velîd b. Abdülmelik'in oğlu Yezîd b. Velîd tarafından başlatıldığını belirtmektedir. Ona göre Yezîd b. Velîd, Velîd b. Yezîd karşısında dezavantajlı bir konumda değildir, ağabeyinin bulunması nedeniyle doğrudan iktidar hakkına sahip olmadığını farkındadır. Bolshakov, onun bu isyanı başlatmasındaki temel etkenin, Velîd b. Yezîd'in yaşam tarzına duyduğu tepki olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca, bu girişimin geniş bir destek görmediğini, hatta Mervân b. Muhammed, Abbas b. Velîd gibi bazı Emevî mensuplarının endişe duyduğunu aktarmaktadır. Buna rağmen, Yezîd b. Velîd'in Şam ve diğer bölgelerde destek bularak Velîd b. Yezîd'in yönetimine son vermeyi başardığını vurgulamaktadır.⁵⁹⁹

Oleg Georgiyevich Bolshakov, Yezîd b. Velîd'i dindar bir kişi olarak tanımlamakta ve onun Velîd b. Yezîd'den farklı olarak akşamlarını müzik yerine dualarla geçirdiğini belirtmektedir. Ayrıca, ilk Mu'tezilîlerin irade özgürlüğü ve insanın eylemlerinden sorumlu olduğu yönündeki görüşlerini benimsediğini ve emru bi'l-ma'rûf nehyü ani'l-münker prensibini takip ettiğini ifade etmektedir. Yezîd b. Velîd'in, bu prensibi benimsemesi nedeniyle selefinin yönetimini meşru görmediğini ve bu gerekçeyle isyan ettiğini savunmaktadır. Bunun yanı sıra, anne tarafından III. Yezdicerd'in torunu olması dolayısıyla kökeninin de ayırt edici bir özellik taşıdığını belirtmektedir.⁶⁰⁰

Bolshakov gibi Yezîd b. Velîd'in dinî eğilimini açıklayan Filshinsky, onun Kaderî ve Gaylanî olduğunu, Gaylân ed-Dımaşkî'nin takipçisi olarak, eğer verdiği sözleri yerine getirmezse halifelikteki mutlak iktidardan vazgeçmeye ve görevinden ayrılmaya hazır olduğunu ifade ettiğini belirtmektedir. Yezîd b. Velîd'in bu sözlerinin Kaderiyye'nin öğretilerini yansıttığını vurgulamaktadır. Filshinsky'e

⁵⁹⁸ Atçeken, "Abbâsî Propagandası Sürecinde Hişâm b. Abdülmelik Dönemi", 26.

⁵⁹⁹ Bolshakov, *İstoriya Halifata*. 4, 230.

⁶⁰⁰ Bolshakov, *İstoriya Halifata*. 4, 231.

göre, Gaylân, emîrû'l-mü'minîn'in siyasî rolüne yönelik bazı kısıtlamaları savunmuş ve halifenin dünyevi gücünün, onu devirmeye yetkili olan ümmetin taleplerine karşılık gelmesi gerektiğine inanmıştır. Ayrıca, Yezîd b. Velîd'in Kaderîler gibi Mervânîlerin muhalifi olmadığını, ancak onların iktidar anlayışından vazgeçmeye hazır olduğunu ifade etmektedir.⁶⁰¹

Ayrıca, Filshinsky, Yezîd b. Velîd'in, bir zamanlar Velîd b. Yezîd'in halifelik görevine seçilmesine karşı çıktığı için hapse atılan Süleyman b. Hişâm'ı serbest bıraktığını belirtmektedir. Süleyman b. Hişâm'ın, Yezîd b. Velîd'in politikalarını uygulamada aktif olarak yardım etmeye başladığı ifade etmektedir. Filshinsky'e göre, Yezîd b. Velîd, bu şekilde etkili insanları kendisine çekmeye ve onları selefinin hânedan için tehlikeli olan politikasından vazgeçirmeye çalışmıştır.⁶⁰² Bolshakov da aynı verileri aktararak, Yezîd b. Velîd'in Süleyman b. Hişâm'ı tüm ordunun başına getirdiğini iddia etmektedir.⁶⁰³

İbnü'l-Esîr'e göre Yezîd b. Velîd, ibadetlerini açık bir şekilde yerine getirmesi ve mütevazi bir kişiliğe sahip olması nedeniyle halk nezdinde güven kazanmıştır.⁶⁰⁴ Ayrıca, İslâm tarihi kaynaklarında Yezîd'in, Velîd'in halkına sağladığı atıyye artışını azaltması sebebiyle "en-Nâkıs" lakabıyla anıldığı ve bu unvanın ilk kez Mervân b. Muhammed tarafından verildiği ifade edilmektedir.⁶⁰⁵ İbnü'l-Esîr'in aktardığına göre, Yezîd'in isyan haberi Mervân b. Muhammed'e ulaştığında, o, Saîd b. Abdülmelik b. Mervân'a halkı Yezîd'e biat etmekten alıkoymasını ve fitneden sakındırmasını emretmiştir. Bunun üzerine Saîd, Abbâs b. Velîd'e bir mektup yazmış, Abbâs ise Yezîd'i tehdit etmiş, ancak Yezîd yaptıklarını gizlemiş ve sonunda Abbâs bunu kabul etmiştir.⁶⁰⁶ Bu konuda yapılan bir araştırmada, dindar bir halife olarak tanımlanan Yezîd b. Velîd'in, Gaylân ed-Dimaşkî'nin görüşlerini benimsediği ve insanları Kaderiyye'yi kabul etmeye davet ettiği halde, bu konuda herhangi bir baskı uygulamadığı ifade edilmektedir. Yezîd'in isyanının genellikle dinî saiklerle ilişkilendirildiği belirtilmektedir. Bununla birlikte,

⁶⁰¹ Filshinsky, *Halifat Pod Vlast'yu Dinastii Omeyadov (661–750)*, 141.

⁶⁰² Filshinsky, *Halifat Pod Vlast'yu Dinastii Omeyadov (661–750)*, 141.

⁶⁰³ Bolshakov, *İstoriya Halifata*. 4, 233.

⁶⁰⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih Tercümesi*, 5/235

⁶⁰⁵ Taberî, *Târihu't-Tâberî Taberî Tarihi*, 7/276; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih Tercümesi*, 5/244.

⁶⁰⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih Tercümesi*, 5/237-238.

halifelik makamına daha layık olduklarını düşünen Velîd b. Abdülmelik ve Hişâm b. Abdülmelik'in evlatlarının yanı sıra, Velîd b. Yezîd'e karşı ciddi bir husumet besleyen Kelbîler ile Yezîd b. Velîd üzerinde etkili olan Kaderiyye mensuplarının da bu isyanın şekillenmesinde belirleyici unsurlar arasında yer aldığı ileri sürülmektedir.⁶⁰⁷ Bu bağlamda, hem Filshinsky'nin hem de Bolshakov'un aktardığı bilgilerin, İslâm tarihi kaynakları ve çağdaş araştırmalarda verilenlerle örtüştüğü görülmektedir.

Isaac Moiseevich Filshinsky, Mısır'daki durumun Yezîd b. Velîd'in yeni politikasını uygulamaya uygun olduğunu ileri sürmektedir. Yezîd b. Velîd'in, Mısırlılara İslâm'ı kabul etmeleri koşuluyla donanmada kalıcı hizmet sözü verdiğini belirtmektedir. Buna karşın, Kuzey Afrika ve İspanya'daki durumun farklı bir tablo sunduğunu ifade etmektedir. Bu eyaletlerdeki yönetimin, içindeki çatışmalar nedeniyle merkezin kontrolünden çıkmış olduğunu belirtmektedir. Filshinsky, İspanya'nın, I. Abdurrahman'ın 138/756'da iktidara gelmesine kadar kaos içinde kaldığını ve Kuzey Afrika'nın ise 145/763'te Abbâsî yönetiminin kurulmasına kadar Berberîler tarafından kontrol edildiğini açıklamaktadır.⁶⁰⁸

Filshinsky, Yezîd b. Velîd'in siyasî yöneliminin Yemen yanlısı olduğunu ve ilk olarak Kaysî olan Irak valisi Yûsuf b. Ömer'i görevden alarak yerine Yemenli Mansûr el-Kelbî'yi atadığını, üç ay sonra ise Mansûr'un yerine Ömer b. Abdülazîz'in oğlu Abdullah'ı tayin ettiğini belirtmektedir. Filshinsky'e göre Iraklılar, Abdullah b. Ömer'in atanmasıyla II. Ömer'in politikalarının geri dönmesini beklemiş ve bunu, Irak'taki Suriyelilerin hâkimiyetinin sona ermesi olarak değerlendirmişlerdir. Ancak Abdullah b. Ömer'in, uzlaşma yoluna giderek Suriye ordusunu Irak ordusuyla birleştirdiğini ve birleşik ordunun başına Mansûr el-Kelbî'yi getirdiğini vurgulamaktadır.⁶⁰⁹

Bu konuda Filshinsky ile Bolshakov'un değerlendirmeleri arasında benzer ifadelerin yer aldığı görülmektedir. Bununla birlikte Bolshakov, Yûsuf b. Ömer'in yerine doğu eyaletlerini yönetmek üzere Mansûr b. Cumhûr el-Âmirî'nin atandığını

⁶⁰⁷ Mevlüt Koyuncu, "Yezîd III", *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 2 Nisan 2025), 43/516-517, <https://552050.fsuzsk.asia/yezid-iii>, 02.04.2025, 17:49.

⁶⁰⁸ Filshinsky, *Halîfat Pod Vlast'yu Dinastii Omeyadov (661–750)*, 142.

⁶⁰⁹ Filshinsky, *Halîfat Pod Vlast'yu Dinastii Omeyadov (661–750)*, 142.

belirtmektedir. Mansûr b. Cumhûr'un kaba bir Bedevî olmasına rağmen Yezîd b. Velîd'in gözünde Velîd b. Yezîd'e düşmanlık ve Gaylân'ın öğretilerine bağlılık gibi iki erdemi bulunduğunu ifade etmektedir. Atanmasından sonra, Mansûr b. Cumhûr'un askerlere ödeme yapıp, Amr b. Muhammed b. Kâsım da dahil olmak üzere bazı tutukluları serbest bıraktığını ve Amr'ı Sind'e gönderdiğini aktarmaktadır. Ayrıca, Sicistan valisini görevden alırken Nasr b. Seyyâr'a dokunmadığını belirtmektedir.⁶¹⁰ Filshinsky, bu noktada Nasr b. Seyyâr'ın halifenin emrine uymadığını ve Horasan'daki Yemenli liderlere karşı çeşitli tedbirler aldığını belirtmektedir. Ayrıca, Mansûr b. Cumhûr'un çoktan kardeşini doğu vilayetlerine askeri komutan olarak atadığını ve böylece Kaysîlerin gücünü sona erdirmeyi amaçladığını ifade etmektedir.⁶¹¹

Konuyla ilgili bir araştırmada, devlet başkanlığı makamını Yemenli kabilelerin desteğiyle ele geçiren Yezîd b. Velîd'in, Kaysî kökenli valileri görevden alarak yerlerine Yemen asıllı yöneticiler atadığı ve bu doğrultuda Irak umumî valisi Yûsuf b. Ömer es-Sekafî'yi azledip yerine Mansûr b. Cumhûr'u tayin ettiği belirtilmektedir.⁶¹² Mansûr b. Cumhûr'un bu göreve tayin edildiği bilgisi, Taberî ve İbnü'l-Esîr'in rivayetlerinde açıkça yer almaktadır.⁶¹³ Taberî'ye göre Mansûr bir bedevî olup kaba ve hilekâr bir kişiliğe sahiptir. Ancak Yezîd'in yanında yer almasının, Gaylâniyye mezhebine ilişkin görüşlerinden kaynaklandığı ve bu nedenle Velîd b. Yezîd'in öldürülmesine de şahit olduğu belirtilmektedir.⁶¹⁴ İbnü'l-Esîr'in eserinde ise Yezîd b. Velîd'in Mansûr b. Cumhûr'u Irak ve Horasan valisi tayin ettiği, ancak Nasr b. Seyyâr'ın ona itaat etmediği aktarılmaktadır. Ayrıca Mansûr'un kardeşi Manzûr'u Rey ve Horasan'a vali olarak atadığı, ancak Nasr'ın Mansûr'a fırsat tanımayarak kendisini ve yönetimindeki bölgeleri Mansûr ile kardeşinden koruduğu ifade edilmektedir.⁶¹⁵ Burada, Filshinsky'nin vali ismini hatalı aktarmasına karşın genel olarak İslâm tarihi kaynakları ve İslâm tarihçilerinin

⁶¹⁰ Bolshakov, *İstorya Halifata*. 4, 232.

⁶¹¹ Filshinsky, *Halifat Pod Vlast'yu Dinastii Omeyadov (661–750)*, 142.

⁶¹² Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi (3. Cilt) [Emevîler Dönemi]*, 244.

⁶¹³ Taberî, *Târihu't-Tâberî Taberî Tarihi*, 7/285; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih Tercümesi*, 5/247.

⁶¹⁴ Taberî, *Târihu't-Tâberî Taberî Tarihi*, 7/286.

⁶¹⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih Tercümesi*, 5/249.

aktardığı verilerle büyük ölçüde örtüşen bir yaklaşım benimsediği, Bolshakov'un ise bu kaynaklarla tam bir uyum içinde olduğu görülmektedir.

Oleg Georgiyevich Bolshakov, Yezîd b. Velîd'in hilâfet makamına çıkışının genel kabul görülmediğini öne sürmektedir. Selefini öldürerek iktidara gelen ilk halife olarak değerlendirildiğini ve önceki halifenin ölümünden ne Hz. Osman'ın ne de Hz. Ali'nin ve Muâviye'nin sorumlu tutulmadığını ifade etmektedir. Ayrıca, Velîd b. Yezîd'in maaş artışlarını iptal etmesinin ona yönelik sempatiyi artırmadığını, aksine "en-Nâkıs" lakabıyla anılmasına neden olduğunu belirtmektedir.⁶¹⁶ Yezîd b. Velîd'i önemsiz bir halef olarak nitelendiren Belyaev, malî kaynaklardaki azalmanın hazine fonlarındaki eksiklikten kaynaklandığını öne sürmektedir.⁶¹⁷ Bolshakov ise Velîd b. Yezîd'in öldürüldüğü haberinin Hıms halkını öfkelenirdiğini ve isyan etmelerine yol açtığını, ancak isyanın bastırılmasıyla Yezîd b. Velîd'e biat ettiklerini belirtmektedir.⁶¹⁸ Hıms'taki bu gelişmenin Filistin ve Ürdün'deki çatışma bölgelerini de etkilediğini ve bu bölgelerde müzakerelerin tercih edildiğini savunmaktadır.⁶¹⁹

Bolshakov, merkezî otoritenin kontrolünün sınırlı kaldığı uzak eyaletlerde istikrarsızlığın devam ettiğini belirtmektedir. Velîd b. Yezîd'in atadığı Cezîre valisinin, iktidar değişikliğini öğrenince azledilmeyi beklemeden bölgeden ayrıldığını ifade etmektedir. Bu durumun, Hâricîlerin Saîd b. Badhal liderliğinde harekete geçmesine zemin hazırladığını aktarmaktadır. Musul'u kuşatan Saîd'in, Mervân b. Muhammed'in oğlu Abdülmelik'in Bizans seferinden dönmesi üzerine yerel halkın teklifini kabul ederek Şehrazor'a çekildiğini bildirmektedir.⁶²⁰ Oğlunun çağrısı üzerine Cezîre'ye gelen Mervân b. Muhammed'in, Velîd b. Yezîd'in intikamını almak amacıyla harekete geçtiğini, ancak Cezîre, İrmîniye ve Azerbaycan valisi olarak tayin edilmesinin ardından Yezîd b. Velîd'e biat ettiğini belirtmektedir.⁶²¹

Konuyla ilgili bir araştırmada, Cezîre valisi Mervân b. Muhammed'in başlangıçta Yezîd b. Velîd'in halifeliğini tanımadığı ve öldürülen halife Velîd b.

⁶¹⁶ Bolshakov, *İstoriya Halifata*. 4, 233.

⁶¹⁷ Belyaev, *Arabi, İslâm i Arabskiy Halifat v Ranee Srednevekove*, 201.

⁶¹⁸ Bolshakov, *İstoriya Halifata*. 4, 233-234.

⁶¹⁹ Bolshakov, *İstoriya Halifata*. 4, 235.

⁶²⁰ Bolshakov, *İstoriya Halifata*. 4, 235-236.

⁶²¹ Bolshakov, *İstoriya Halifata*. 4, 236.

Yezîd'in oğulları adına bir isyan başlattığı belirtilmektedir. Aynı çalışmada, Mervân b. Muhammed'in bu isyanı başlatırken, tıpkı Muâviye'nin maktul halife Hz. Osman'ın kanını dava ederek Hz. Ali'ye karşı siyasî bir mücadele yürütmesi gibi, Velîd'in kanını talep etmeyi meşrulaştırıcı bir gerekçe olarak kullandığı ifade edilmektedir. Mervân'ın Kafkasya'da yerine emir olarak bıraktığı Sâbit b. Nuaym ve onunla birlikte hareket eden Suriyeli Kelbîlerin, Yezîd b. Velîd dışında başka birine biat etmeyeceklerini açıklamaları üzerine, iktidar mücadelesine bir süre ara vermek zorunda kaldığı aktarılmaktadır. Ayrıca, Yezîd'in Cezîre, İrmîniye ve Azerbaycan yönetimini Mervân'a bırakacağına dair verdiği sözün, onun kerhen de olsa biat etmesini sağladığı vurgulanmaktadır.⁶²² Bu bağlamda, Bolshakov'un sunduğu bilgilerin çağdaş araştırmalarda yer alan verilerle uyumlu olduğu gözlemlenmektedir.

Bolshakov, Horasan'daki durumla ilgili olarak, burada iktidar değişikliği haberinin çalkantısız karşılanmasına rağmen, başta Ezdîler olmak üzere Yemenliler ile Kuzeyliler arasındaki rekabet nedeniyle huzursuz olduğunu öne sürmektedir. Abdullah b. Ömer'in Irak valisi olarak atanmasının ardından, Nasr b. Seyyâr'ın Horasan valisi olarak tayin edildiğini ifade etmektedir. Bolshakov'a göre, Nasr b. Seyyâr'ın vali olarak atanması ve Ezdîlerin lideri Cüdey' b. Ali Kirmânî'nin tutuklanması gibi gelişmeler, Horasan'daki durumu daha da zorlaştırmıştır. Ayrıca, Horasan'daki bir diğer karışıklığın Hâricî lideri Hâris b. Süreyc ile ilişkili olduğunu aktarmaktadır. Nasr b. Seyyâr'ın, Kirmânî ile gerilen ilişkiler nedeniyle Hâris b. Süreyc ile iletişime geçtiğini, ancak halifeden kınama aldığını belirtmektedir. Bununla birlikte, Yezîd b. Velîd'in Ebû Hanîfe'nin talebi üzerine Hâris b. Süreyc'e af çıkardığını ve Hâris'in altı ay sonra Merv'e dönebildiğini açıklamaktadır.⁶²³

Bu çerçevede yapılan bir araştırmada, 126/743 yılında Horasan'da Yemenîler ile Kaysîler arasında, Emevîler'in yıkılışına kadar sürecektir bir kabile mücadelesinin başladığı belirtilmektedir. Yemenli lider Cüdey' b. Ali'nin, Ezd ve Rebâa kabileleriyle birlikte Nasr b. Seyyâr'a karşı isyan başlattığı ve bu durumun Arap kabileleri arasındaki rekabeti yeniden alevlendirdiği aktarılmaktadır. Mühellebîler'in intikamını alma iddiasıyla harekete geçen Cüdey' b. Ali'nin, Nasr ile giriştiği ilk mücadelede esir düşerek 127/744 yılında Merv'de hapsedildiği, ancak bir ay sonra

⁶²² Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi (3. Cilt) [Emevîler Dönemi]*, 245.

⁶²³ Bolshakov, *İstoriya Halifata. 4*, 238.

hapisten kaçarak Ezd ve Rebîa kabilelerinden oluşan yeni bir ordu kurduğu ifade edilmektedir.⁶²⁴

İbnü'l-Esîr'in aktardığı bilgilere göre, Kirmân'da doğduğu için "Kirmânî" olarak anılan Cüdey' b. Ali'nin, 126/743 yılında ramazan ayının son üçüncü günü Nasr'ın emriyle hapsedildiği nakledilmektedir. Ayrıca, Nasr ile Kirmânî arasında fitne ortaya çıkınca, Nasr'ın, on iki yıl boyunca Türkler arasında kalmış olan Hâris b. Süreyc'in Türklerle birlikte kendi üzerine yürümesinden endişe ettiğini ve bu nedenle Hâris ile iyi ilişkiler kurmak istediğini belirtmektedir. Bu amaçla Yezîd b. Velîd'den Hâris için eman aldığı, ona bir elçi gönderdiği ve Hâris'in taraftarlarıyla birlikte Nasr'ın yanına gelerek "Merv-i Rûz" denilen yere yerleştiği ifade edilmektedir.⁶²⁵ Bu bağlamda, Bolshakov'un değerlendirmelerinin İslâm tarihi kaynaklarında aktarılan bilgilerle büyük ölçüde örtüştüğü görülmektedir.

Bundan sonra Yezîd b. Yezîd'in kanlı bir bedelle elde ettiği yönetiminin kısa ömürlü olduğuna dikkat çeken Bolshakov, yönetiminin beşinci ayının sonunda ağır bir şekilde hastalandığını ve önce kardeşi İbrâhim'i, ardından da Abdülazîz b. Haccac b. Abdülmelik'i veliaht olarak atadığını belirtmektedir. Hem İbrâhim'in hem de Abdülazîz'in annelerinin cariyeye olduğunu öne sürerek, İbrâhim'in sarı saçları ve teniyle karışık kökeninin onu ayırt ettiğini ifade etmektedir. Ayrıca, İbrâhim b. Velîd'in cesaretine rağmen, Emevîler arasında onaylanmamasına neden olan asıl unsurun kökeni olduğunu iddia etmektedir.⁶²⁶ Burada Bolshakov, Yezîd b. Velîd'in ölümünden sonra kabileler arası çatışmaların arttığını belirtmektedir. Mısır, Irak ve doğu bölgeleri İbrâhim b. Velîd'e biat etse de, Yezîd b. Velîd'in eski muhalifleri olan Hıms halkı ile İrmîniye ve Cezîre valisi Mervân b. Muhammed'in isyan ettiğini aktarmaktadır. Mervân b. Muhammed'in Velîd b. Yezîd'in oğullarını biate çağırıldığını, ancak bu gençlerin İbrâhim b. Velîd'in yakın adamlarından Yezîd b. Hâlid b. Abdullah el-Kasrî tarafından öldürülmesi üzerine hilâfeti ele geçirdiğini ve selefini affettiğini ifade etmektedir.⁶²⁷

⁶²⁴ Koyuncu, "Yezîd III", 43/516.

⁶²⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih Tercümesi*, 5/254-257.

⁶²⁶ Bolshakov, *İstoriya Halifata*. 4, 238-239.

⁶²⁷ Bolshakov, *İstoriya Halifata*. 4, 240.

Konuyla ilgili bir araştırmada, câriyeden doğma ilk Emevî halifesi olan Yezîd b. Velîd'in annesinin, Sâsânîler'in son kistrâsı III. Yezdicerd'in torunu Şahferend bnt. Fîrûz olduğu belirtilmektedir.⁶²⁸ Bir başka çalışmada ise, Yezîd b. Velîd'in ölümü üzerine 126/744 yılında hilâfet makamına geçen İbrâhim b. Velîd'in, yaklaşık üç ay süren halifelik zamanı boyunca ciddi bir kargaşa içinde yaşadığı ifade edilmektedir.⁶²⁹ Ayrıca İbnü'l-Esîr'in aktardığına göre, 126/744 yılında Yezîd ağır bir hastalığa yakalanmış, bu nedenle İbrâhim ve Abdülazîz'e biat edilmesi gündeme gelmiştir. Kaderiyye mezhebine mensup olanların, Yezîd'in bu konuda kesin bir emir vermesi için ısrarcı oldukları belirtilmektedir.⁶³⁰

Diğer yandan, Yezîd b. Velîd'in halifeliğini isteksizce kabul eden Mervân b. Muhammed'in, onun ölümünün ardından İbrâhim b. Velîd'in halifeliğini tanımadığı ve öldürülen II. Velîd'in çocuklarının hilâfet hakkını savunma iddiasıyla harekete geçtiği belirtilmektedir.⁶³¹ Ancak, Mervân b. Muhammed'in nihai amacının halifeliği ele geçirmek olduğu yönünde değerlendirmeler mevcuttur. Mervân b. Muhammed'in Cezîre ve Hıms halklarının biatını aldıktan sonra Dımaşk civarındaki Aynlcer'de, İbrâhim b. Velîd'in ordusuna kumanda eden Süleyman b. Hişâm ile karşı karşıya geldiği ve bu mücadelede galip geldiği belirtilmektedir. Dımaşk'a sığınan Süleyman ve adamlarının, bu sırada hapiste bulunan Velîd b. Yezîd'in iki oğlunu öldürdüğü aktarılmakta ve zaferi kazanan Mervân b. Muhammed'in Dımaşk'a girerek halifeliğini ilan ettiği ileri sürülmektedir.⁶³² Burada, Bolshakov'un aktardığı bilgilerin hem İslâm tarihi kaynaklarıyla hem de ağdaş araştırmalarla örtüştüğü ortadadır.

Filshtinsky, Yezîd b. Velîd'in ölümünden sonra Suriye'de ve Suriye ordusu içerisinde yaşanan çelişkilerin derinleştiğini ifade etmektedir. Ancak onun ölüm tarihini 123/741 olarak vermesi dikkat çekicidir. Mervân b. Muhammed'in emr'l-m'minn ilan edildiği tarihi ise 126/744 olarak göstermektedir. Bu durum, sunduğu bilgilerin güvenilirliği konusunda bazı şüpheler uyandırmakla birlikte, ilgili

⁶²⁸ Koyuncu, "Yezîd III", 43/516.

⁶²⁹ İbrahim Sarıçam, "İbrâhim b. Velîd", *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 3 Nisan 2025), 21/359, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibrahim-b-velid>, 03.04.2025, 15:55.

⁶³⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih Tercümesi*, 5/257-258.

⁶³¹ Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi (3. Cilt) [Emeviler Dönemi]*, 246.

⁶³² Sarıçam, "İbrâhim b. Velîd", 21/359.

tutarsızlığın bir basım hatasından kaynaklanmış olabileceği ihtimali de göz ardı edilmemektedir. Filshtinsky'e göre Mervân b. Muhammed, daha belirgin bir Kaysî yanlısı politika benimsemiş ve Cezîrî birliklerinin desteğiyle Suriye'ye hızla ilerleyerek çaresiz durumdaki İbrâhim'den iktidarı devralmıştır.⁶³³

Diğer Rus oryantalist Belyaev'in, İbrâhim b. Velîd ve faaliyetlerine değinmeden doğrudan Mervân b. Muhammed'in dönemine geçtiği bilinmektedir.

6. Mervân b. Muhammed Dönemi ve Emevîler'in Yıkılışı

Bolshakov, İbrâhim'in Mervân b. Muhammed lehine gönüllü olarak halifelikten çekilmesinin onun yönetimini tamamen meşru hale getirdiğini ifade etmektedir. Bunun, yeni halifenin yönetimine sakin bir başlangıç sağlaması gerekirken, önceki yıllarda merkezî otoritenin zayıflamasının muhalefet güçlerini cesaretlendirdiğini ve toplumdaki iç gerilimleri artırdığını savunmaktadır.⁶³⁴ Bolshakov, Mervân b. Muhammed'in siyasî yönelimi konusunda Filshtinsky'nin görüşüne katılarak, Abdülmelik'ten itibaren tüm halifelerin Yemenîler ile Kaysîler arasındaki çelişkileri göz ardı ederek Suriye ordusuna güvendiklerini belirtmektedir. Ancak, Mervân b. Muhammed örneğinde ordusunun ağırlıklı olarak Kaysîlerden oluşması nedeniyle Yemenîlerin ona karşı çıktığını ifade etmektedir. Filshtinsky ise hânedanın Hişâm b. Abdülmelik döneminde başlayan Yemenîlerden Kaysîlere yöneliminde, Yezîd b. Velîd ile İbrâhim b. Velîd'in kısa süreli yönetimlerinin önemli bir değişiklik getirmediğini, çünkü Mervân b. Muhammed'in yeniden Kaysîlere dayanarak iktidarını sürdürdüğünü savunmaktadır.⁶³⁵

Belyaev, diğer iki Rus oryantalistle aynı görüşü paylaşarak Mervân b. Muhammed'in iktidarı ele geçirdiğinde altmış yaşında olduğunu ileri sürmekte ve onu enerjik ve deneyimli bir askerî lider olarak tanımlamaktadır. Ayrıca, Mervân b. Muhammed'in Harran'ı ikametgâhı haline getirdiğini, devlet hazinesini ve merkezî kurumların yetkililerini buraya aktardığını belirtmektedir.⁶³⁶ Filshtinsky, halifenin ikametgâhının Şam dışına taşınmasının Süleyman b. Abdülmelik'in Remle'yi seçmesiyle başladığını belirtmektedir. Daha sonra Hişâm'ın Rusâfe'yi, Mervân b.

⁶³³ Filshtinsky, *Halifat Pod Vlast'yu Dinastii Omeyadov (661–750)*, 142.

⁶³⁴ Bolshakov, *İstoriya Halifata. 4*, 240.

⁶³⁵ Bolshakov, *İstoriya Halifata. 4*, 241; Filshtinsky, *Halifat Pod Vlast'yu Dinastii Omeyadov (661–750)*, 143.

⁶³⁶ Belyaev, *Arabi, İslâm i Arabskiy Halifat v Rannee Srednevekov'e*, 202.

Muhammed'in ise Harran'ı tercih ettiğini ifade ederek, bu değişimin halifelerin rakip kabilelere dayalı politikaları ve Şam halkının Emevîler'e karşı artan tepkisiyle ilişkili olduğunu savunmaktadır.⁶³⁷ Belyaev, Suriye ve Irak'taki garnizonlarda bulunan Kelbîler arasındaki hoşnutsuzluğun, Mervân b. Muhammed'in Kaysîlere dayanan siyasî yöneliminden kaynaklandığını savunmaktadır. Ayrıca, Mervân b. Muhammed'in siyasî ve askerî yeteneklerini takdir eden Belyaev, onun seleflerinin hatalarından kaynaklanan sorunları çözmek ve hânedanın birçok muhalifiyle sürekli sonuçsuz bir mücadele yürütmek zorunda kaldığını vurgulamaktadır. Yönetiminin ilk günlerinden itibaren, Hişâm'ın ölümünün ardından merkezî otoritenin zayıflaması ve eyaletlerdeki huzursuzluk nedeniyle, Emevî rejimine karşı çıkan Hâricîler ve Şiîlerle savaşmak zorunda kaldığını belirtmektedir.⁶³⁸

Bu konuda yapılan bir araştırmada, Mervân b. Muhammed'in kabiliyetli, zeki ve dirayetli bir devlet adamı olduğu belirtilmektedir. Ancak onun yönetiminin Emevîler'in çöküş sürecine rastladığı, bu dönemde hanedan birliğinin bozulduğu ve aynı aileden gelen iktidar taliplerinin fırsat buldukça isyan girişimlerinde bulunduğu ifade edilmektedir. Ayrıca, bir yandan kabileler arası çekişmelerin, diğer yandan Hâricî isyanları ile Hz. Ali taraftarlarının hilâfet karşıtı faaliyetlerinin Mervân'ın yönetimini büyük ölçüde meşgul ettiği ileri sürülmektedir.⁶³⁹

Başka bir araştırmada, Mervân b. Muhammed'in Yezîd b. Velîd ve kardeşi İbrâhim'i destekleyen Yemen asıllı kabilelerin merkezi konumundaki Suriye'yi siyasî açıdan tehlikeli gördüğü, bu nedenle Dımaşk'ta düzeni sağladıktan sonra kendisini destekleyen Kaysî kabilelerin merkezi olan Harran'a yöneldiği ve hükümet merkezini hazineyle birlikte buraya taşıdığı ifade edilmektedir. Ancak bu tasarrufun, Emevî iktidarının devamlılığında belirleyici bir işlev üstlenen Suriye'deki Yemen asıllı kabilelerin isyanına zemin hazırladığı belirtilmektedir.⁶⁴⁰ Görüldüğü üzere, üç Rus oryantalistin aktardığı bilgiler, çağdaş araştırmaların verileriyle örtüşmekte ve uyum içindedir.

⁶³⁷ Filshinsky, *Halifat Pod Vlast'yu Dinastii Omeyadov (661–750)*, 143.

⁶³⁸ Belyaev, *Arabi, İslâm i Arabskiy Halifat v Rannee Srednevekov'e*, 202-203.

⁶³⁹ Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi (3. Cilt) [Emevîler Dönemi]*, 247

⁶⁴⁰ Kurt, "Mervân II", 29/228.

Bolshakov, eyaletlerin iktidar değişikliğine tepkisi bağlamında, Mısır'ın başlangıçta Mervân b. Muhammed'e biat ettiğini, ancak kısa süre içinde kaosun ortaya çıktığını belirtmektedir. Ona göre bu durum, Mervân b. Muhammed'in halifelğe gelmesinden iki ay sonra Hıms'taki Arapların isyanından kaynaklanmıştır. Ancak halifenin Suriye ve Irak meseleleriyle meşgul olması nedeniyle Mısır'da iktidarını pekiştiremediğini ileri sürmektedir.⁶⁴¹ Belyaev, Suriye'nin kırsal ve kentsel nüfusunun Mervân b. Muhammed'e karşı bir dizi ayaklanma başlatarak onu teslim almaya çalıştığını belirtmektedir. Bu nedenle Mervân b. Muhammed'in Suriye'ye birçok sefer düzenlediğini, Hıms'ı iki kez kuşattığını ve direnişini bastırmak amacıyla Suriye'deki kale duvarlarının yıkılmasını emrettiğini öne sürmektedir. Ona göre Suriyeliler yalnızca ağır vergi yüküne ve tahsildarların keyfi uygulamalarına değil, aynı zamanda zorla çalıştırmaya ve yeni vergilere de isyan etmiştir. Belyaev, Emevîler'in son döneminde Suriye halkının büyük bir kısmının tersanelerde ve askerî kamplarda ağır işlerde çalışmaya zorlandığını savunmaktadır.⁶⁴²

Filshinsky, hilâfetin doğu bölgelerinde yüksek vergiler ve zorunlu çalıştırma nedeniyle yalnızca kırsal kesimde değil, şehirlerde de huzursuzlukların yaşandığını belirtmektedir. Bu durumu önlemek amacıyla Mervân b. Muhammed'in büyük şehirlerdeki kale duvarlarının yıkılmasını emrettiğini, ancak bunun hoşnutsuzluğu daha da artırdığını ifade etmektedir.⁶⁴³ Böylece, Belyaev'in aksine, yalnızca Suriye ile sınırlı kalmayıp genel bir değerlendirme sunmaktadır.

Konuyla ilgili bir araştırmada, Mervân b. Muhammed'in Harran'da ikametinin üzerinden üç ay gibi kısa bir süre geçmeden Hıms halkının isyan ettiği belirtilmektedir. Mervân'ın derhal harekete geçerek, Kelbîler'in merkezi olan Tedmür'den yardım alan Hıms'ı kuşattığı ve isyanı bastırdığı sırada, Dımaşk ile Taberiye'de de ayaklanmaların patlak verdiği ileri sürülmektedir. Bu isyanların bastırılmasının ardından, Tedmür'de çıkan ayaklanmayı kontrol altına almak için tekrar harekete geçen Mervân b. Muhammed'in, isyancıların barış yoluyla teslim olmalarını sağladığı aktarılmaktadır.⁶⁴⁴

⁶⁴¹ Bolshakov, *İstoriya Halifata*. 4, 241.

⁶⁴² Belyaev, *Arabi, İslâm i Arabskiy Halifat v Rannee Srednevekov'e*, 202.

⁶⁴³ Filshinsky, *Halifat Pod Vlast'yu Dinastii Omeyadov (661–750)*, 176.

⁶⁴⁴ Kurt, "Mervân II", 29/228.

İbnü'l-Esîr'in kaydettiği rivayete göre, Mervân Harran'a döndükten sonra burada üç ay kadar kalmış ve bu süreçte Hıms halkının biatlarını bozarak Tedmür'deki Kelb kabilesine haber gönderdikleri bildirilmektedir. Savaş sırasında, Mervân'ın askerlerinin şehirdeki halkı kılıçtan geçirdiği, esirlerden bir kısmının katledildiği ve yaklaşık beş yüz kişinin cesedinin şehrin çevresine asıldığı, ayrıca şehrin önemli bir kısmının yıkıldığı nakledilmektedir. Hıms'ın fethi ve surlarının yıkılmasının 128/746 yılında gerçekleştiği belirtilmektedir.⁶⁴⁵ Burada, üç Rus oryantalistin İslam tarihi kaynaklarına dayalı bilgileri tespit ettikleri görülmektedir.

Rus oryantalistler Irak'ın daha huzursuz bir eyalet olduğunu ve Kûfe'nin, önceki dönemlerde olduğu gibi, Hâricî ayaklanmalarının merkezi haline geldiğini belirtmektedir. Filshtinsky ve Bolshakov, bu ayaklanmanın Dahhâk b. Kays tarafından yönetildiğini ifade etmektedir. Bolshakov'a göre Dahhâk b. Kays, Saîd b. Bahdal'ın halefiydi⁶⁴⁶ ve selefinden daha enerjik bir liderdi. Ayrıca onun başarılarını yalnızca kişisel niteliklerine değil, çifte valilik nedeniyle kontrolü kaybeden merkezî yönetimin etkisine de bağlamaktadır.⁶⁴⁷ Bolshakov, Mervân b. Muhammed'in güneylilere dayanan Abdullah b. Ömer'in yerine Kaysîlerin lideri Nadr b. Saîd el-Haraşî'yi Irak valisi olarak atadığını, ancak Abdullah b. Ömer'in istifa etmeyi reddetmesi üzerine Kûfe'de Nadr'a, Hîre'de ise Abdullah'a bağlı iki ayrı yönetim merkezinin oluştuğunu belirtmektedir.⁶⁴⁸

Filshtinsky, Yezîd b. Velîd'in Irak valisi Abdullah b. Ömer'in Mervân b. Muhammed'in halifeliğini tanımayı reddettiğini ve bu nedenle Mervân b. Muhammed'in, Suriye'de iktidarını sağlamlaştırdıktan sonra, yeni Irak valisi Nadr b. Saîd komutasındaki Kaysî ordusunu Irak'a gönderdiğini belirtmektedir. Ona göre Kaysîler ve Yemenîler, Kûfe'yi ele geçirerek rakiplerini Vâsıt'a sürmeyi başaran Dahhâk b. Kays liderliğindeki Hâricî ordusuyla karşı karşıya gelmiştir. Kısa süre sonra tarafların Hâricîlere karşı birleştiğini, fakat bu ittifakın uzun sürmediğini

⁶⁴⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih Tercümesi*, 5/274.

⁶⁴⁶ Bolshakov burada Saîd b. Bahdal'ın Hâricîlerin lideri olduğunu ve Şehrazur'a sığındığını, ancak ağır hastalanması nedeniyle cemaatin yeni başkanı için seçim yaptığını ve seçimler sonucunda Dahhâk b. Kays'ın onun halefi seçildiğini hatırlatmaktadır, Bolshakov, *İstoriya Halifata*. 4, 243.

⁶⁴⁷ Bolshakov, *İstoriya Halifata*. 4, 243; Filshtinsky, *Halifat Pod Vlast'yu Dinastii Omeyadov (661–750)*, 173.

⁶⁴⁸ Bolshakov, *İstoriya Halifata*. 4, 243.

belirtmektedir. Hâricîlere katılan Abdullah b. Ömer'in liderliğindeki Yemenîlerin, Kaysîleri Irak'tan çıkardığını vurgulamaktadır. Filshinsky ayrıca, Dahhâk b. Kays'ın Orta Irak şehirlerinde güvenli hissetmediğini, bu nedenle Musul halkının daveti üzerine ordusuyla birlikte Cezîre'ye yöneldiğini aktarmaktadır. Burada onun halifenin birliklerine karşı birkaç zafer kazandığını ancak Mervân b. Muhammed'in bizzat ordusunu yöneterek düzenlediği seferde mağlup olduğunu ve savaş alanında öldürüldüğünü dile getirmektedir. Dağılan Hâricîlerin bir kısmının ise doğuya kaçıp Abdullah b. Muâviye liderliğindeki Şîi ordusuna katıldığını ifade etmektedir.⁶⁴⁹

Bolshakov'un Dahhâk'ın ayaklanmasıyla ilgili tespitleri benzer bir içeriğe sahiptir. Oleg Georgiyevich, Dahhâk b. Kays'ın Mervân b. Muhammed'in Mezopotamya'daki tek rakibi olmadığını, aynı zamanda Süleyman b. Hişâm'ın da ona isyan ettiğini hatırlatmaktadır. Ona göre, Süleyman b. Hişâm'ın bu davranışı, iktidardaki ailenin bir temsilcisinin, ailenin ideolojik düşmanına biat etmenin mümkün olduğuna inanmasının, toplumda moral bozukluğunun ne kadar derinleştiğini gösterdiğini ortaya koymaktadır.⁶⁵⁰ Bolshakov, Abdullah b. Ömer ile Dahhâk b. Kays arasındaki anlaşmayı utanç verici olarak değerlendirmektedir. Ayrıca, Mervân b. Muhammed'in, Irak hükümetini yeniden devralması gereken Yezîd b. Ömer b. Hübeyre'yi Irak valisi olarak atadığını öne sürmektedir.⁶⁵¹ Bolshakov, Yezîd b. Ömer b. Hübeyre'nin, Dahhâk b. Kays'ın yenilgisinden sonra Aynüttemr'de, Dahhâk b. Kays'ın Kûfe valisi Müsennâ tarafından gönderilen Mansûr b. Cumhûr'ün ordusunu geri püskürttüğünü ve Rakka Savaşı'nda Müsennâ'yı mağlup ettiğini belirtmektedir. Ayrıca, Yezîd b. Ömer b. Hübeyre'nin, Âmir b. Dubâre komutasındaki Suriye ordusunun desteğiyle Ubeyd b. Sazar liderliğindeki İbâzîleri yendiğini ve Vâsıt'ı Abdullah b. Ömer'den geri aldığını anlatmaktadır. Bunun ardından Abdullah b. Ömer'in yakalanıp Harran'da hapsedildiğini ifade etmektedir.⁶⁵²

Belyaev, Musul'daki Hâricî hareketinin siper savaşı taktikleri kullandığını, bunun da Hâricîlerin savaş etkinliğini artırarak halife birliklerinin hareket kabiliyetini

⁶⁴⁹ Filshinsky, *Halifat Pod Vlast'yu Dinastii Omeyadov (661–750)*, 173.

⁶⁵⁰ Bolshakov, *İstoriya Halifata. 4*, 244-246.

⁶⁵¹ Bolshakov, *İstoriya Halifata. 4*, 246.

⁶⁵² Bolshakov, *İstoriya Halifata. 4*, 248-249.

kısıtladığını savunmaktadır. Genel olarak, Mezopotamya ve Irak'ta Hâricîlerle süregelen mücadele ile Suriye'deki ayaklanmaların halifenin ordusunu büyük ölçüde yıpratmış ve bu nedenle Mervân b. Muhammed'in yeterli askerî güce sahip olmadığını belirtmektedir.⁶⁵³

Konuyla ilgili yapılan bir araştırmada, Mervân b. Muhammed'in Suriye'deki isyanlarla meşgul olduğu sırada Irak'taki durumun oldukça karışık bir hâle geldiği ifade edilmektedir. Bu süreçte, Yezîd b. Velîd tarafından Irak valiliğine getirilen Abdullah b. Ömer'in, Mervân'ın halifeliğini tanımayarak onun Irak valiliğine tayin ettiği Nadr b. Saîd'e karşı harekete geçtiği belirtilmektedir. Aynı dönemde, Sufriyye koluna mensup Hâricîler'in Dahhâk b. Kays eş-Şeybânî liderliğinde ayaklandıkları aktarılmaktadır. Dahhâk'ın, Şehrizor, İrmîniye ve Azerbaycan'daki Hâricî unsurların desteğini alarak kendisine karşı birleşen Abdullah b. Ömer ile Nadr b. Saîd'i mağlup ettiği ve bunun sonucunda Receb 127 / Nisan 745'te Kûfe'yi ele geçirdiği ileri sürülmektedir. Bir süre sonra Abdullah b. Ömer'in, ardından ise Süleyman b. Hişâm'ın Kelb kabilesine mensup bazı unsurlarla Dahhâk'ın yanında yer almaları sayesinde onun gücünü artırdığı ve Dahhâk'ın bu sayede Musul'u da hâkimiyeti altına aldığı bildirilmektedir. Ancak 128/746 yılında Kefertûsâ'da Hâricîler ile yapılan büyük savaşta, liderleri Dahhâk'ın da öldürüldüğü ve Hâricîler'in ağır bir yenilgi aldığı ifade edilmektedir. Bu zaferin ardından Mervân'ın, Hâricîler'in sığındığı Musul'u dokuz ay boyunca kuşattığı ve sonunda şehre girerek kontrolü sağladığı aktarılmaktadır. Kaçanların Horasan'a kadar takip edildiği, liderleri Şeybân b. Abdülazîz ile birlikte pek çok Hâricî askerinin ortadan kaldırıldığı ve böylece 129/747'de Irak'taki Hâricî sorununun sona erdiği bildirilmektedir.⁶⁵⁴

İbnü'l-Esîr'in aktardığına göre, Süleyman b. Hişâm, Husâf'ta halife ordusuyla girdiği çatışmada yenilgiye uğramasının ardından bölgeden kaçarak Abdullah b. Ömer b. Abdülazîz'e sığınmıştır. Ardından birlikte Hâricî lider Dahhâk'a giderek ona biat etmişler ve Dahhâk'ı, Emevî halifesi Mervân b. Muhammed'e karşı harekete geçmesi için teşvik etmişlerdir.⁶⁵⁵ Yine İbnü'l-Esîr'e göre, Mansûr b. Cumhûr, Abdullah b. Ömer'in yanına gelerek Dahhâk'ın Mervân ile

⁶⁵³ Belyaev, *Arabi, İslâm i Arabskiy Halifat v Rannee Srednevekov'e*, 203.

⁶⁵⁴ Kurt, "Mervân II", 29/228.

⁶⁵⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih Tercümesi*, 5/278.

olan mücadelesine müdahil olmaksızın seyirci kalmasını önermiştir. Ardından Hâricîlerin yanına giderek onlarla sulh talebinde bulunmuş ve Dahhâk'a biat etmiştir. Aynı kaynakta, Şevval ayında Abdullah b. Ömer'in de Hâricîlerle bir sulh antlaşması yaptığı, beraberinde Süleyman b. Hişâm olduğu hâlde Dahhâk'a biat ettikleri bilgisi yer almaktadır.⁶⁵⁶ Burada, üç Rus oryantalistin konuya ilişkin olarak objektif değerlendirmelerde buldukları gözlemlenmektedir.

Filshtinsky, Hz. Ali'nin kardeşi Ca'fer b. Ebû Tâlib'in torunu Abdullah b. Muâviye liderliğindeki Şîi ayaklanmasını, Mervân b. Muhammed döneminde Emevîler için daha ciddi bir tehdit olarak değerlendirmektedir. Abdullah b. Muâviye, Hz. Ali'nin soyundan gelmemesine rağmen, Hz. Ali'nin evinden diğerine geçen ilâhî ruhun sonunda kendisinde ikamet ettiğini iddia ettiğini belirtmektedir. Filshtinsky'e göre bu görüş Şîilikte bir yenilik teşkil etmektedir, çünkü yalnızca Hz. Peygamber'in, Hz. Ali aracılığıyla soyundan gelenlerin değil, Ehl-i beyt'in herhangi bir üyesinin devlet yönetiminde imamlık hakkına sahip olduğu algılanmıştır. Abbâsîler'in de halifelikte iktidarı ele geçirmek amacıyla bu görüşten faydalandığını ileri sürmektedir.⁶⁵⁷

Bolshakov, bu bağlamda, Abdullah b. Ömer'den yardım almak için Kûfe'ye gelen Abdullah b. Muâviye'nin adaylığının, Kûfeliler tarafından Emevîlerden daha fazla hakka sahip biri olarak öne sürüldüğünü ve Kûfelilerin kendisini hatırlayarak halife ilan etmeye teşvik ettiklerini iddia etmektedir. Bolshakov'a göre, Abdullah b. Muâviye, Kûfelilerin teklifini kabul etmiş ve Hîre'deki isyan Abdullah b. Ömer tarafından bastırılmıştır. Bunun sonucunda, Abdullah b. Muâviye'nin taraftarlarıyla birlikte Hemedan bölgesine yöneldiğini bildirmektedir. Oleg Georgiyevich, Filshtinsky'nin aksine, Hâricî ayaklanmasının Emevîler için Abdullah b. Muâviye'nin ayaklanmasından daha tehlikeli olduğuna inanmaktadır.⁶⁵⁸

Filshtinsky'e göre, Abdullah b. Muâviye'nin ayaklanması, katılımcılarının yapısına bakıldığında, Emevî rejiminin çöküşünü işaret eden karmaşık bir Şîi-Hâricî hareketi olarak değerlendirilebilir. Bu hareketin, Emevî rejiminin yaklaşan çöküşünü ve ona karşı artan direnişi yansıttığını bildirmektedir. Filshtinsky, Abdullah b.

⁶⁵⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih Tercümesi*, 5/280-281.

⁶⁵⁷ Filshtinsky, *Halîfat Pod Vlast'yu Dinastii Omeyadov (661-750)*, 174.

⁶⁵⁸ Bolshakov, *İstoriya Halifata*. 4, 242.

Muâviye'nin 126/744'te, Mervân b. Muhammed hilafet makamına gelmeden önce Kûfe'yi ele geçirdiğini ve 122/740'taki ayaklanmada vefat eden Zeyd b. Ali'nin destekçilerini kendi saflarına kattığını belirtmektedir. Ayaklanmanın başarısızlığını ise, ordusundaki farklı grupların (Suriyeliler, Iraklılar, Araplar) birleştirici bir ideolojiden yoksun olmalarına bağlamaktadır. Ayrıca, Cezîreli Kaysî ordusuna dayanan Mervân b. Muhammed'in güçlü ordusu karşısında Abdullah b. Muâviye'nin zayıf örgütlenmesinin birleşik bir muhalefet oluşturmaya engel olduğunu ve sonunda Horasan'a kaçan Abdullah b. Muâviye'nin 129/747'de Ebû Müslim tarafından öldürüldüğünü ifade etmektedir.⁶⁵⁹

Emevîler'in son döneminde merkezi otoritenin Hâricî isyanlarıyla meşgul olduğu bir vasatta, bazı Şîî grupların da siyasî bir hareketliliğe yöneldiği görülmektedir. İslâm tarihi araştırmacılarının tespitlerine göre, Kûfe'deki Şîîler, Hz. Ali'nin kardeşi Ca'fer'in soyundan gelen Abdullah b. Muâviye'yi imam kabul ederek kıyam etmişlerdir.⁶⁶⁰ Bu hareketin teşekkülünde, halifelik iddiasını reddederek Mervân b. Muhammed'i meşru bir devlet başkanı olarak tanımayan Abdullah b. Ömer b. Abdülazîz'in sergilediği müsamahalı tavrın etkili olduğu ileri sürülmektedir. Bununla birlikte, Abdullah b. Muâviye'nin liderliğinde gelişen bu kıyamın uzun ömürlü olmadığı, Mervân tarafından 130/747 yılında Âmir b. Dubâre komutasında gönderilen bir ordu karşısında başarısızlıkla sonuçlandığı ifade edilmektedir. Mağlubiyetin ardından Horasan'a sığınan Abdullah b. Muâviye'nin, burada Ebû Müslim el-Horasânî tarafından ortadan kaldırıldığı belirtilmektedir.⁶⁶¹ Bazı tarihî anlatımlarda, Abdullah b. Muâviye'nin öldürülmesinin ardından oğulları Yezîd ve Hasan'ın serbest bırakıldığı bilgisine de yer verilmektedir.⁶⁶²

Konuyla ilgili bir araştırmada, Abdullah b. Muâviye'yi imam kabul eden ve onun etrafında toplanan grubun Cenâhiyye adıyla anıldığı belirtilmektedir. Bu grubun ilâhî ruhun Hz. Âdem'den itibaren tüm peygamberlere intikal ettiğine, Hz. Muhammed'den Hz. Ali'ye, ondan da sırasıyla oğulları Hz. Hasan, Hz. Hüseyin ve Muhammed aracılığıyla Abdullah b. Muâviye'ye ulaştığına ve böylece hem ilâhî

⁶⁵⁹ Filshtinsky, *Halifat Pod Vlast'yu Dinastii Omeyadov (661–750)*, 175.

⁶⁶⁰ Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi (3. Cilt) [Emevîler Dönemi]*, 250; Aycan – Sarıçam, *Emevîler*, 92.

⁶⁶¹ Aycan – Sarıçam, *Emevîler*, 92.

⁶⁶² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih Tercümesi*, 5/308.

nitelikler hem de peygamberlik vasfının Abdullah'ta birleştiğine inandıkları aktarılmaktadır. Bununla birlikte, Abdullah b. Muâviye'nin sağlığında bu tür İslâm dışı inanç ve uygulamaların onun tarafından benimsendiğine dair kesin bir delil bulunmadığı, ayrıca bu görüşleri tasvip edip etmediğinin de net olmadığı vurgulanmaktadır. Ancak, bu inançlara siyasî destek sağlamak amacıyla hoşgörülle yaklaşmış olabileceği ihtimali göz ardı edilmemektedir. Bu çerçevede, Abdullah b. Muâviye'nin düşünce ve eylemlerini yönlendiren açık ve tutarlı bir fikir sisteminden ziyade, siyasal kaygılarla şekillenmiş tepkisel bir duruş sergilediği savunulmaktadır.⁶⁶³ Bu noktada görüldüğü gibi, Filshinsky'nin değerlendirmelerinin İslâm tarihi kaynaklarında yer alan rivayetlerle ve modern araştırmaların aktardıklarıyla büyük ölçüde örtüşmesi, onun hem tarihsel hem de analitik bir perspektifle hareket ettiğini göstermektedir.

6.1. Mervân b. Muhammed Döneminde Horasan'daki Gelişmeler

Bolshakov, Irak'taki iktidar mücadelesinin, halifeliğin uzak vilayetlerinden Horasan'daki gelişmeleri ikinci plana ittiğini belirtmektedir. Ona göre, Horasan'daki temel sorun, Nasr b. Seyyâr ile Cüdey' b. Ali el-Kirmânî arasındaki anlaşmazlıklarla başlamıştır. Ancak bu çatışmanın yerel düzeyde kaldığını, dış müdahale olmaksızın Merv sınırlarını aşmadığını ve tarafların silahlı çatışmadan kaçındığını ifade etmektedir. Bununla birlikte, 127/745 yılında Hâris b. Süreyc'in ortaya çıkmasıyla dengelerin değiştiğini vurgulamaktadır.⁶⁶⁴ Hem Bolshakov hem de Filshinsky, bir zamanlar savaştığı Türklerle birlikte merkezî hükümete karşı çıkan Hâris b. Süreyc'in, kabileler arasındaki gerginlikten endişe duyan Nasr b. Seyyâr'ın talebi üzerine Yezîd b. Velîd tarafından affedildiğini belirtmektedir. Bolshakov ayrıca, Yezîd b. Velîd'in, Ebû Hanîfe'nin isteği doğrultusunda Hâris b. Süreyc'in serbest bırakılmasını emrettiğini vurgulamaktadır. Hâris b. Süreyc'in sade bir yaşam sürdüğünü, Nasr b. Seyyâr'ın kendisini bir bölgenin valisi olarak atama teklifini kabul etmediğini ve kendisine verilen hediyeleri yandaşlarına dağıttığını da aktarmaktadır.⁶⁶⁵

⁶⁶³ Ethem Ruhi Fırlalı, "Abdullah b. Muâviye", *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 7 Nisan 2025), 1/119, <https://islamansiklopedisi.org.tr/abdullah-b-muaviye>, 07.04.2025, 20:47.

⁶⁶⁴ Bolshakov, *İstoriya Halifata*. 4, 250.

⁶⁶⁵ Bolshakov, *İstoriya Halifata*. 4, 238, 251; Filshinsky, *Halifat Pod Vlast'yu Dinastii Omeyadov (661–750)*, 146.

Filshinsky, Hâris b. Süreyc'in faaliyetlerinin yalnızca Yemenîlerin değil, aynı zamanda Nasr b. Seyyâr'ın politikalarından memnun olmayan bazı Kuzeylilerin de desteğini kazandığını belirtmektedir. Temîmîlerin desteğini alan Hâris b. Süreyc'in, Nasr b. Seyyâr'a karşı aktif bir propaganda başlattığını ve kâtibi, ünlü kelamcı Cehm b. Safvân'a Nasr'ın haksız eylemlerini göstermek amacıyla halka Sire'yi okumasını emrettiğini aktarmaktadır.⁶⁶⁶ Burada Bolshakov, okuyucunun adını vermemekte, yalnızca Hâris b. Süreyc'i cesaretlendiren vaizlerin, Hâris'in Merv'e gelişinden bir yıl sonra, Nasr b. Seyyâr'ın sarayının kapılarında bildiriye okuduğunu ifade etmektedir.⁶⁶⁷ Yazar, Hâris b. Süreyc'in, Nasr b. Seyyâr ile yaşadığı anlaşmazlığı silah zoruyla çözüme girişiminin başarısızlıkla sonuçlanmasının ardından Merv'deki güç dengesinin değiştiğini belirtmektedir. Cüdey' b. Ali el-Kirmânî'nin, Nasr b. Seyyâr'ın müzakere teklifine yanıt verdiğini, ancak yeni ortaya çıkan anlaşmanın Nasr'ın sadık adamı Selm b. Ahvez tarafından bozulduğunu ifade etmektedir.⁶⁶⁸ Bolshakov, rakipler arasındaki mücadelenin seyrini aktararak, tarafların önce birbirlerini sınıdığını, ardından dağıldığını ve üçüncü bir güce yöneldiğini belirtmektedir. Son olarak, Cüdey' b. Ali el-Kirmânî ile Hâris b. Süreyc arasındaki çatışmada Hâris'in öldürüldüğünü bildirmektedir.⁶⁶⁹

Bolshakov, Hâris b. Süreyc'in ölümünün ardından Merv'in mutlak hâkimi olmakla yetinmeyen Cüdey' b. Ali el-Kirmanî'nin Merverrûz'u ele geçirerek hakimiyetini tüm Murgâb Vadisi'ne yaymaya karar verdiğini belirtmektedir. Ayrıca, Nasr b. Seyyâr ile altı ay süren çatışmaların ardından güç dengesinin değiştiğini, Nasr b. Seyyâr'ın Merv'e döndüğünü ve Cüdey' b. Ali el-Kirmanî'nin istifa ederek Ezdî köylerine doğru yola çıktığını dile getirmektedir.⁶⁷⁰ Filshinsky, Hâris b. Süreyc'in isyanının sebepleri arasında, mevâlî için şeriat normlarına göre eşit ekonomik haklar talep etmesini, Kur'an ve Sünnet'te belirtilen hakları için mücadele etmesini, Hz. Peygamber ve Râşid halifelerin yönetim metoduna dönme arzusunu, Emevîler'i gaspçı olarak görmesini ve halifenin Şûra tarafından seçilmesini

⁶⁶⁶ Filshinsky, *Halifat Pod Vlast'yu Dinastii Omeyadov (661–750)*, 146.

⁶⁶⁷ Bolshakov, *İstoriya Halifata. 4*, 252.

⁶⁶⁸ Bolshakov, *İstoriya Halifata. 4*, 253.

⁶⁶⁹ Filshinsky de benzer açıklamalarda bulunmaktadır, Filshinsky, *Halifat Pod Vlast'yu Dinastii Omeyadov (661–750)*, 184; Bolshakov, *İstoriya Halifata. 4*, 254.

⁶⁷⁰ Bolshakov, *İstoriya Halifata. 4*, 255.

istemmesini saymaktadır. Ayrıca, Hâris b. Süreyc ve takipçilerinin Kur'an ve Sünnet'e bağlılıklarının bir göstergesi olarak kaldırdıkları siyah bayrağın daha sonra Abbâsiler tarafından benimsendiğini vurgulamaktadır.⁶⁷¹ Belyaev ise bu konuda herhangi bir açıklama yapmamaktadır.

Bu konuda yapılan bir araştırmada, Horasan valisi Nasr b. Seyyâr'ın, bölgede geniş bir taraftar kitlesiyle ortaya çıkan Cüdey' b. Ali el-Kirmânî'nin artan nüfuzunu tehdit olarak algılamaya başlaması üzerine, Yezîd b. Velîd'in iznini alarak Hâris b. Süreyc'e eman verdiği ve onu Merv'e davet ettiği belirtilmektedir. Araştırmadaki bilgilere göre Nasr, bu girişimiyle Hâris'in sahip olduğu askerî ve toplumsal destekten yararlanarak Kirmânî ve diğer muhalif unsurları bertaraf etmeyi amaçlamıştır. Ancak 127/745 yılında Nasr ile Hâris arasında bir anlaşmazlık çıkmış, bunun sonucunda Hâris Kirmânî ile ittifak kurarak Nasr'ın üzerine yürümüş ve onu bozguna uğratmıştır. Bu gelişmenin ardından Nasr, Merv'i terk etmek zorunda kalmıştır. Ne var ki, Hâris ile Kirmânî arasındaki ittifak uzun sürmemiş, aralarında patlak veren ve savaşla sonuçlanan çatışmada Hâris, 128/746 yılında Cüdey' b. Ali karşısında mağlup olarak hayatını kaybetmiştir.⁶⁷²

İbnü'l-Esîr'in yer verdiği rivayete göre, Nasr, Hâris'i karşılamış ve misafir etmiş, ona dost olmayı teklif etmiş ve yüz bin dinar sunmuştur. Ancak Hâris, parayı geri göndermiş ve şu şekilde ifade etmiştir: "Benim dünya malı ve onun lezzetleriyle bir ilgim yoktur. Ancak senden, Allah'ın Kitab'ına sıkı sıkıya sarılmanı, Sünnet'e uygun hareket etmeni ve adaletli, erdemli kimseleri yönetici olarak görevlendirmeni istiyorum. Eğer bunları yerine getirirsen, düşmanına karşı sana yardımda bulunacağım."⁶⁷³

Aynı kaynaktan, Nasr'ın Mervân b. Muhammed'e bey'at etmesiyle ilgili olarak Hâris'in şu şekilde ifade ettiği aktarılmaktadır: "Bana Yezîd teminat verdi, Mervân ise vermedi. Mervân, Yezîd'in emanını geçerli saymıyor; ben de ona güvenmiyorum." Bu açıklama, Hâris'in Nasr ile arasındaki anlaşmazlığını ve güven bunalımını yansıtmaktadır. Nasr, Hâris'e birliğe katılma daveti yaparak, tefrika ve

⁶⁷¹ Filshinsky, *Halifat Pod Vlast'yu Dinastii Omeyyadov (661–750)*, 147,

⁶⁷² Nadir Özkuyumcu, "Hâris b. Süreyc", *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 10 Nisan 2025), 16/201, <https://islamansiklopedisi.org.tr/haris-b-sureyc>, 10.04.2025, 15:08.

⁶⁷³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih Tercümesi*, 5/273.

düşmanlık umudunu terk etmesini istemiştir. Ancak Hâris, bu daveti reddetmiş, karşı çıkmış ve asker toplamıştır. Hâris, ayrıca Nasr'a "Emirlik işini şûrâya havale et." şeklinde bir mesaj göndermiş, fakat Nasr bu öneriyi kabul etmemiştir. Bunun üzerine, Hâris, Cehmiyye mezhebinin reisi ve Râsib'in azatlısı olan Cehm b. Safvân'a, Nasr'ın ahlâkını ve halkı nasıl yönlendirdiğini insanlara duyurması için emir vermiştir. Cehm, bu ilanı gerçekleştirdiğinde, Hâris'in etrafındaki kalabalığın büyüdüğü bildirilmiştir.⁶⁷⁴ Burada görüldüğü üzere, hem Bolshakov hem de Filshinsky'nin, İslâm tarihi kaynaklarına dayanarak kaleme aldıkları bilgilerin, İslâm tarihi araştırmalarıyla uyumlu bir biçimde sunulduğu izah edilmektedir.

Rus oryantalistlerin üçü de, Emevîler'i İslâm'a ihanet etmekle suçlayan ve ayrıcalıklarının elinden alınmasını talep eden iktidarın bir sonraki rakipleri olarak Hz. Peygamber'in amcası Abbas'ın torunlarını işaret etmekte ve adaletin ancak iktidarın Hz. Peygamber'in yakınları, yani Abbâsîler'in elinde olması durumunda sağlanacağını iddia ettiklerini savunmaktadırlar. Hem Filshinsky hem de Bolshakov, Abbâsî propagandistlerin, Emevîler'den memnun olmayan herkesi adil yönetim, arazi vergilerinden muafiyet, gayrimüslimlerin haksız vergilerden kurtarılması ve kırsal kesimde yaşayanların çeşitli zorunlu görevlerden muaf tutulması vaatleriyle kazanmaya çalıştıklarını belirtmektedir.⁶⁷⁵ Bolshakov, Ebû Müslim'in Kur'an ve Sünnet'e uyması ve Hz. Peygamber'in ailesinden birinin otoritesini tanınması halinde Nasr b. Seyyâr ile ittifaka girmeye hazır olduğuna dair bilgiler bulunduğunu öne sürmektedir.⁶⁷⁶

Yazarlarımız, Abbâsîler'in iktidar iddialarına değinirken, onların Hz. Ali'nin ailesiyle yakın bağlantılarına rağmen köken itibarıyla Hz. Peygamber'in doğrudan torunları olmadığını vurgulamaktadır.⁶⁷⁷ Filshinsky'e göre, Abbas İslâm'ı geç kabul etmiş ve Ebû Süfyân'ın Müslüman olduğu dönemde İslâm'a girmiştir. Abbâsî tarih yazımının, Abbas'ın topluma sadık hizmetlerini abartarak tasvir etmeye çalıştığını, ancak bunun genel eğilimden bir istisna teşkil etmediğini vurgulamaktadır. Bu

⁶⁷⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih Tercümesi*, 5/284.

⁶⁷⁵ Belyaev, *Arabi, İslâm i Arabskiy Halifat v Rannee Srednevekov'e*, 212; Filshinsky, *Halifat Pod Vlast'yu Dinastii Omeyadov (661-750)*, 180; Bolshakov, *İstoriya Halifata*. 4, 282.

⁶⁷⁶ Bolshakov, *İstoriya Halifata*. 4, 260.

⁶⁷⁷ Belyaev, *Arabi, İslâm i Arabskiy Halifat v Rannee Srednevekov'e*, 212; Filshinsky, *Halifat Pod Vlast'yu Dinastii Omeyadov (661-750)*, 181; Bolshakov, *İstoriya Halifata*. 4, 259.

bağlamda, Abbâsîler'in, Hz. Peygamber'in soyundan gelenler gibi halifelik makamını talep etmeleri için bir gerekçeleri olmadığı gibi, İslâm açısından da özel bir değer taşımadıklarını belirtmektedir. Onların iktidar iddialarının, yalnızca Ebû Hâşim'in vasiyetine dayandığını savunmaktadır.⁶⁷⁸ Bolshakov burada da benzer açıklamalarda bulunmaktadır.⁶⁷⁹

Isaac Moiseevich, Abbâsî propagandasının Muhtâr es-Sekaffî'nin ayaklanmasıyla ivme kazandığı görüşünü benimsemektedir. Ona göre bu ayaklanma, yetkin bir örgütlenme ile toplumun farklı kesimlerinden destek almanın ve Emevî iktidarına son vermenin mümkün olduğunu göstermiştir. Filshinsky, özellikle doğu bölgelerinin sakinlerinin bu durumu erken dönemde fark ettiğini vurgulamaktadır. 99/718 yılı civarında Kûfe'deki Şîî merkezinden hareketle Abbâsîler'in propagandalarına Hâşimiyye terimiyle başladığını belirten Filshinsky, bu propagandanın halifelik süresince yayıldığını ve tamamen Şîî bir temele dayandığını ifade etmektedir. Bu anlayışa göre, İslâm'da liderlik hakkı yalnızca Hz. Peygamber'in ailesine aittir. Filshinsky, propagandanın liderinin Muhammed b. Ali olduğunu, onun 125/743'te ölmesinin ardından yerine oğlu İbrahim'in geçtiğini, ancak 130/748'de Mervân b. Muhammed tarafından yakalanıp idam edilmesinin ardından hareketin liderliğinin kardeşi ve ilk Abbâsî halifesi Ebü'l-Abbas es-Seffâh'a geçtiğini aktarmaktadır.⁶⁸⁰

Konuyla ilişkin bir araştırmada, Abbâsî hânedanının adını Hz. Peygamber'in amcası Abbas b. Abdülmuttalib b. Hâşim'den aldığı ve bu sebeple hanedanın "Hâşimîler" olarak anıldığı belirtilmektedir. Abbâsîler'in iktidara gelişi, Emevî yönetiminden memnun olmayan grupların öncülük ettiği yoğun bir propaganda faaliyeti ile geniş bir toplumsal tabanın örgütlü desteği çerçevesinde açıklanmaktadır. Araştırmada, Abbâsî hareketi başlamadan önce Horasan'da etkili olan Şîîlerin faaliyet hâlinde olduğu, bu grubun, Hz. Peygamber'in ailesinden birinin hilâfete gelmesini savunduğu aktarılmaktadır. Dönemin Şîîlerinin büyük bir kısmının, Hz. Ali'nin oğlu Muhammed b. Hanefiyye'nin oğlu Ebû Hâşim etrafında toplandığı, Ebû Hâşim'in Humeyme'ye yerleşerek Abbâsîlerle temas kurduğu ifade edilmektedir.

⁶⁷⁸ Filshinsky, *Halifat Pod Vlast'yu Dinastii Omeyadov (661–750)*, 181.

⁶⁷⁹ Bolshakov, *İstoriya Halifata*, 4, 138.

⁶⁸⁰ Filshinsky, *Halifat Pod Vlast'yu Dinastii Omeyadov (661–750)*, 182-183.

Ayrıca, 98/716-17 yılında vefat eden Ebû Hâşim'in imâmeti Muhammed b. Ali b. Abdullah'a vasiyet ettiğine dair rivayetlerin bulunduğu belirtilmektedir. Bu bağlamda, Abbâsîlerin daha hareketin başında Şîî desteğini sağladığı vurgulanmaktadır. Muhammed b. Ali'nin, hareketin güçlenmesinde önemli rol oynadığı, Abbâsî nâkib ve dâîlerinin ise kendilerini doğrudan iktidar talep eden kişiler olarak değil, ilahî bir değişimin aracıları olarak tanıttıkları aktarılmaktadır. Bu davanın, haklı olanın haksızlığa karşı mücadelesi şeklinde sunulduğu ve alınan biatın Abbâsîler adına değil, Hz. Peygamber'in soyundan ileride üzerinde uzlaşılacak bir şahıs adına gerçekleştirildiği ifade edilmektedir.⁶⁸¹ Bu noktada görüldüğü gibi, Filshinsky'nin Abbâsî propagandasına dair değerlendirmeleri, çağdaş araştırmalardaki verilerle büyük ölçüde örtüşmektedir.

Rus oryantalistlerin üçü de Abbâsîler'in, uzak olmasına rağmen Horasan ve Mâverâünnehir'de propaganda için elverişli bir zemin bulunduğunu belirtmektedir.⁶⁸² Bolshakov, Abbâsî propagandasının Kûfe yerine Horasan ve Mâverâünnehir'de daha elverişli bir zemin bulmasını üç temel nedene dayandırmaktadır. İlk olarak, Alevîlerin Kûfe'de güçlü bir konuma sahip olması nedeniyle anonim bir imam lehine yapılan propagandanın başarı şansının düşük olduğunu belirtmektedir. İkinci olarak, Kûfe'nin merkezî yönetime yakınlığının propagandanın etkili olmasını zorlaştırdığını vurgulamaktadır. Ayrıca, Kûfe'deki Abbâsî propagandasının pasifliğinin, örgütün merkezini gizli tutmak için gerekli olduğunu ifade etmektedir. Üçüncü olarak ise Horasan ve Mâverâünnehir'deki sosyo-politik koşulların propagandaya daha elverişli bir ortam sunduğunu ileri sürmektedir.⁶⁸³

Filshinsky ayrıca, Emevî yönetiminin Horasan'ı denetim altında tutmakta zorlandığını ve Şîîlerin bu durumu kendi lehlerine ustalıkla değerlendirdiğini belirtmektedir.⁶⁸⁴ İmam İbrâhim'in Emevî karşıtı ayaklanmayı örgütlemek amacıyla İran'daki Şîî muhalefeti yönetmesi için İran asıllı, aşırı Şîî eğilimlere sahip Ebû Müslim'i seçtiğini belirtmektedir. Onun otoritesini güçlendirmek amacıyla Ehl-i beyt

⁶⁸¹ Hakkı Dursun Yıldız, "Abbâsîler", *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 10 Nisan 2025), 1/31-32, <https://islamansiklopedisi.org.tr/abbasiler#1>, 10.04.2025, 22:48.

⁶⁸² Belyaev, *Arabi, İslâm i Arabskiy Halifat v Rannee Srednevekov'e*, 203; Filshinsky, *Halifat Pod Vlast'yu Dinastii Omeyadov (661–750)*, 183; Bolshakov, *İstoriya Halifata. 4*, 204.

⁶⁸³ Bolshakov, *İstoriya Halifata. 4*, 204.

⁶⁸⁴ Filshinsky, *Halifat Pod Vlast'yu Dinastii Omeyadov (661–750)*, 183.

tarafından evlât edinildiğini duyurduğunu ifade etmektedir. Ayrıca, Ebû Müslim'in 128/746 yılında ayaklanmayı yönetmek üzere Horasan'a gönderildiğini, Ebû Seleme'nin ise propaganda merkezinin başına getirildiğini aktarmaktadır.⁶⁸⁵

Bolshakov'a göre, 128'in sonları ile 129'un başlarında/746-747 Abdurrahman b. Müslim, İmam İbrâhim'in Horasan'daki yetkili temsilcisi olarak atanmıştır. Daha önce bu görevin Ebû Seleme tarafından yürütüldüğünü belirten Bolshakov, Ebû Müslim'in görevlendirildikten sonra bağımsız hareket ettiğini ve mesajlarını, propagandayı Kûfe'den yöneten Ebû Seleme aracılığıyla İmam İbrâhim'e ilettiğini ileri sürmektedir.⁶⁸⁶ Filshinsky, İmam İbrâhim'in Ebû Müslim'i seçmesini isabetli bulmakta ve ayaklanmanın başarısında belirleyici bir etken olarak görmektedir. Ona göre, Ebû Müslim'in herhangi bir Arap kabilesine mensup olmaması, tüm Müslümanlar için etnik veya kabilesel aidiyetten bağımsız bir yükselişin simgesi olmuştur.⁶⁸⁷ Belyaev, Ebû Müslim'in ayaklanma sürecindeki rolüne dikkat çekerek onu yetenekli bir komutan ve önemli bir siyasî lider olarak değerlendirmektedir. Ona göre, İranlı bir köle olarak toplumun alt tabakasından gelen Ebû Müslim, yalnızca ülkesinin siyasî bağımsızlığını değil, aynı zamanda emekçi kesimlerin sosyal kurtuluş arzusunu da temsil etmiştir.⁶⁸⁸ Burada Bolshakov, Ebû Müslim'in otoritesini vurgulayarak Ebû Seleme'nin ona kıyasla daha sınırlı bir askeri güce sahip olduğunu ifade etmektedir.⁶⁸⁹

Konuyla ilgili bir araştırmada, Ebû Müslim'in muhtemelen 100/718-19 yılında İsfahan veya Merv'de doğduğu belirtilmektedir. Menşei ve adına dair kaynaklarda farklı bilgilerin bulunduğu, kendi adına bastırıldığı sikkelerde isminin Abdurrahman b. Müslim olarak geçtiği, ancak bunun kesinlik taşımadığı ifade edilmektedir. Etnik kökeninin de açık olmadığı, Arap olmadığı bilinmekle birlikte Türk veya Fars asıllı olduğuna dair güvenilir bir bilginin bulunmadığı vurgulanmaktadır. Çocukluk yıllarını, Emevî karşıtı siyasî ve toplumsal hareketlerin merkezi olan Kûfe'de geçirdiği kaydedilmektedir. İmam İbrâhim tarafından davaya kazandırılıp yetiştirildikten sonra, Emîr-i Âl-i Muhammed unvanıyla 128/745 yılında

⁶⁸⁵ Filshinsky, *Halifat Pod Vlast'yu Dinastii Omeyadov (661–750)*, 185.

⁶⁸⁶ Bolshakov, *İstoriya Halifata. 4*, 256.

⁶⁸⁷ Filshinsky, *Halifat Pod Vlast'yu Dinastii Omeyadov (661–750)*, 185.

⁶⁸⁸ Belyaev, *Arabi, İslâm i Arabskiy Halifat v Rannee Srednevekov'e*, 203.

⁶⁸⁹ Bolshakov, *İstoriya Halifata. 4*, 274.

Horasan'a gönderildiği ileri sürülmektedir. Araştırmaya göre, hilâfet merkezinden uzak olan Horasan, Abbâsî propagandası için elverişli bir konumdaydı. Ayrıca Nizârîler ile Yemânîler arasındaki mücadelelerde Emevî halifelerinin taraf tutması, bölgede Emevî otoritesinin zayıflamasına yol açmıştır.⁶⁹⁰

Başka bir araştırmada ise, Horasan'ın Abbâsî ihtilâli açısından taşıdığı stratejik önem vurgulanmaktadır. Bu araştırmaya göre, Emevî yönetiminden memnun olmayan ve nüfus itibarıyla bölgede çoğunluğu oluşturan mevâlî arasında gelişen muhalefet, Abbâsî davasının bu coğrafyada kök salmasına imkân tanımıştır. Bu durumdan yararlanan Abbâsî ailesi, faaliyetlerini Horasan'da yoğunlaştırmış, teşkilatını burada kurarak ihtilâl hazırlıklarına bu bölgeden başlamıştır.⁶⁹¹

Ayrıca, Ebû Müslim'in İslâm tarihinin önemli şahsiyetlerinden biri olduğu belirtilmektedir. Emevî hânedanının yıkılışında ve Abbâsîler'in hilâfete geçişinde oynadığı belirleyici rol sebebiyle ona "nâkilü'd-devle, sâhibü'd-devle, mûmîtü'd-devle, muhyî'd-devle" gibi unvanların verildiği ifade edilmektedir. Siyasî ve askerî başarılarının yanı sıra, Horasan'ın imarı yönünde de önemli adımlar attığı, Merv ve Nîşâbur'da camiler inşa ettirdiği, ayrıca Merv ile Semerkand'ın surlarını tamir ettirdiği dile getirilmektedir. Bununla birlikte, Ebû Müslim'in soğukkanlı, acımasız, ketum, aynı zamanda cömert, akıllı ve ileri görüşlü bir devlet adamı olduğu, iyi bir eğitim aldığı ve Arapça ile Farsçayı çok iyi derecede bildiği de vurgulanmaktadır.⁶⁹² Görüldüğü üzere, üç Rus oryantalistin, her ne kadar Belyaev'in Ebû Müslim'in etnik kökeni olarak kesin bir şekilde İran asıllı demesine rağmen, genel olarak Ebû Müslim'i objektif bir biçimde değerlendirmeleri ve Horasan'ın Abbâsî propagandası açısından stratejik bir üs olarak kullanıldığını vurgulamaları, çağdaş araştırmalarda yer alan verilerle örtüşmektedir.

Bolshakov, Horasan valisi Nasr b. Seyyâr'ın uzun siyasî kariyeri boyunca birçok isyan ve ayaklanmaya tanık olduğunu, ancak bunların tüm tehlikelere rağmen bastırıldığını ve Ebû Müslim'in önderlik ettiği hareketin ona sıradışı bir durum gibi

⁶⁹⁰ Hakkı Dursun Yıldız, "Ebû Müslim-i Horasânî", *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 11 Nisan 2025), 10/197, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ebu-muslim-i-horasani>, 11.04.2025, 20:10.

⁶⁹¹ Ali Aksu, "(İmam İbrahim'in Ebû Müslim'e Gönderdiği Mektup Bağlamında) Abbâsî İhtilal Hareketinde Etnik Grupların Rolü", *İSTEM* 6/12 (Aralık 2008), 54.

⁶⁹² Yıldız, "Ebû Müslim-i Horasânî", 10/199.

görünmediğini belirtmektedir. Ona göre, Nasr b. Seyyâr, dönemin ana rakibi olarak Cüdey' b. Ali el-Kirmânî'yi görmüş ve Ebû Müslim'i, Cüdey' b. Ali el-Kirmânî'nin potansiyel müttefiki olarak değerlendirmiştir. Bolshakov, Nasr b. Seyyâr'ın en büyük hedefinin, Cüdey' b. Ali el-Kirmânî ile geçici bir anlaşma yaparak Ebû Müslim'i ortadan kaldırdıktan sonra el-Kirmânî'yi de mağlup etmek olduğunu iddia etmektedir.⁶⁹³ Bununla birlikte Bolshakov, sanki Nasr b. Seyyâr'ı eleştiriyormuş gibi, büyük bir eyaletin tüm kaynaklarına sahip olan ve başlangıçta azınlık olan isyancılarla baş edemeyen birine yardım etmenin anlam taşımadığını dile getirmektedir.⁶⁹⁴

Filshinsky, 130/748 yılında Ebû Müslim'in Horasan ordusunu batıya, halifeliğin ana bölgelerine doğru hareket ettirdiğini ve ilk aşamada ordusunun vurucu gücünün, eski Arap yerleşimciler arasından Kahtabe liderliğindeki Yemenliler olduğunu açıklamaktadır. Aynı zamanda doğuya, Ebû Dâvûd liderliğindeki ordunun bir kısmını gönderdiğini belirtmektedir. Isaak Moiseevich, Kahtabe'nin ordusuna yaptığı çağrıda, fethedenlere karşı, daha doğrusu Emevîlerle bağımsızlık mücadelesindeki rolünü vurguladığını iddia etmekte ve asıl amacın Emevîler'i İran'dan sürmek olduğunu ileri sürmektedir.⁶⁹⁵ Ayrıca, Ebû Müslim'in batıda ve doğuda büyük başarılar elde ederek, Yemenîlerin yardımıyla tüm direnişleri bastırdıktan sonra, Yemenîleri Horasan ordusuna dahil ettiğini ve onların etkisinden kurtulmaya karar verdiğini belirtmektedir.⁶⁹⁶

Bolshakov, burada Merv'de başlayan hareketin, Hâricî isyanlarının bir patlaması ya da bazı Alevîlerin halifelik iddiasında bulunma girişimi olmadığını, bunun daha ciddi bir durum olduğunu ve durumu Mervân b. Muhammed'in geç fark ettiğini açıklamaktadır. Horasan ve Cürcân'ı ele geçiren isyancıların liderinin kim olduğunu öğrenen Mervân b. Muhammed'in, İbrâhim b. Muhammed'i tutuklayıp idam ettirdiğini bildirmektedir.⁶⁹⁷ Ancak Bolshakov'un ifadelerine göre, Mervân b. Muhammed, İbrâhim b. Muhammed'in akrabalarını izleme zahmetine girmemiş ve

⁶⁹³ Bolshakov, *İstoriya Halifata. 4*, 272.

⁶⁹⁴ Bolshakov, *İstoriya Halifata. 4*, 269.

⁶⁹⁵ Filshinsky, *Halifat Pod Vlast'yu Dinastii Omeyadov (661–750)*, 187.

⁶⁹⁶ Filshinsky, *Halifat Pod Vlast'yu Dinastii Omeyadov (661–750)*, 188.

⁶⁹⁷ Bolshakov, *İstoriya Halifata. 4*, 273-274.

onlar serbestçe Humeyme'den ayrılarak Kûfe'ye ulaşmışlardır.⁶⁹⁸ Burada hem Filshinsky hem de Bolshakov, Abbâsîler'in Kûfe'ye gelişinden sonra yeni imam Ebü'l-Abbas ve tüm akrabalarının törenle karşılanmadığını, aksine gizli tutulduğunu ifade etmektedirler.⁶⁹⁹

Filshinsky ve Bolshakov, yetkiyi kime devredeceğine karar veremeyen Ebû Seleme'nin tutumunu ve ayaklanmanın Ehl-i beyt'in iradesi ve ismiyle yürütüldüğüne inandıkları için yalnızca Hz. Peygamber soyundan gelen birinin imam olmasını isteyen Şîî grupların etkisini vurgulamaktadır. Ancak, iki Rus oryantalistin açıklamalarına göre, Horasan ordusunun liderlerinin Ebû Seleme'nin eylemlerinden memnun olmaması ve inisiyatifi kendi ellerine alması sonucunda, Ebû Seleme Ebü'l-Abbas es-Seffâh'ın adaylığını kabul etmiştir.⁷⁰⁰ Filshinsky'e göre, Şîî liderler gizlice Hz. Hasan'ın soyundan gelen ve en-Nefsüzzekiyye olarak bilinen Muhammed b. Abdullah ile görüşerek onu emîrül-mü'minîn ilan etmişlerdir. Ebû Seleme'nin ise Ca'fer es-Sâdık'ı uygun bir aday olarak değerlendirdiğini belirtmektedir.⁷⁰¹ Bolshakov, Ebû Seleme'nin halife seçiminin Alevîler ile Abbâsîler arasında bir şûra tarafından belirlenmesini desteklediğini, ancak iktidarı Ebü'l-Abbas'a devretmek istemediğini belirtmektedir. Bununla birlikte, bu konuda oybirliğine varmanın imkânsız olduğunu fark ettiğini vurgulamaktadır. Ayrıca, Ebû Seleme'nin Alevîlerin yetkili temsilcilerini kendi tarafına çekme girişimlerinin sonuçsuz kaldığını ifade etmektedir.⁷⁰²

Konuyla ilgili bir araştırmada, İmam İbrâhim'in II. Mervan tarafından öldürülmesinin ardından Ebû Seleme'nin bu haberi hem Horasan'dan gelen Abbâsî taraftarlarından hem de Humeyme'den gelen Abbâsî mensuplarından kırk gün boyunca gizli tuttuğu belirtilmektedir. Bu süre içinde iki grubu birbirinden uzak tuttuğu, bir araya gelmelerine izin vermediği aktarılmaktadır. Araştırmaya göre, Ebû Seleme bu süreçte Abbâsî ailesi içerisinde hilâfeti üstlenebilecek nitelikte bir

⁶⁹⁸ Bolshakov, *İstoriya Halifata*. 4, 280.

⁶⁹⁹ Bolshakov, *İstoriya Halifata*. 4, 280; Filshinsky, *Halifat Pod Vlast'yu Dinastii Omeyadov (661–750)*, 190.

⁷⁰⁰ Filshinsky, *Halifat Pod Vlast'yu Dinastii Omeyadov (661–750)*, 189, Bolshakov, *İstoriya Halifata*. 4, 281.

⁷⁰¹ Filshinsky, *Halifat Pod Vlast'yu Dinastii Omeyadov (661–750)*, 189.

⁷⁰² Bolshakov, *İstoriya Halifata*. 4, 281.

şahsiyet bulunmadığı kanaatine varmıştır. Bu kanaat doğrultusunda, hilâfetin Abbâsîler yerine Hz. Ali evlâdına verilmesini tercih etmiş ve bu doğrultuda Hicaz'da bulunan Ca'fer es-Sâdık, Abdullah b. Hasan b. Ali ve Ömer b. Zeyne'l-Âbidîn'e mektup göndererek, kendilerine halifelik teklifinde bulunmuştur. Ancak söz konusu isimler, bu teklifi kabul etmemiştir. Ebû Seleme'nin bu teşebbüsü, hilâfetin Abbâsîler yerine Ali evlâdına geçmesini arzuladığını açıkça ortaya koymaktadır. Onun böyle bir girişimi, kendisini bu konuda yetkili görmesinin bir sonucu olarak değerlendirilmekte, aksi hâlde böyle bir adım atmayacağı belirtilmektedir. Ayrıca, Ebû Seleme'nin, Abbâsîlerden çok Ali evlâdına yakınlığıyla bilinen Kûfe'de bulunmasının da bu tercihte etkili olduğu vurgulanmaktadır. Bu şehir, tarihsel olarak Hz. Ali ve taraftarlarıyla özdeşleşmiş bir merkezdir. Bu bağlamda, Ebû Seleme'nin içinde bulunduğu siyasal ve toplumsal çevrenin de, onun halifeliğin Ali evlâdına geçmesi yönündeki düşüncesini güçlendirmiş olabilir.⁷⁰³ Bu çerçevede, Filshinsky'nin tespitlerinin söz konusu araştırmadaki değerlendirmelerle benzer bir yön gösterdiği görülmektedir.

Rus oryantalistlerin üçü de, Mervân b. Muhammed'in yenilgisiyle birlikte Emevîler dönemi anlatisini tamamlamaktadır. Filshinsky, Emevîler'in kesin yenilgisinin ardından, 131/749 yılının sonuna kadar gizlenen Abbâsî hanedanının kurucusu Ebü'l-Abbas'ın Kûfe'de resmen halife ilan edildiğini belirtmektedir. Ayrıca, onun hilâfet iddiasını Hz. Peygamber'in en yakın akrabası olduğu gerekçesiyle Kur'an'a dayandırdığını ve bu konuşmasının, iktidarı Alevîlere devretmeyi savunanlara karşı bir mesaj niteliği taşıdığını ileri sürmektedir.⁷⁰⁴ Bolshakov, Abbâsî yönetiminin başlangıcını, Mervân b. Muhammed'in 132/750 yılındaki ölümüyle değil, Ebü'l-Abbas'a biat edilen günle ilişkilendirmektedir.⁷⁰⁵

Ayrıca, üç Rus oryantalist, 132/750 yılının başında Emevî ordusunun kalıntıları ile Ebü'l-Abbas'ın amcası Abdullah b. Ali'nin komutasındaki ordu arasında Büyük Zap Suyu üzerinde birkaç belirleyici savaşın yapıldığını ve bu çatışmaların sonucunda Emevî ordusunun nihayetinde yok olduğunu

⁷⁰³ Ünal Kılıç, "Ebû Seleme el-Hallâl ve Abbâsî Devleti'nin Kuruluşundaki Rolü", *Dergipark* (Erişim 13 Nisan 2025).

⁷⁰⁴ Filshinsky, *Halifat Pod Vlast'yu Dinastii Omeyadov (661–750)*, 190.

⁷⁰⁵ Bolshakov, *İstoriya Halifata*. 4, 282.

belirtmektedirler.⁷⁰⁶ Burada Belyaev ve Bolshakov, Abbâsîler'den kaçan Mervân b. Muhammed'in Mısır, Hıms ve Filistin halkının düşmanlığıyla karşılaşarak Giza'ya sığındığını, burada yerel halk tarafından Abbâsî ordusuna teslim edilerek öldürüldüğünü öne sürmektedir.⁷⁰⁷ Ayrıca Belyaev ve Filshinsky, Mervân b. Muhammed'in askerlerinin bir Hristiyan manastırındaki uygunsuz davranışlarını dile getirmektedirler.⁷⁰⁸ Bolshakov, olayları detaylı bir şekilde ele alırken, Mervân b. Muhammed'in askerlerinin sergilediği uygunsuz davranışlara hiç değinmemektedir. Bunun yerine, Abbâsîler'in darbesini İslâm dünyası tarihinde bir nevi devrim olarak nitelendirerek, bu ayaklanmanın ardından İslâm'ın yalnızca Arapların dinî olmaktan çıktığını ve gelişmesi için önemli fırsatların meydana geldiğini ifade etmektedir. Emevîler'in devrilmesiyle birlikte hilâfetin, Arap halifeliğinden Müslüman halifeliğine dönüştüğünü, bunun yeni hanedanın iradesiyle değil, objektif ilkelerin etkisiyle gerçekleştiğini vurgulamaktadır.⁷⁰⁹

Mervân b. Muhammed'in yönetimi, Emevî Devleti'nin çöküşünü durdurmaya yetmemiştir. Çalışmamızın konusunu oluşturan Rus oryantalistlerin, Mervân'ın enerjik ve askerî açıdan kabiliyetli bir lider olduğunu kabul etmekle birlikte, onun Kaysî kabilelerine dayalı siyasî tercihinin Yemenî unsurların muhalefetine artırdığını ve merkezî otoriteyi zayıflattığını vurgulamaktadır. Bu durumun, özellikle Irak ve Suriye'de ardı ardına çıkan isyanların Halifeyi sürekli mücadeleye zorladığını ifade etmektedirler. Ayrıca, bu sürece Hâricî ve Şîî hareketlerinin de eklenmesi, devletin istikrarını daha da sarstığını ileri sürmektedirler. Rus oryantalistlere göre söz konusu isyanlar, Halifenin askerî başarılarını gölgede bırakmış ve Emevî Devleti'nin çözülmüş sürecini hızlandırmıştır. Sonuç itibariyle, Mervân b. Muhammed'in dönemi Emevî hanedanının çöküşünü engelleyemeyen son merhale olarak değerlendirilmiştir.

⁷⁰⁶ Belyaev, *Arabi, İslâm i Arabskiy Halifat v Ranee Srednevekov'e*, 204; Filshinsky, *Halifat Pod Vlast'yu Dinastii Omeyadov (661–750)*, 190; Bolshakov, *İstoriya Halifata. 4*, 283-284.

⁷⁰⁷ Belyaev, *Arabi, İslâm i Arabskiy Halifat v Ranee Srednevekov'e*, 204; Bolshakov, *İstoriya Halifata. 4*, 288.

⁷⁰⁸ Belyaev, *Arabi, İslâm i Arabskiy Halifat v Ranee Srednevekov'e*, 204; Filshinsky, *Halifat Pod Vlast'yu Dinastii Omeyadov (661–750)*, 190.

⁷⁰⁹ Bolshakov, *İstoriya Halifata. 4*, 289.

7. Üç Rus Oryantalistin Emevî Yöneticilerine Yaklaşımlarının Karşılaştırılması

Bu başlık altında, üç Rus oryantalistin Emevî halifeleri, dönemin eyalet valileri ve komutanları hakkındaki benzer ve farklı tespitleri ele alınacaktır. E. A. Belyaev, I. M. Filshtinsky ve O. G. Bolshakov'un çalışmalarının incelenmesi, onların Emevîler dönemini ele alış biçimlerinde hem hacim hem de nitelik bakımından farklılıklar bulunduğunu göstermektedir. Belyaev'in değerlendirmeleri daha sınırlı tespitler ve genel nitelikli yorumlarla öne çıkarken, Filshtinsky'nin incelemesi hem daha kapsam itibarıyla geniştir hem de siyasî ve idarî yapıların işleyişine dair ayrıntılı tahliller içermektedir. Bolshakov ise kronolojik veriler ve olay örgüsü üzerinde yoğunlaşarak tarihsel süreci ayrıntılandırmaya çalışmaktadır. Bu çerçevede, özellikle Filshtinsky ile Bolshakov'un değerlendirmelerini karşılaştırmak daha isabetli görünmektedir. Bununla birlikte, Belyaev'in önemli katkı sağlayan görüşlerine de değinilecektir.

7.1. Benzer Görüşler

1. Araştırmamızın konusunu oluşturan Rus oryantalistler, Emevîler dönemi de dâhil olmak üzere bireysel olarak halifelik tarihine odaklanan isimlerdir. İslâm tarihinin ana kaynaklarının yanı sıra Batılı oryantalistlerin eserlerinden de yararlanarak, Sovyet oryantalizmi dâhil Rus oryantalizminin özgün tarzında araştırmalar yaptıkları görülmektedir. Her ne kadar üç Rus oryantalist, Hz. Peygamber ve Râşid halifeler dönemine objektif bakmaya çalışsalar da Emevîler dönemini daha ayrıntılı ele aldıkları bilinmektedir. Belyaev, "Arabı, İslâm i Arabskiy Halifat v Ranee Srednevekov'e" (Orta Çağda Araplar, İslâm ve Arap Halifeliği) adlı eserinde Emevîler dönemine oldukça kısa ve yüzeysel bir biçimde değinmektedir. Buna karşın, Filshtinsky'nin "Halifat Pod Vlast'yu Dinastii Omejadov (661-750)" (Emevî Hanedanının (661-750) Yönetimi Altındaki Halifelik) adlı eserinin başlığından da anlaşılacağı üzere Emevîler dönemine ayrıntılı bir şekilde odaklandığı görülmektedir. Halifelik tarihini objektif bir şekilde ele alan Rus oryantalistlerden Bolshakov ise "İstorya Halifata" (Halifelik Tarihi) adlı kapsamlı eserinde Emevîler dönemine 3. cildin yarısını ve 4. cildi ayırmaktadır.

2. Üç Rus oryantalist de Emevîler dönemiyle ilgili eser kaleme alan tarihçilerin, Abbâsiler döneminde yaşadıklarını vurgulamaktadır.

3. Üçü de Muâviye'nin siyasî yetkinliğini takdir etmekte ve onun hakkında olumlu değerlendirmelerde bulunmaktadır.

4. Yazarlarımız, Muâviye döneminin önde gelen siyasî figürlerinden Ziyâd b. Ebîh'in yetenekli bir politikacı olduğunu ileri sürmektedir.

5. Ayrıca, halifenin bağlı olduğu prensibe göre hanedanın ana desteğinin Kelbîler veya Kaysîler olduğu konusunda da hemfikirdir.

6. Yazarlarımız, Muâviye'nin Yezîd'i iyi niyetle veliaht tayin ettiğini savunmakta ve Yezîd hakkında olumlu değerlendirmelerde bulunmaktadır.

7. Belyaev ve Bolshakov, Filshtinsky'den farklı olarak, Batılı oryantalistler arasında yaygın olan Abdullah b. Zübeyr'i halife karşıtı bir figür olarak nitelendirme yaklaşımını isabetli bulmamaktadır. Onlara göre Abdullah b. Zübeyr, hilafet hakkını herhangi bir kişiden devralmaksızın kendisini doğrudan halife ilan etmiştir.

8. Üç Rus oryantalist de Mervân b. Hakem dönemi hakkında kısaca bilgi sunmakta ve onun vebadan dolayı hayatını kaybettiğini ifade etmektedir.

9. Yazarlar, oybirliğiyle Abdülmelik b. Mervân'ın halifeliği döneminde hilâfete yönelik asıl tehlikenin Bizans'tan geldiğini belirtmekle birlikte, Bizans İmparatoru'nun kimliği konusunda görüş birliğine varmamaktadır.

10. Üçü de, Muhtâr es-Sekafî'nin Kûfe'ye iki rakip halifeye karşı isyan etmek amacıyla geldiğini öne sürmektedirler.

11. Filshtinsky ve Bolshakov, Suriye ordusunun kurulmasını, Mervânîler döneminin bir yeniliği olarak değerlendirerek, Abdülmelik b. Mervân ve Velîd b. Abdülmelik dönemlerinde yönetimin otoriter ve sert bir rejime dönüştüğünü vurgulamaktadırlar.

12. Üç Rus oryantalisti, Haccâc'ın siyasî yeteneklerini ve Emevîler'e olan bağlılığını takdir etmekte olup, Belyaev, Haccâc'ın bir nevi hanedân projesi olduğu görüşünü benimsemektedir.

13. Ayrıca, devletin para sisteminin Abdülmelik b. Mervân ve oğlu Velîd dönemlerinde gerçekleştirilen reformların bir sonucu olduğuna dair görüş birliği içindedirler.

14. Belyaev ve Bolshakov, mevâflilerin Hâricîlere ve özellikle Şîilere karşı gerçekleştirilen cezalandırıcı harekâta katılmaya istekli olmadıkları konusunda

hemfikirdir. Filshinsky'nin de bu bağlamda benzer değerlendirmelerde bulunduğu bilinmektedir.

15. Üç Rus oryantalistine göre, Abdurrahman b. Muhammed b. el-Eş'as'ın isyanının temel nedeni, Haccâc'ın vergi politikasına dayanmaktadır. Bu bağlamda, Iraklı mevâlîlerin cizye ödeme muafiyetinden mahrum bırakılması ve Kûfe'deki Arap soylularının, Suriyelilere kıyasla ikincil bir konumda olduklarını hissetmeleri, isyanın tetikleyici unsurlarından biri olarak ifade edilmektedir.

16. Yazarlarımız, Mûsâ b. Nusayr'ın askerî liderliğine dikkat çekmekte ve özellikle Bolshakov, onun Abdülazîz b. Mervân'ın ölümünden sonra Mısır'ın yardımına ihtiyaç duymayan bağımsız bir vali olarak hareket ettiğini vurgulamaktadır.

17. Üç oryantalist, Süleyman b. Abdülmelik'i oburluk ve şehvetle tanımlamakta olup, Filshinsky ve Bolshakov, onun Yemen yanlısı bir tutum sergileyerek Haccâc'ın akrabalarını ve yandaşlarını kovmak amacıyla Yezîd b. Mühelleb'i görevlendirdiğini belirtmektedirler.

18. Filshinsky ve Bolshakov, Medine'deki valiliğin, Ömer b. Abdülazîz'i Hz. Peygamber'in ve ilk iki halifenin yönetim anlayışını benimsemeye yönlendirdiğini ortaya koymaktadırlar. Bolshakov, Ömer b. Abdülazîz'in siyasî açıdan Hz. Ömer'den ziyade Hz. Ali'ye benzediğini ifade etmekte, Filshinsky ise, onun dedesi Abdülmelik'ten daha sert bir yönetici olduğunu savunmaktadır.

19. Ömer b. Abdülazîz'e karşı önyargılı bir tutum sergileyen Belyaev dâhil olmak üzere iki Rus oryantalist, onun erdemlerine dikkat çekmekte ve özellikle mevâlîlerin durumunu iyileştirmeye yönelik çabalarını doğrulamaktadırlar.

20. Filshinsky ve Bolshakov, Ömer b. Abdülazîz'in halefi Yezîd b. Abdülmelik'in, selefi gibi dindar olmadığını ve Kaysîlere dayandığını gözlemlemişlerdir.

21. Yazarlar, Hişâm b. Abdülmelik'i cimrilik ile tanımlamakta ve bu özelliğin katı mali politikasında belirgin bir şekilde ortaya çıktığını vurgulamaktadırlar. Özellikle Filshinsky, Hişâm'ın devlet maliyesi üzerindeki sıkı malî kontrolünün, Abbâsîler gibi Emevîler'e karşı önyargılı bir tutum sergileyen Abbâsî halifesi Ebû Ca'fer el-Mansûr için bile sonradan bir teşvik örneği teşkil ettiğini ifade etmektedir.

22. Yazarlar, Berberî ayaklanmaları nedeniyle Avrupa'ya yönelik fetih seferlerinin durduğuna inanmaktadır.

23. Üç yazar da, Velîd b. Yezîd'in sarhoşken gerçekleştirdiği kötü eylemlere dair anlatımların abartılı biçimde aktarıldığı kanaatindedir.

24. Bolshakov, Yezîd b. Velîd'i Allah'a karşı sorumluluk duyan, dindar ve Mu'tezilî inancına bağlı bir kişi olarak tanımlamakta, Filshtinsky de bu görüşü tamamen desteklemektedir.

25. Ayrıca, son Emevî halifesi Mervân b. Muhammed hakkında olumlu değerlendirmelerde bulunmakta ve onu enerjik ve tecrübeli bir komutan olarak nitelendirmektedirler

26. Üç Rus oryantalist, Emevîler'i İslâm'a ihanetle suçlayan ve ayrıcalıklarının elinden alınmasını talep eden iktidarın en tehlikeli rakiplerinin, Hz. Peygamber'in amcası Abbas'ın torunları olduğunu belirtmektedir. Başlangıçta yeterince önem verilmeyen Abbâsî propagandasının, Emevîler'in devrilmesine yol açtığını savunmaktadırlar.

7.2. Farklı Görüşler

1. Belyaev, diğer iki Rus oryantalistten farklı olarak Emevîler'in yönetiminin 40/661'de değil, 39/660'ta başladığına inanmaktadır. Ona göre, Muâviye tahkim sonrasında resmen Suriye'de halife ilan edilmiştir. Ayrıca, Muâviye'yi Hz. Osman'ın halefi olarak gören Belyaev, Muâviye'nin Hz. Ömer'in halifeliği döneminde Suriye'nin egemen valisi olduğunu iddia etmektedir.

2. Bolshakov, iki Rus oryantalistin aksine, Hz. Hasan'ın yetkilerini bencil amaçlarla Muâviye'ye devrettiğine inanmamaktadır.

3. Oleg Georgiyevich Bolshakov, Muâviye'nin caminin minberinden Hz. Ali'nin lanetlenmesini emrettiği bilgisini doğru bulmamaktadır. Hz. Ali'nin, Muâviye'nin yönetiminin ilk yıllarında lanetlenmesine dair tek delilin, Muâviye'nin Kûfe valisi olarak atadığı Muğîre b. Şu'be'ye verdiği talimatlarda yer aldığını düşünmektedir. Ancak Bolshakov, bu tür talimatların güvenilir olmadığını savunmaktadır. Belyaev ise, Muâviye'nin Hz. Ali'yi halife olarak tanımadığını ve onun camilerde lanet edilmesini emrettiğini iddia etmektedir.

4. Filshinsky, Belyaev'in aksine Suriye'yi halifeliğin en zengin vilayeti olarak görmemektedir. Filshinsky'ye göre, hilâfetin diğer eyaletleri arasında Irak en zengin ve en önemli vilayet idi.

5. Bolshakov'a göre halîfetullâh unvanı doğrudan "Allah'ın halifesi" anlamına gelmemekte, bunun yerine "Allah'ın iradesiyle halife olmak" şeklinde yorumlanmalıdır.

6. Filshinsky, iki Rus oryantalistten farklı olarak, Hz. Hüseyin'in meşru halifeye karşı çıkan ve hak ettiği cezayı çeken bir isyancı olması nedeniyle, mevcut koşullar altında öldürülmesinin bir suç olmadığını savunmaktadır.

7. Bolshakov, Filshinsky'den farklı olarak, Medine halkının halifenin şûra'nın seçiminden sonra atanması gerektiği görüşünde oldukları için Abdullah b. Zübeyr'i halife olarak tanımadıklarını açıklamaktadır. Filshinsky ise, Harre olayını Abdullah b. Zübeyr'in Medine'deki taraftarlarının isyanı olarak tanımlamaktadır.

8. Filshinsky, diğer iki Rus oryantalistten farklı olarak, Abdullah b. Zübeyr'i halife karşıtı olarak değerlendirmektedir.

9. Üç Rus oryantalistin, Muhammed b. Hanefiyye hakkında farklı görüşlere sahip olmaları dikkat çekicidir. Belyaev, Muhammed b. Hanefiyye'nin, Muhtâr es-Sekafi tarafından Şiî Mehdîsi olarak ilan edilmesine rağmen, Muhtâr es-Sekafi'nin kısa süreli faaliyeti sırasında belirgin bir değişiklik yaşanmadığını ifade etmektedir. Filshinsky ise, Muhammed b. Hanefiyye'yi hem ideolojik hem de siyasî açıdan tam bir teslimiyetçi olarak nitelendirmekte ve etrafındaki hayata karşı pasif bir tavır sergileyen bir kişi olarak tanımlamaktadır. Burada Filshinsky'e göre, Muhammed b. Hanefiyye Muhtâr es-Sekafi'nin ölümünün ardından Abdullah b. Zübeyr'i desteklemiş, daha sonra Abdülmelik b. Mervân'ın hilâfet hakkını tanımıştır, bu nedenle de hiçbir şekilde acı çekmemiştir. Bolshakov ise, Muhtâr es-Sekafi'nin ölümünden sonra Abdullah b. Zübeyr'in Muhammed b. Hanefiyye'den kendisine biat etmesini daha ısrarla talep etmeye başladığını, buna karşılık Muhammed b. Hanefiyye'nin toplumun birliği sağlanana kadar birine biat etmeyi reddettiğini açıklamaktadır.

10. Filshinsky, posta görevlilerini merkezî hükümetin casusları olarak görmekte ve dîvânü'l-berîd'in Roma-Bizans kurumlarından miras kaldığını savunmaktadır.

11. Isaak Moiseevich Filshinsky, Abdülmelik b. Mervân'ın Kubbetü's-Sahre'nin inşasından sonra Mekke'ye yapılan hac ziyaretinin iptal edilmesi yönünde talimat verdiği bilgisini şüpheyle karşılamaktadır. Bolshakov'un da bu görüşe katıldığı bilinmektedir. Ancak, kaynaklarının içeriğine karşı seçici ve titiz yaklaşan objektif bir oryantalist olan Bolshakov'un, kurban edilmesi düşünülen Hz. İbrahim'in oğlunun Hz. İsmail değil, Hz. İshak olduğunu belirtmesi dikkat çekicidir.

12. Belyaev, Haccâc'ın Irak'taki sert yönetimini bir tür terörizm olarak nitelendirmekte ve onun bu dönemde sahneye çıkışını tesadüf olarak görmemektedir. Haccâc'ı, iktidarı elinde bulunduran hanedanın Irak üzerindeki denetimini güçlendirme projesinin bir parçası olarak değerlendirmektedir.

13. Bolshakov, Süleyman b. Abdülmelik'in Kuteybe b. Müslim'i derhâl cezalandırmamasını, onun büyük bir orduya sahip olan bu tanınmış Mâverâünnehir fatihine ancak Irak'taki askerî mevzilerini tahkim ettikten sonra yaklaşabileceği şeklinde açıklamaktadır. Hem Bolshakov hem de Filshinsky, Kuteybe'nin ölümünün bizzat Süleyman tarafından değil, kendileriyle doğrudan ilgisi bulunmayan isyanlara katılan ve toplumsal eşitsizliklerden memnun olmayan isyancılar tarafından gerçekleştirildiğini belirtmektedir. Belyaev'in aksine, her iki oryantalist de Süleyman b. Abdülmelik'in dindar kişiliğine vurgu yapmaktadır.

14. Belyaev, Ömer b. Abdülazîz'e karşı önyargılı bir tutum sergilemektedir. Evgeniy Aleksandrovich yalnızca İslâm tarihi kaynaklarını değil, aynı zamanda Avrupalı tarihçileri de bu halifeye yönelik öznel yaklaşımlar sergilemekle eleştirmektedir. Belyaev'e kısmen benzer değerlendirmelerde bulunsalar da, Ömer b. Abdülazîz hakkında daha olumlu sonuçlara ulaşan iki diğer Rus oryantalist, onun iç dünyasındaki dönüşümün Medineli âlimlerle uzun süredir kurduğu ilişki sayesinde kolaylaştığını teyit etmektedir. Bolshakov'a göre bu ilmî çevrenin etkisi, Ömer b. Abdülazîz'i Müslüman toplumu, Hz. Peygamber ve ilk iki halife döneminin idarî ve hukukî uygulamalarına yaklaştırma düşüncesine yöneltmiştir.

15. Belyaev, Velîd b. Yezîd, Yezîd b. Velîd ve İbrâhim b. Velîd yönetiminin toplamda iki yıl sürdüğünü ifade etmektedir. Filshinsky ise bu dönemi bir buçuk yıl olarak belirtmektedir.

16. Filshinsky'nin Yezîd b. Velîd'in ölüm tarihini 123/741 olarak belirtmesi dikkat çekicidir. Ayrıca, Mervân b. Muhammed'in emîrü'l-mü'minîn olarak ilan

edildiği tarihi ise 126/744 olarak göstermektedir. Bu durum, sunduğu bilgilerin güvenilirliği konusunda soru işaretleri doğurmakta, ancak bu tutarsızlığın basım hatalarından kaynaklanmış olma olasılığı da göz ardı edilmemelidir.

17. Filshtinsky ve Belyaev, Mervân b. Muhammed'in askerlerinin Giza'daki bir Hristiyan manastırında sergiledikleri uygunsuz davranışlara değinirken, Bolshakov bu konuda herhangi bir ifadeye yer vermemektedir.

7.3. Görüşlerin Tahlili

Bu başlık altında, Rus oryantalistleri Belyaev, Filshtinsky ve Bolshakov'un Emevîler dönemi hakkındaki görüşleri incelenecektir. Aynı zamanda, bu oryantalistlerin Emevî halifeleri ve dönemin eyalet valileri ile komutanlarına yönelik yaklaşımlarının tahlili yapılacaktır.

Oleg Georgiyevich Bolshakov, Rus oryantalizminde halifelik tarihine yönelik çalışmaların düzeyini açıkça ortaya koymaktadır. Eserinin birinci cildin ön sözünde, Rus ve Sovyet oryantalizminde halifelik tarihi üzerine doğrudan çalışmaların bulunmadığını, çünkü Rus tarihçilerin esas olarak Arap kaynaklarında yer alan Avrasya'ya dair bilgileri incelediklerini belirtmektedir. Ayrıca, halifelik tarihine dair ilk eserin ancak 1965'te yayımlandığını⁷¹⁰ ve kapsamı sınırlı olmasına rağmen bu alanda başvurulabilecek temel eserlerden biri olmayı sürdürdüğünü ifade etmektedir. Bu çerçevede, Sovyetler Birliği'nin totaliter rejimi altında geçen yetmiş yıllık Marksist ideolojinin toplumsal ve entelektüel yapıya etkileri göz önünde bulundurulduğunda, araştırmamızın Kazakistan açısından taşıdığı önem de dikkate değerdir. Bu bağlamda, ülkemizde yeterince incelenmemiş olan halifelik tarihine katkı sunmayı amaçlayan çalışmamızın, ileride yapılacak daha kapsamlı araştırmalarla desteklenmesi gerektiği düşünülmektedir.

Yazar ayrıca, eserinin üçüncü cildinin başında halifelik tarihinin Râşid Halifeler ve Emevîler dönemi şeklinde ayrılmasına dair dikkat çekici bir değerlendirmede bulunmaktadır. Ona göre, siyasî tarihin hanedan değişimlerine göre dönemlendirilmesi ideal bir yöntem olmasa da, kronolojik kesinliği ve açıklığı nedeniyle bazı avantajlar sunmaktadır. Hanedan değişimlerinin çoğunlukla iç dinamiklere bağlı olarak gerçekleştiğini ve bu değişimlerin toplumdaki iç

⁷¹⁰ Burada çalışmamıza konu olan Belyaev'in eserinden bahsedilmektedir.

dönüşümleri büyük ölçüde yansıttığını belirtmektedir. Bununla birlikte, halifelik tarihini Râşid halifeler ve dindar olmayan Emevî halifeleri şeklinde ikiye ayırmanın çeşitli sebeplerle savunulamaz olduğunu ileri sürmektedir. Bolshakov'a göre, böyle bir ayırım öncelikle belirli siyasî figürlerin öznel değerlendirmelerine dayanmaktadır. Ayrıca, halifelerin Râşid halifeler ve diğerleri olarak sınıflandırılmasının Müslüman toplumunda tarih boyunca tartışmalara neden olduğunu vurgulamaktadır. Buna ek olarak, Hz. Hasan'ın dönemi ne dört Râşid halifenin yönetimine ne de doğrudan Emevîler dönemine dahil edilebildiğinden, bu tür bir dönemlendirmenin tutarsız olduğunu ifade etmektedir. Bolshakov'un bu yaklaşımı, onun insanlık tarihine bütüncül ve objektif bir bakış açısıyla yaklaştığını göstermektedir.

Bolshakov, ilk Emevî halifesi Muâviye'yi yetenekli bir siyasetçi olarak değerlendirmekte ve ona ilişkin olumlu bir yaklaşım sergilemektedir. Diğer iki Rus oryantalist gibi, Abbâsî dönemi tarihçilerinin Muâviye ve Emevî halifelerine dair aktarımlarında taraflı olduklarını vurgulamaktadır. Genel olarak, üç Rus oryantalistin de halifelik tarihine, özellikle Emevîler dönemine ilişkin incelemelerinde nesnel bir yaklaşım benimsedikleri görülmektedir.

Bolshakov'un Emevîler dönemini ayrıntılı ve sistematik bir şekilde ele aldığı bilinmektedir. Yönetimi yirmi yıl süren üç Emevî halifesinden biri olan Muâviye'nin dönemi hakkında, İslâm tarihi kaynaklarında aktarılan rivayetlere benzer şekilde kapsamlı bilgiler sunduğu görülmektedir. Aynı zamanda Bolshakov, diğer iki Rus oryantalistten farklı olarak Muâviye'yi Hz. Osman'ın doğrudan halefi olarak değerlendirmemektedir. Hz. Hasan'ın hilafetten feragatini, toplumun yararını gözetken olumlu bir adım olarak yorumlamakta ve bu kararın kişisel ya da bencil bir saikle alınmadığını özellikle vurgulamaktadır. Bununla birlikte, Hz. Hasan'ın itaatiyle sağlanan siyasî birliğin, ümmeti eski huzuruna kavuşturmadığını ileri sürmektedir. Bu değerlendirmesini, altı yıl süren iç savaşın, Müslüman toplumunda köklü dönüşümlere yol açtığı, devlet başkanının dinî ve siyasî otoritesinin birliğinin bozulduğu ve toplumsal yapının geri dönülemez şekilde değiştiği gerçeği üzerinden temellendirmektedir. Ayrıca, yaşanan manevî ayrışmanın hiçbir zaman aşılamadığını belirtmektedir. Bu bağlamda, Bolshakov'un Filshinsky ile benzer görüşlere sahip olduğu görülmektedir. Her iki oryantalist de hilâfetin tek bir liderin, yani Muâviye'nin kontrolüne geçmesine rağmen, Hz. Peygamber ve ilk Râşid halifeler

dönemindeki birlik ve bütünlüğün yeniden sağlanamadığını vurgulamaktadır. Bu yaklaşım, onların, Hz. Peygamber ve ilk iki halife döneminden sonra İslâm toplumunun, dinin temel ilkelerinden giderek uzaklaştığı görüşünü benimsediklerini göstermektedir.

Çalışmamızın konusunu oluşturan yazarlardan biri olan Belyaev'in "Arabî, İslâm i Arabskiy Halifat v Rannee Srednevekove" (Araplar, İslâm ve Erken Ortaçağ'da Arap Halifeliği) adlı eseri, Rus oryantlizminde halifelik tarihine dair temel başvuru kaynaklarından biri olarak kabul edilmektedir. Ancak Belyaev'in eserinde, İslâm öncesi dönemden başlayarak Hz. Peygamber, Râşid halifeler, Emevîler ve Abbâsîler dönemlerine dair genel ve özet niteliğinde bilgilere yer verdiği görülmektedir. Bu bağlamda, Emevîler dönemini ayrıntılı bir şekilde ele almaktan ziyade, sosyalist bir perspektifle toplumun sosyal yapısına odaklandığı ve bu dönemi genel çerçevede değerlendirdiği anlaşılmaktadır.

Belyaev'in, ilk Emevî halifesi Muâviye'ye ilişkin olumlu bir yaklaşım benimsediği görülmektedir. Filshtinsky gibi, Muâviye'yi Hz. Osman'ın halefi olarak değerlendirmekte ve Emevîler döneminin 39/660 yılında, Muâviye'nin Suriye'de halife ilan edilmesiyle başladığını ileri sürmektedir. Belyaev, Muâviye'nin Hz. Ali'yi halife olarak tanımadığını ve camilerde ona lanet edilmesini emrettiğini ifade etmektedir. Ayrıca, Hz. Hasan'ı, mevcut halife olan Muâviye'ye karşı savaşıma isteği ya da yeteneği göstermeyen bir ikiyüzlü olarak değerlendirmektedir. Belyaev'e göre, Muâviye, Hz. Hasan'ı siyasî arenadan, Irak'taki savâfi gelirlerini garanti altına alarak uzaklaştırmış ve Hz. Hasan, ardından "özel hayata" çekilmiştir. Bu görüş, Bolshakov'un yaklaşımından farklılık göstermektedir.

Filshtinsky'nin eserinde yer alan önerilen edebiyat listesinde, Bolshakov ve Belyaev'in eserlerine de yer verilmektedir. Ancak, Filshtinsky'nin "Halifat Pod Vlast'yu Dinastii Omejadov (661-750)" (Emevî Hanedanının (661-750) Yönetimi Altındaki Halifelik) adlı eseri, başlığından da anlaşılacağı gibi, Emevîler dönemine odaklanmaktadır. Filshtinsky, bu dönemi kendi üslubuyla ele alarak önce Emevîler dönemi hakkında genel bir tanım yapmakta, ardından ayrı bir başlık altında fetih seferlerine ve son olarak da Emevîler dönemindeki Arap-Müslüman kültürüne dair bilgiler sunmaktadır. Ancak, Filshtinsky'nin Emevîler dönemiyle ilgili sunduğu

bilgiler, Bolshakov'un sunduğu kadar ayrıntılı değildir ve pek çok açıdan Belyaev'in yaklaşımına benzemektedir.

Filshinsky, Belyaev gibi Muâviye'yi Benî Ümeyye'den olan ilk halife Hz. Osman'ın halefi olarak görmekte ve 39/660 yılında Muâviye'nin Suriye halifesi ilan edilmesine rağmen, dördüncü Raşid halife Hz. Ali'nin 40/661'deki ölümünden sonra halifelik için tek aday haline geldiğini kabul etmektedir. Ayrıca, Muâviye'nin Suriye'nin egemen valisi olarak görev yaptığı dönemin, Hz. Ömer'in değil, Hz. Osman'ın zamanına denk geldiğini belirtmektedir. Bu bakımdan Filshinsky, Belyaev'e kıyasla daha güvenilir bilgiler sunmaktadır.

Bolshakov'un gözlemleri incelendiğinde, onun bir Hristiyan geleneğinin temsilcisi olarak Muâviye'nin dinî hoşgörüsüne özellikle vurgu yaptığı görülmektedir. Bolshakov'a göre, zimmî nüfusun yoğun olduğu ve yüksek kültürel düzeye sahip bir bölgede bulunan Muâviye, bu ortamın etkisiyle yalnızca daha hoşgörülü bir tutum benimsemekle kalmamış, aynı zamanda yöneticilik anlayışı ve statüsüne ilişkin farklı bir perspektif geliştirme imkânı da bulmuştur. Bolshakov'un ifadelerinden, Muâviye'yi Mekke çölünde doğup Medine'de yaşamış olan seleflerinden birçok bakımdan farklı bir figür olarak değerlendirdiği anlaşılmaktadır. Genel olarak, Bolshakov'un Emevî halifelerini, dönemin siyasî gelişmelerini ve yönetim altındaki toplumsal olayları ayrıntılı biçimde ele aldığı, söz konusu çalışmanın yirmi yılı aşkın bir sürede tamamlandığı bilinmektedir. İslâm tarihi kaynaklarına dayalı olarak hazırlanan bu kapsamlı çalışmanın, Rus oryantizminin halifelik tarihine dair bilgi eksikliklerinin giderilmesine önemli ölçüde katkı sağladığı görülmektedir.

Belyaev, Sovyet oryantal araştırmalarında halifelik tarihinin incelenmesine önemli bir katkı sağlamıştır. Ancak, Belyaev'in İslâm tarihiyle ilgili yüzeysel ve kısa anlatımı ile Hz. Peygamber ve ashâbına dair belirli bir taraflı bakış açısı, yaşadığı dönemin etkisiyle şekillenmiştir. 1895 doğumlu olan Belyaev, bir Sovyet oryantalisti olarak, yaşamının önemli bir bölümünü bilimsel araştırmaların ve doğu çalışmalarının sınırlı kaldığı bir dönemde geçirmiştir. Bu dönem, özellikle 1920'li yıllardan II. Dünya Savaşı'na kadar olan süreci kapsamaktadır. Ayrıca, geleneksel Şark araştırmalarını yeniden yapılandırma görevini üstlenen dönemin bilimsel araştırmacıları, Sovyet biliminin Marksist-Leninist yaklaşımı temelinde yeni bir

yapılanmaya gitmişlerdir. Bu süreç, eski yaklaşımların gözden geçirilmesini veya yeniden şekillendirilmesini gerektirmiştir. Belyaev, kariyerinin çoğunu öğrencilerine öğretmeye ve eğitmeye adanmıştır. Bu çerçevede, ilk Rusça halifelik tarihi çalışmasının temelini atan Belyaev'in, daha sonra Bolshakov ve Filshtinsky gibi araştırmacılar tarafından takip edildiği söylenebilmektedir.

Halifelik tarihi üzerine yaptığı çalışmalarda, Belyaev'in en fazla önem verdiği konulardan biri, Hilâfet'in tanımını yaparak bu yönetim sistemi altında insanların yaşam koşullarını açıklamaktır. Belyaev'in "Kur'an'da Allah bir tüccar ve bir köle sahibidir." şeklindeki ifadesi, İslâm'ın yalnızca "Bedevî" veya "Feodal" bir din olarak tanımlanmasına karşı şüpheler doğurmuştur. Bu yaklaşım, Belyaev'in İslâm'ın "köle sahibi" karakterine dair koşulsuz bir görüş ortaya koyduğunu göstermemektedir. Bunun yerine, Belyaev'in eserinde, İslâm'ın doğuşunda köleliğin belirleyici rolünden ziyade, kölelik ilişkilerine gereken dikkatin gösterilmesi gerektiği vurgulanmaktadır.

Sovyet Tarihi Ansiklopedisi'nin yazarlarından biri ve Rus oryantalizmine önemli katkılarda bulunmuş olan Filshtinsky, Sovyetler Birliği döneminde zor bir yaşam sürmüştür. II. Dünya Savaşı sırasında Askeri Yabancı Diller Enstitüsü'ne kaydolmuş Filshtinsky, 1946 yılında burada ünlü Rus entelektüel bilim adamı H. K. Baranov'dan eğitim almıştır. Baranov'un derlediği Arapça-Rusça sözlüğü, Filshtinsky tarafından birkaç kez elle yeniden yazılmış, bu da onun Arap diline olan derin bilgisini göstermektedir. Ancak Sovyet hükümetiyle sürekli çatışan Filshtinsky, kitlesel baskılara uğramış, tutuklanmış ve on yıl hapis cezasına çarptırılmıştır. Filshtinsky'nin karşılaştığı bu sorunlar, SSCB'nin çöküşüne kadar devam etmiş ve ancak 1993 yılında Tarih Bilimleri alanında doktorasını savunabilmiştir. Filshtinsky'nin, tıpkı Bolshakov gibi, Emevîler dönemine ilişkin bir eser yazarak Halifelik tarihinin incelenmesine önemli bir katkı sağladığı bilinen bir gerçektir. Bu bağlamda, Emevî dönemi hakkında Rusça materyal arayan herkesin, doğrudan Filshtinsky'nin eserlerine ulaşması bilinen bir durumdur.

Filshtinsky, ilk Emevî halifesi Muâviye'nin siyasî yeteneklerini değerlendirirken, onun zor bir durumda dikkatli bir şekilde hareket ettiğini vurgulamaktadır. Filshtinsky'e göre, Muâviye dinî haklar talep etmemiş ve siyasî haklarını genişletmeye çalışmamıştır. Kurduğu iktidar, ne dinî ne de monarşiktir,

İslâm öncesi kabile liderinin yetkilerini güçlendiren bir yapıya dayanmaktadır. Ayrıca, Muâviye'nin yönetiminde en önemli araçlardan birinin, danışma işlevi gören şûra (liderler konseyi) ve vüfûd (kabile liderleri heyeti) olduğunu belirtmektedir. Emevî yönetiminin kurulmasının ardından ise, Arap ordusu içinde farklı siyasî ve dinî çıkarlara sahip grupların ortaya çıktığını ileri sürmektedir.

Filshtinsky, Hz. Peygamber'in sahâbîleri ve onların soyundan gelenlerden oluşan muhalefet grubunu "İslâm aristokrasisi" olarak tanımlamaktadır. Filshtinsky'ye göre, bu dinî liderler başlangıçta Emevîler'e karşıydılar, ancak kısa süre sonra, tartışmaların ümmetin birliğine ve istikrarına zarar verebileceğini fark etmişlerdir. Filshtinsky, Muâviye'nin Ehl-i beyt'in, Medine halkının ve sahâbîlerin desteğini alarak siyasî statüsünü güçlendirmeye çalıştığını ileri sürmektedir. Ensar'ın desteğini sağlamak amacıyla Suriyeli toprak sahipleri ve tüccarlarla işbirliği yaparak fethedilen topraklardan elde edilen gelirin beşte birini Medine'ye gönderdiğini dile getirmektedir. Filshtinsky, Muâviye'nin Emevîler'in de ait olduğu tüm Kureyşlilere görünüşte saygı gösterdiğini ve aynı anda, bir zamanlar Hz. Ali, Zübeyr ve Talha'ya karşı çıkan "Kureyş ekstremistleri" olarak adlandırdığı kişilerin etkisinden kurtulmaya çalıştığını vurgulamaktadır.

Filshtinsky ile aynı tespiti yapan Belyaev, Emevîler'e yönelik gizli muhalefetin, özellikle Mekke ve Medine gibi dinî açıdan önemli şehirlerde yoğunlaştığını belirtmektedir. Belyaev'e göre, "İslâm aristokrasisi," "Arap aristokrasisi" tarafından siyasî iktidardan dışlanmıştı. Hayatta kalan muhacir ve ensarın, başka bir meslekleri olmadığı için ibadetle meşgul olduklarını, cennet nimetini tatma ümidiyle Kur'an'ı incelediğini ve Hz. Peygamber'in hayatı, faaliyetleri ve öğretileri hakkında bilgi topladıklarını ileri sürmektedir. Onların, Emevîler'i Suriye kültürünü benimsemeleri nedeniyle şüpheli Müslümanlar olarak gördüğünü, haksız bir şekilde ihmal edildiklerini düşünerek onlara karşı kırgınlıklarını dile getirdiklerini iddia etmektedir. Ayrıca, onların Emevîler'e karşı ideolojik silahlar ürettiklerini ve gerektiğinde bu silahları kullanmaya hazır olduklarını vurgulamaktadır.

Filshtinsky, Belyaev'in "İslâm aristokrasisi" olarak isimlendirdiği grubun muhalefetine örnek olarak, Mekke ve Medine'de yaşayan ve Süfyânîlerden memnun olmayan sahâbenin kıskırtmasının bir sonucu olarak Abdullah b. Zübeyr isyanını

göstermektedir. Bolshakov, bu siyasî ve dinî grupları doğrudan tanımlamamaktadır, ancak kapsamlı incelemesinde bu tür gruplara dair belirli izlere rastlanmaktadır.

İkinci Emevî halifesi Yezîd b. Abdülmelik hakkında, üç Rus oryantalist olumlu şekilde değerlendirmekte ve Hz. Hüseyin trajedisindeki suçunun belirsiz olduğunu vurgulamaktadır. Bu bağlamda, Bolshakov'un Yezîd b. Abdülmelik'in, Hz. Hüseyin ve müfrezesinin öldürülmesiyle ilgili tepkisini, hatta Hz. Hüseyin ile karşılaşmış olsaydı onu affedebileceğine dair açıklamasını, Yezîd'in masumiyetini savunmak için delil olarak sunduğu anlaşılmaktadır. Bolshakov'a göre, Hz. Hüseyin'in şehadeti, destekçilerine vasıfsız hükümdarlara karşı nasıl mücadele edilmesi gerektiğini göstermiş ve bu durum, onu babasından üstün kılmıştır. Hayattayken, Hz. Hüseyin'in destekçilerinin, kuzeni olan babasının aksine, onun doğrudan Hz. Peygamber'in soyundan geldiğini vurgulamaya başladığını savunmaktadır.

Burada Filshinsky'nin gözlemleri dikkat çekicidir. Filshinsky, Hz. Hüseyin'in ölümünü hak edilmiş bir ceza olarak değerlendirmektedir. Ona göre, bu olay sonrasında Sünnîler ile Hz. Ali'nin destekçileri ve onun soyundan gelenler arasında derin bir uçurum ortaya çıkmıştır. Ayrıca, Şîî hareketin, Hz. Ali taraftarlarının partisi olmaktan çıkıp, İslâm'da bağımsız bir dinî hareket haline geldiğini belirtmektedir.

Bolshakov, Mervân b. Hakem'in adaylığının, farklı güçler arasındaki uzlaşmanın bir sonucu olduğunu ve bu adaylığı destekleyen önde gelen siyasî figürlerin çoğunun, Mervân'ı gelecekteki yeni yüz arayışlarını dışlamayan geçici bir figür olarak gördüğünü ileri sürmektedir. Bolshakov, Mervân b. Hakem'in halefine dair farklı planlar taşıdığını ve tıpkı Muâviye gibi, oğlunu veliaht olarak atadığını belirtmektedir. Mervân b. Hakem'in bu tavrını, kendisini halife yapanlara karşı büyük bir yükümlülük ihlali olarak değerlendirdiği anlaşılmaktadır. Ayrıca, Abdülmelik b. Mervân'ın halife seçildiğinde kazandığı askerî ve idarî tecrübe sayesinde halifeliğin birliğini yeniden tesis edebildiğini vurgulamaktadır.

Rus oryantalistlerin üçü de, Abdülmelik b. Mervân'ın rakibinin yalnızca Abdullah b. Zübeyr olmadığını, rakip halifelerin aynı zamanda Şîîler ve Hâricîlerle mücadele etmek zorunda kaldığını belirtmektedir. Filshinsky, sadece Abdülmelik b. Mervân'ın değil, rakibi Abdullah b. Zübeyr'in durumunun da zor olduğunu

vurgulamaktadır. İdeolojik grupların oluşumuyla ilgili olarak, mevâlîlerin sosyal statülerinin, toplumun ekonomik, askerî ve kültürel hayatına katkılarıyla örtüşmediğini, bunun da onları Emevîler rejimine karşı muhalefet etmeye ittiğini ifade etmektedir. Özellikle, Irak'ta mevâlîlerin nüfusun çoğunluğunu oluşturduğunu ve ekonomik olarak aktif bir rol üstlendiklerini belirtmekte, bu görüşü diğer iki Rus oryantalistin de paylaştığı gözlemlenmektedir.

Filshinsky'nin, Hz. Osman'a yönelik önyargılı tutumunun, Abdülmelik b. Mervân ve Velîd b. Abdülmelik'in siyasî konumlarına dair açıklamalarına da yansıdığı anlaşılmaktadır. Filshinsky'e göre, bu iki halifenin Irak'taki valisi Haccâc, Hz. Osman'ın politikalarını sürdürerek Irak'ı Kureyş'in egemenliği altına almak istemiş, gayrimüslimlerle mevâlîler arasında ayırım yapmaksızın vergilerle halka baskı uygulamıştır. Bu durumdan memnun olmayan mevâlînin, ayaklanmalar düzenlediğini, ancak bu isyanların kanlı bir şekilde bastırıldığını belirtmektedir. Filshinsky, Tevvâbûn hareketini, Hz. Hüseyin'in ölümünün intikamını almak amacıyla Kûfe'deki hoşnutsuz Şîîlerin aktif eylemlerinin başlangıcı olarak değerlendirmektedir. Ayrıca, Isaak Moiseevich'in, Muhtâr es-Sekafî isyanını, Şîî hareketi için önemli bir emsal ve Şîîlerin İslâm toplumuna liderlik etmelerini ve adil bir düzen kurmalarını sağlayacak "imam-emîrû'l-mü'minîn" fikrini hayata geçirmeye yönelik ilk girişim olarak değerlendirmesi de dikkat çekicidir. Filshinsky, bu isyanın, büyük siyasî değişim arayışında olan bir Şîî hareketi olduğunu ve ortaçağ İslâm tarihinde ilk kez Arap olmayanların, halifeliğin siyasî ve dinî yaşamına aktif katılım iddialarını açıkça beyan ettiklerini ileri sürmektedir.

Emevîler döneminin önde gelen siyasî figürlerinden biri olan ve halifeliğin doğu kısmının valisi Haccâc'ın siyasî faaliyeti ve mevcut yönetime bağlılığı, üç Rus oryantalisti tarafından da ele alınmıştır. Özellikle Belyaev'in, Irak gibi çatışmaların yoğun olduğu bir bölgenin valisinin sert bir yönetim tarzı benimsemesinin gerekli olduğunu, Haccâc'ın daha ılımlı bir tutum sergilemesi durumunda ise bu bölgenin Emevîler'i devirebildiğini belirtmesi gözlemlenmektedir.

Üç Rus oryantalisti, Süleyman b. Abdülmelik'i şehvetli bir obur olarak tanımlamaktadır. Filshinsky, Velîd b. Abdülmelik'ten sonra halife olan Süleyman b. Abdülmelik'in iki yıl süren faaliyetlerinin kaynaklarda yeterince yer almadığını,

çünkü tüm dikkatin halefi Ömer b. Abdülazîz'in faaliyetlerine yoğunlaştığını ifade etmektedir.

Emevîler'in onuncu halifesi Hişâm b. Abdülmelik, seleflerinden farklı olarak Benî Hâşim veya Benî Ümeyye'den değil, Kureyş'in Mahzûm kabilesinden bir kadından doğduğunu açıklayan Bolshakov ve diğer iki Rus oryantoliste göre, açgözlü ve cimri bir kişilikti. Belyaev, Hişâm b. Abdülmelik'in bu karakteri nedeniyle çalışan kitleler üzerindeki vergi yükünü artırdığını, ancak aynı zamanda ılımlı bir yaşam tarzı benimsediğini, lükse karşı olduğunu ve israfa izin vermediğini ifade etmektedir. Belyaev'e göre, geniş bir coğrafyaya yayılan halifeliğin farklı bölgelerindeki kitlelerin durumunun kötüleşmesini, yalnızca bazı devlet adamlarının olumsuz karakter özelliklerine bağlamak yetersizdir, asıl sorumlu olan Arap aristokrasisi, özellikle de Benî Ümeyye üyeleridir. Filshtinsky ise Hişâm b. Abdülmelik'in devlet maliyesi üzerindeki sıkı malî kontrolünü övmektedir. Isaak Moiseevich, bu kontrolün, ilerleyen dönemde Emevîler'e pek sempati duymayan Abbâsî halifesi Ebû Ca'fer el-Mansûr için bile bir örnek teşkil ettiğini belirtmektedir.

Bolshakov'un, Emevîler'in son Horasan valisi Nasr b. Seyyâr'a ilişkin olumlu değerlendirmelerde bulunduğu görülmektedir. Ona göre, hayatı boyunca Horasan'ın siyasî ve askerî meselelerinde aktif rol alan Nasr b. Seyyâr, bölgenin sorunlarını derinlemesine kavramış ve bunları etkili bir şekilde çözebilmiştir. Ayrıca, hazineye kayda değer bir zarar vermeden mevâlînin haklarına saygı gösterilmesini sağladığını ileri sürmektedir. Bolshakov, diğer iki Rus oryantoliste gibi, Velîd b. Yezîd'in sarhoşlukla ilişkilendirilen eylemlerine dair aktarılan bilgilerin abartılı olduğunu düşünmektedir.

Üç Rus oryantoliste de son Emevî halifesi Mervân b. Muhammed'e ilişkin olumlu değerlendirmelerde bulunduğu görülmektedir. Genel olarak, iç huzursuzlukların onun siyasî yetenek ve liderlik becerilerini sergilemesini engellediğini ifade etmektedirler. Filshtinsky ve Bolshakov, Abbâsîlerin, Emevîler'den memnun olmayan kesimleri kazanmak amacıyla adil yönetim, arazi vergilerinden muafiyet ve gayrimüslimlerin haksız vergilerden kurtarılması gibi vaatlerde bulduklarını belirtmektedirler. Ayrıca, kırsal kesimde yaşayanlara yönelik zorunlu görevlerin hafifletilmesi yönündeki taahhütlerin de Abbâsî hareketinin desteğini artırdığına dikkat çekmektedirler. Abbâsîler'in iktidar iddiaları

bağlamında ise, doğrudan Hz. Peygamber'in soyundan gelen kişiler gibi halifelik makamını talep etmelerini meşrulaştıracak dinî veya hukukî bir gerekçelerinin bulunmadığını, yalnızca Ebû Hâşim'in vasiyetine dayandıklarını vurgulamaktadırlar.

Daha önce de belirtildiği gibi, Rus oryantalistlerin Emevîler dönemine genel olarak ılımlı bir yaklaşım sergiledikleri görülmektedir. Üç Rus oryantalistin eserlerinde Hz. Peygamber ve Râşid halifelere dair tasvirlerinde belirli bir taraftarlılık bulunsa da, Emevî halifeleri hakkındaki değerlendirmelerinin İslâm tarihi kaynaklarındaki bilgilere büyük ölçüde paralel olduğu dikkatleri çekmektedir. Ayrıca, Filshtinsky ve Bolshakov'un Emevîler dönemine ilişkin eserlerinin karşılaştırmalı olarak incelenmesinin, bu döneme dair Rusça kaynaklardan kapsamlı bilgi edinilmesi açısından önemli katkılar sağlayacağı düşünülmektedir. Belyaev'in eseri ise genel bir çerçeve sunmakla birlikte, bazı yönlerden eksiklikler taşıması nedeniyle, diğer iki Rus oryantalistin çalışmalarıyla birlikte ele alınmasının daha uygun olacağı değerlendirilmektedir.

SONUÇ

Rus oryantalizminin, Batılı örneklerinden farklı bir perspektife sahip olduğu, özellikle Müslüman halklarla tarihsel temaslar dolayısıyla daha dengeli yaklaşımlar geliştirmeye çalıştığı bilinmektedir. Ancak bu, tek taraflı yorumların tamamen dışlandığı anlamına gelmemektedir. Sovyet dönemiyle birlikte oryantalist bakış açısı, ateist bir ideolojik zeminde yeniden şekillenmiş, din kurumuna yönelik mesafeli bir tutum benimsenmiş ve bu durum çalışmalara da yansımıştır.

Bu bağlamda, Sovyet dönemi oryantalistlerinden Belyaev'in Hz. Peygamber ve sahâbe hakkında değerlendirmelerinde subjektif unsurlar bulunmakla birlikte, Emevî halifelerine ilişkin yorumlarında, Ömer b. Abdülazîz hariç, daha dengeli bir yaklaşım sergilediği anlaşılmaktadır. Nitekim Belyaev'in, Emevî Devleti'nin kurucusu ve ilk halifesi Muâviye b. Ebû Süfyân'ı yetkin bir siyasetçi olarak tanımladığı ve olumlu değerlendirdiği görülmektedir. Filshinsky ve Bolshakov'un aynı doğrultuda benzer görüşler taşıdığı dikkat çekmektedir. Bu üç oryantalistin, Muâviye'nin oğlu Yezîd'i kendisinden sonra halife olarak belirlemesini olumlu bir niyetle ilişkilendirdikleri öne çıkmaktadır. Yezîd b. Muâviye'yi siyasî bilgiye sahip bir yönetici olarak tanımlamaktadırlar. Filshinsky bu noktada Hz. Hüseyin'i yönetime karşı çıkan bir isyancı olarak görür ve ölümünü hak edilmiş bir ceza olarak değerlendirir.

Üç oryantalist arasında Hz. Peygamber, Raşid halifeler ve Emevî halifelerine yönelik en nesnel yaklaşımı Bolshakov sergilemektedir. Hz. Hasan'ın Muâviye lehine iktidardan çekilmesini kişisel menfaatle değil, toplumun birliğini sağlama gayesiyle açıklar. Bununla birlikte, Hz. Peygamber ve ilk iki halife döneminde sağlanan barış ortamının sürdürülemediğini de vurgular.

Rus oryantalistler, Muâviye b. Yezîd ve Mervân b. Hakem dönemlerine kısaca değinirken, Abdümelik b. Mervân'ı iyi eğitilmiş, yetkin ve ehil bir devlet adamı olarak tanımlarlar. Filshtinsky, Abdullah b. Zübeyr'i "halife karşıtı" olarak nitelendirirken, Bolshakov onu meşru bir halife olarak kabul eder. Belyaev ise İbn Zübeyr'in otorite boşluğu döneminde halifeliğini ilan etmesini haklı bulur ve bu nedenle "isyancı" sayılmayacağını savunur.

Abdümelik ve oğlu Velîd dönemini Emevîlerin en güçlü dönemi olarak değerlendiren müelliflerimiz, bu süreçte devletin malî yapısının güçlendiğini, fetih harekâtının ivme kazandığını ve kamu yararına birçok bayındırlık faaliyetinin gerçekleştiğini belirtirler. Velîd b. Abdümelik'in en isabetli yönünün, babasının tayin ettiği valileri görevlerinde tutması ve eyalet yönetimlerine doğrudan müdahale etmemesi olduğunu vurgularlar.

Üç Oryantalist, Emevîler döneminin sonlarına yaklaşan süreçte, Süleyman b. Abdümelik'in kardeşleriyle yakınlık kurmaması ve halefi olarak Ömer b. Abdülazîz'i tayin etmesini özellikle vurgular. Süleyman'ın Yemenli kabilelere dayandığını da ayrıca belirtmektedirler. Bununla birlikte Belyaev, Ömer b. Abdülazîz'i dindar bir kişilikten ziyade, toplumsal hoşnutsuzluğu azaltarak siyasî istikrarı sağlamaya çalışan bir yönetici olarak görmektedir. Ona göre Ömer b. Abdülazîz, halkı ganimetle değil, İslam hukukuna dayalı adaletle yönetmenin kalıcı ve etkili bir yöntem olduğunu fark etmiştir. Diğer iki oryantalist de onun mevâlîlerin haklarını korumaya çalıştığını belirtmekle birlikte, bu politikanın devlet gelirlerini azalttığını ve Emevî ailesinin tepkisini çektiğini ifade ederler.

Ömer b. Abdülazîz'den sonra halife olan Yezîd b. Abdümelik hakkındaki Abbâsî dönemi kaynaklarında yer alan olumsuz tasvirlerin abartılı olduğu konusunda üç oryantalist hemfikirdir. Bu arada Hişâm b. Abdümelik'i ise uzun süre halifelik makamında kalmış, isabetli stratejiler uygulamış ve malî politikalarıyla sonraki

Abbâsî halifelerine dahi örnek teşkil etmiş bir yönetici olarak değerlendirirler. Bununla birlikte Hişâm'ın cimri olduğunu ileri sürerler.

Ayrıca Hişâm'dan sonra kısa sürelerle yönetime gelen Velîd b. Yezîd, Yezîd b. Velîd ve İbrâhim b. Velîd'in dönemlerinde kabileler arası çatışmaların arttığını, halifelerin bu grupların baskısı altında hareket etmek zorunda kaldıklarını ve özellikle Velîd b. Yezîd'in devlet hazinesini kısa sürede tükettiğini belirtirler. Son Emevî halifesi Mervân b. Muhammed ise üç oryantalist tarafından güçlü bir askerî komutan, başarılı bir yönetici ve mahir bir siyasetçi olarak değerlendirilir. Ancak iç karışıklıkların yoğunlaştığı, çözülme sürecine giren devleti ayakta tutmaya gücünün yetmediğini ifade ederler.

Bütün bu değerlendirmeler ışığında, üç Rus oryantalistin Emevîler dönemi ve halifeleri konusunda genel olarak ılımlı bir tutum sergiledikleri, kişisel yorumlarını kaynaklarla desteklemeye çalıştıkları ve siyasî süreçleri açıklarken dönemin iç dinamiklerini dikkate aldıkları görülmektedir. Bu yönüyle çalışmamızın, Emevîler dönemine farklı bir bakış açısı sunduğu ve dönemin yeniden değerlendirilmesine katkı sağladığı düşünülmektedir.

Belyaev'in çalışması kısa ve yüzeysel bilgilerle sınırlı kaldığından Filshtinsky'nin eseriyle birlikte okunmasının gerekli olduğu kanaati oluşmuştur. Filshtinsky'ye gelince, Emevîler dönemine daha derinlemesine yaklaşmakta olup eserini hazırlarken Belyaev'in çalışmasından önemli ölçüde yararlandığı anlaşılmaktadır. Nitekim iki yazarın bazı ifadelerinde doğrudan benzerlikler dikkat çekmektedir. Öte yandan, Emevîler döneminin de dâhil olduğu halifelik tarihi hakkında Rusça literatürde daha güvenilir bilgilere ulaşmak açısından Bolshakov'un çalışması temel bir başvuru kaynağı olarak öne çıkmaktadır.

Bu çalışma ile üç Rus oryantalistin Emevîler dönemi ve halifelerine yaklaşımları analiz edilmiş, eserlerinde öne çıkan hususlar ve söz konusu dönemi nasıl ele aldıkları ortaya konulmuştur. Bununla birlikte, adı geçen oryantalistlerin Hz. Peygamber ve Hulefâ-i Râşidîn dönemlerine dair yaklaşımlarının daha kapsamlı biçimde değerlendirilmesine yönelik çalışmaların yapılması, İslam tarihinin bu dönemlerine bakış açılarının ortaya konulması açısından faydalı olacaktır.

KAYNAKÇA

- Adilbayev, Alau. *Rus Oryantalistlerin Kur'an Çalışmaları*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2000.
- Aksu, Ali. “(İmam İbrahim’in Ebû Müslim’e Gönderdiği Mektup Bağlamında) Abbâsî İhtilal Hareketinde Etnik Grupların Rolü”. *İSTEM* 6/12 (Aralık 2008), 53-70.
- Alaev, Leonid Borisovich. “Vostokovedeniye”. *Bolshaya Rossiiskaya Entsiklopediya 2004-2017*. Erişim 27 Nisan 2025. https://old.bigenc.ru/world_history/text/1930022.
- Alaev, Leonid Borisovich. “Vostokovedeniye, Evropotsentrizm, Orientalizm i Tsivilizatsionniye Tsennosti”. *Vestnik İnstituta Vostokovedeniya RAN* 1 (Şubat 2018), 30-37.
- A. M. Prohorov (baş ed.). “Belyaev Evgeniy Aleksandrovich”. *Bolshaya Sovetskaya Entsiklopediya*. Moskova: Sovyet Ansiklopedisi Yayınevi, 3 Baskı, 1970.
- Apak, Adem. *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi [Emevîler Dönemi]*. 3. Cilt. İstanbul: Ensar, 16. Baskı, 2017.
- Artıkbaev, Kudrat. *Rus Oryantalistlerin Hadis ve Siyer Çalışmaları*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010.

Atçeken, İsmail Hakkı. *Devlet Geleneği Açısından Hişâm b. Abdülmelik*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2001.

Atçeken, İsmail Hakkı. “Abbasi Propagandası Sürecinde Hişâm b. Abdülmelik Dönemi”. *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/17 (Haziran 2004), 21-38.

Atçeken, İsmail Hakkı. “Velîd II”. *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 31 Mart 2025. <https://islamansiklopedisi.org.tr/velid-ii>.

Avcı, Casim. “Hilâfet”. *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 18 Temmuz 2025. <https://islamansiklopedisi.org.tr/hilafet>.

Avcı, Casim. “Kudaâ (Benî Kudâa)”. *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 20 Şubat 2025. <https://islamansiklopedisi.org.tr/kudaa-beni-kudaa>.

Aycan, İrfan – Sarıçam, İbrahim. *Emevîler*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 5. Baskı, 2008.

Aycan, İrfan. “Muâviye b. Ebû Süfyân”, *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 13 Şubat 2025. <https://islâmansiklopedisi.org.tr/muaviye-b-ebu-sufyan>.

Aycan, İrfan. “Mervân I”. *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 1 Mart 2025. <https://islamansiklopedisi.org.tr/mervan-i>.

Baş, Eyüp (ed.). *İslam Tarihi, El Kitabı*. Ankara: Grafiker Yayınevi, 6. Baskı, 2017.

Belousenko, Aleksandra. “İsaak Moiseevich Filshinsky (1918-2013)”. *Elektronnaya biblioteka*. Erişim 25 Nisan 2025.

https://belousenko.readyhosting.com/wr_Filshinsky.htm

Belyaev, Evgeniy Aleksandrovich. *Arabî, İslam i Arabskiy Halifat v Ranee Srednevekov'e*. Moskova: Nauka Yayınevi, 2. Baskı, 1966.

BRE, *Bolshaya Rossiiskaya Entsiklopediya 2004-2017*. “Samizdât”. Erişim 16 Temmuz 2025. <https://old.bigenc.ru/literature/text/3530456>.

Bolshakov, Oleg Georgiyevich. *İstoriya Halifata. 1. İslâm v Aravii (570-633)*. Moskova: Vostochnaya Literatura RAN Yayınevi, 2002.

Bolshakov, Oleg Georgiyevich. *İstoriya Halifata. 2. Epoha Velikih Zavoevanii. 633-656*. Moskova: Vostochnaya Literatura RAN Yayınevi, 2002.

Bolshakov, Oleg Georgiyevich. *İstoriya Halifata. 3. Mejdu Dvuh Grajdanskih Voin (656-696)*. Moskova: Vostochnaya Literatura RAN Yayınevi, 1998.

Bolshakov, Oleg Georgiyevich. *İstoriya Halifata. 4. Apogei i Pedeniye Arabskogo Halifata 695-750*. Moskova: Vostochnaya Literatura RAN Yayınevi, 2010.

Bulut, Yücel. “Oryantalizm”. *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 25 Nisan 2025. <https://islamansiklopedisi.org.tr/oryantalizm>.

Çakan, İsmail Lütfi. “Abdullah b. Yezîd el-Hatmî”. *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 4 Mart 2025. <https://islamansiklopedisi.org.tr/abdullah-b-yezid-el-hatmi>.

Çavuşoğlu, Zişan. *Sebepleri, Oluşumu ve Etkileri Açısından Mercirahit Savaşı (64/684)*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022.

Çubukcu, Asri. “Süleyman b. Surad”. *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 3 Mart 2025. <https://islamansiklopedisi.org.tr/suleyman-b-surad>.

Delice, Ali. “Emevi Devletinin Yıkılış Nedenleri Üzerine Bazı Mülâhazalar”. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3(Aralık 1999), 299-320.

Djagatspanyan, Elena Davidovna. “Nahararı”. *Bolshaya Rossiiskaya Entsiklopediya 2004-2017*. Erişim 30 Temmuz 2025. https://old.bigenc.ru/world_history/text/2252490.

Dreyer, Oleg Konstantinovich vd. *Slovo Ob Uçitelyah. Moskovskiye Vostokovedı 30-60-h Godov*. Moscova: Nauka Yayınevi, 1988.

DUM RF, Duhovnoe Upravlenie Musulman Rossiiskoi Federatsii. “Pamyati Arabista i İstorika Olega Bolshakova (03.06.1929-20.04.2020)”. Erişim 25 Nisan 2025. <https://dumrf.ru/common/opinions/16993>.

Dural, Osman Nuri. *Muâviye Bin Ebî Süfyan’a Yöneltilen Eleştiriler*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007.

Dûrî, Abdülazîz. “Divan”. *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 5 Mart 2025. <https://islamansiklopedisi.org.tr/divan--devlet>.

Ecer, Ahmet Vehbi. “Abdullah b. Zübeyr’in Halifeliği ve Kurduğu Devlet”. *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16/10 (Ocak 1998), 153-162.

Fırlalı, Ethem Ruhi. “Hüseyin”. *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 26 Şubat 2025. <https://islamansiklopedisi.org.tr/huseyin>.

Fırlalı, Ethem Ruhi. “İslâm Tarihinde Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin Dönemleri (Mezhepler Tarihi Açısından Bir Tedkik)”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26/1-4 (Ağustos 1983), 353-370.

Fırlalı, Ethem Ruhi. “Hasan”. *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 15 Şubat 2025. <https://islamansiklopedisi.org.tr/hasan>.

Fırlalı, Ethem Ruhi. “Abdullah b. Muâviye”. *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 7 Nisan 2025. <https://islamansiklopedisi.org.tr/abdullah-b-muaviye>.

Fırlalı, Ethem Ruhi. “Hâricîler”. *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 15 Nisan 2025. <https://islamansiklopedisi.org.tr/hariciler>.

Fırlalı, Ethem Ruhi. “İbâziyye”. *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 6 Mart 2025. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibaziyye>.

Fidan, Mehmet Akif. “Yezib b. Abdülmelik ve Dönemi Üzerine”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 49/2 (2008), 339-355.

Filshinsky, İsaak Moiseevich. *Halifat Pod Vlast’yu Dinastii Omeyadov (661-750)*. Moskova: Sovero-print Yayınevi, 2005.

Frantsuzov, Sergei Alekseevich. “Oleg Georgiyevich Bolshakov”. *İVR RAN*. Erişim 25 Nisan 2025.

Güler, Mehmet Nuri. “Kur’ân-ı Kerim’e Göre Halife Kavramı”. *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (Haziran 1995), 159-185.

Güneşdoğdu-Sarıtaş, Sümeyya Büşra. *Osmanlı Enderun Mektebi ve Alman Oryantalistler Joseph Von Hammer, Johann Wilhelm Zinkeisen ve Josef Matuz’un*

Enderun Mektebi Hakkındaki Görüşleri. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.

Haciev, Hanoğlan. “Bir Emevî Vâlisi ve Komutanı: Mesleme b. Abdülmelik b. Mervân”. *İSTEM* 8/15 (Aralık 2010), 111-142.

Haliloğlu, Fahrettin. *Julius Reiner’in “Muhammed Und Der İslam” Eserinin Siyer Açısından Değerlendirilmesi*. Çorum: Hitit Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Hasan, İbrâhim Hasan. *Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*. çev. İsmail Yiğit, Sadreddin Gümüş. 1 ve 2.Cilt. İstanbul: Kayıhan Yayınları. 1991-1996.

İbn Haldûn, Abdurrahmân b. Muhammed b. Haldûn Hadramî (v. 808/1406). *Mukaddime*. çev. Halil Kendir. 1. Cilt. Ankara: Yeni Şafak Kültür Armağanı Yayınevi, 2004.

İbnü'l-Esîr, İzzüddîn Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî (v. 630/1233). *el-Kâmil fi't-Tarih Tercümesi*. çev. Dr. Ahmet Ağırakça vd. 3, 4 ve 5.Cilt. İstanbul: Bahar Yayınları, 1986-1991.

Kara, Cahid. “Yahyâ b. Zeyd İsyanı ve Horasan'daki Etkileri”. *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 24/2 (Aralık 2020), 765-787. Erişim 2 Nisan 2025. <https://doi.org/10.18505/cuid.787925>.

Kazancı, Ahmet Lütfi. “Haccâc b. Yusuf es-Sakafî (95/714)”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/1 (Ocak 1992), 117-127.

Kılıç, Ünal. *Yezîd b. Muâviye*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1999.

Kılıç, Ünal. “Yezîd I”. *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 15 Şubat 2025. <https://islamansiklopedisi.org.tr/yezid-i>.

Kılıç, Ünal. “Harre Vakasının Sebepleri Hakkında Bazı Mülâhazalar”. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 (Aralık 2000), 317-324.

Kılıç, Ünal. “Yezîd II”. *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 24 Mart 2025. <https://islamansiklopedisi.org.tr/yezid-ii>.

Kılıç, Ünal. “Ebû Seleme el-Hallâl ve Abbâsî Devleti’nin Kuruluşundaki Rolü”. *Dergipark*. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/cuifd/issue/4311/257316>. Erişim 13 Nisan 2025.

Koryagin, Vladimir. “İntelliget, titan, uçitel”. *Gazema.ru*. Erişim 18 Ekim 2013. https://www.gazeta.ru/science/2013/10/18_a_5715217.shtml.

Koyuncu, Mevlüt. “Yezîd III”. *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 2 Nisan 2025. <https://552050.fsuzsk.asia/yezid-iii>.

Kurt, Hasan. “Mesleme b. Abdümelik”. *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 18 Mart 2025. <https://islamansiklopedisi.org.tr/mesleme-b-abdumelik>.

Kurt, Hasan. “Mervân II”. *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 2 Nisan 2025. <https://islamansiklopedisi.org.tr/mervan-ii>.

Kuznetsov, Vasiliy Aleksandrovich. “Ob Isaake Moiseeviche Filshinskome”. *Lehaim*. Erişim 25 Nisan 2025. Lehaim.ru/ARHV/260/kadish1.htm.

Küçükaşcı, Mustafa Sabri. “Harre Savaşı”. *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 28 Şubat 2025. <https://islamansiklopedisi.org.tr/harre-savasi>.

Livelib. “Luchshiy Knigi Isaaka Moiseevicha Filshinskogo”. Erişim 25 Nisan 2025. <https://www.livelib.ru>author>top-isaak-filshinskij>.

Lukin, Aleksandr Vladimirovich. “Vostokovedeniye: Predmet i Perspektivı Razvitiya v Rossii”. *Vestnik Sankt-Peterburgskogo Universiteta. Vostokovedeniye i Afrikanistika* 15/2 (2023), 234-252. <https://doi.org/10.21638/spbu13.2023.202>.

Nikitin, M. D. “Orientalizm” E. Saida, Teoriya Kolonyalnogo Diskursa i Vzaimodeistvie Vostoka i Zapada: k Vırabotke Novogo Ponimaniya Problem”. web.archive.org. Erişim 29 Nisan 2025.

“OBYA”-“OES”. *Narodı i kulturu. Oksfordskaya entsiklopediya. “Orientalizm”*. Erişim 26 Nisan 2025.

Onat, Hasan. “Husayn b. Nümeyr”. *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 3 Mart 2025. <https://islamansiklopedisi.org.tr/husayn-b-numeyr>.

Ongunyurt, Erol. *Velîd b. Abdûlmelik'in Halifeliği ve Şahsiyeti*. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022.

Önkal, Ahmet. “İslâm Tarihçiliğinde Tarafsızlık Problemi”. *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 5/1 (2005), 253-265.

Öz, Şaban. *İslam Tarihi*. çev. Ernar Esimkulov. Almatı: Daur, 2018.

Özaydın, Abdülkerim. “Esed b. Abdullah el-Kasrî”. *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 30 Mart 2025. <https://islamansiklopedisi.org.tr/esed-b-abdullah-el-kasri>.

Özkuyumcu, Nadir. “Hişâm b. Abdûlmelik”. *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 28 Mart 2025. <https://islamansiklopedisi.org.tr/hisam-b-abdulmelik>.

Özkuyumcu, Nadir. “Hâris b. Süreyc”. *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 10 Nisan 2025. <https://islamansiklopedisi.org.tr/haris-b-sureyc>.

Paça, Hüseyin. “Abdurrahman b. Muhammed b. Eş'as İsyanı”. *İslam Tarihi Araştırmaları Dergisi* 5. <https://dergipark.org.tr/en/pub/itad/issue/48177/603535>. (Ağustos 2019), 76-99.

Popova, İrina Fedorovna. “Rossiiskoe Vostokovedeniye na Slujbe Gosudarstvu”. *Trudi İİAE DVO RAN* 44 (2024), 9-25. DOI 10.24412/2658-5960-2024-44-9-25.

Popova, İrina Fedorovna. “Zasedaniye Kruglogo Stola “Sostoyaniye i Perspektivı Razvitiya Rossiiskogo Vostokovedeniya”. *Otkritiye Vıstavki “Hraniteli Kulturnogo Koda. Rossiiskoye Vostokovedeniye v Litsah”*. *Pismennıye Pamyatniki Vostoka* 17/2 (41) (Mart 2020), 117-130. DOI: 10.7868/S1811806220020107.

Popova, İrina Fedorovna. “Klassičeskoye vostokovedeniye na sovremennom etape: problemı i perspektivı”. *Cyberleninka*. Erişim 2 Mayıs 2025.

<https://cyberleninka.ru/article/n/klassicheskoe-vostokovedenie-na-sovremennom-etape-problemy-i-perspektivy/viewer>.

Poyraz, Mevlüt. “Ömer B. Abdulazîz”. *Akademik-Us* 3/1 (Eylül 2019), 99-106.

Reitblat, Abram Ilyich. “Orientalizm” i Russkiy Orientalizm (Obzor Knig po Orientalizmu v Russkih Vostokovedenii i Literature)”. *Novoe Literaturnoe Obozreniye*. Erişim 27 Nisan 2025.

Rodinson, Maxime. “Oryantalizmin Doğuşu”. ev. Ahmet Turan Yüksel. *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 2/3 (Ocak 2002), 171-188.

Safonova, Natalya Vyacheslavovna. “Shidfar Betsi Yakovlevna”. *Bolshaya Rossiiskaya Entsiklopediya*. Erişim 25 Nisan 2025. <https://bigenc.ru/c/shidfar-betsi-iakovlevna-8def95>.

Sarı, Osman. *Oryantalizm zerine Bir Araştırma*. Elazığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008.

Sarıçam, İbrahim. “İbrâhim b. Velid”. *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 3 Nisan 2025. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibrahim-b-velid>.

Shastitko, Petr. “Vostokovedeniye v Rossii”. *Entsiklopediya Krugosvet*. Erişim 2 Mayıs 2025.

https://www.krugosvet.ru/enc/istoriya/VOSTOKOVEDENIE_V_ROSSII.html.

Sıddıqı, İqtıdar Husain. “Muhammed b. Kâsım es-Sekafi”. *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. <https://islamansiklopedisi.org.tr/muhammed-b-kasim-es-sekafi>. Erişim 18 Mart 2025.

Sırma, İhsan Süreyya. *Hilâfetten Saltanata Emeviler Dönemi*. İstanbul: Beyan Yayınları, 12. Baskı, 2006.

Soltayev, Zelimhan. *Rus Oryantalistlerinin Siyer alışmaları (19. ve 20. Yüzyıllar)*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009.

Söylemez, Mehmet Mahfuz. “Vsit”. *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 10 Mart 2025. <https://islamansiklopedisi.org.tr/vasit>.

Suyutî, Celâlüddîn Abdurrahman b Eb Bekr (v. 911/1505). *Târihu'l-hulefâ*. Katar: Dru'l-Minhâc, 2013.

Taberî, Eb Câfer Muhammed b. Cerîr (v. 310/922). *Târihu'l-mem ve'l-Mlk*. ed. Eb Suheyb el-Kerem. Riyad: Beytü'l Efkâr ed-Devleviyye Yayınevi.

Taberî, Ebû Câfer Muhammed b. Cerîr (v. 301/923). *Târihu't-Tâberî Taberî Tarihi*. çev. Cemalettin Saylık. 6 ve 7. Cilt. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2022-2023.

Şemşek, Vesile. *Rusça Literatürde Hz. Muhammed İmajı (Panova, Medvedko, Germanoviç ve Antonoviç Örneğinde)*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016.

el-Ubûdî, Câsim. “Mûsâ b. Nusayr”. *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 10 Mart 2025. <https://islamansiklopedisi.org.tr/musa-b-nusayr>.

Varol, M. Bahaüddin. “Emevîler’in Hz. Ali ve Taraftarlarına Hakaret Politikası Üzerine”. *İstem* 4/8, (2006), 83-107.

Vinnikov, Isaak Natanovich (ed.). *Akademik V. V. Bartold Soçineniya*. 4 Cilt. Moskova: Nauka Yayınevi, 1966.

World Ort Elektronnaya Evreiskaya Entsiklopediya. “Filshtinsky Isaak”. Erişim 25 Nisan 2025. <https://www.sakharov-center.ru/asfcd/auth/?t=page&num=1099>.

Ya’kûbî, Ahmed b. Ebû Yakub b. Cafer b. Hehb b. Vâzih (v. 292/905). *Târihu'l Yakûbî*. ed. Halîl Mansûr, 2. Cilt. Beyrût-Lübnan: Darü'l Kütübî'l-İlmiyye.

YarGU, Yaroslavskiy Gosudarstvennyy Universitet. “Edward Said i “Orientalizm” (Edward Said ve Oryantalizm). Erişim 27 Nisan 2025.

<http://www.lib.uniyar.ac.ru/edocs/iuni/20180109.pdf>.

Yıldız, Hakkı Dursun. “Abdülmelik b. Mervân”. *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 3 Mart 2025. <https://islamansiklopedisi.org.tr/abdulmelik-b-mervan>.

Yıldız, Hakkı Dursun. “Ebû Müslim-i Horasânî”. *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 11 Nisan 2025. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ebu-muslim-i-horasani>.

Yıldız, Hakkı Dursun. “Abbâsîler”. *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 3 Mart 2025. <https://islamansiklopedisi.org.tr/abbasiler>.

Yiğit, İsmail, “Emevîler”. *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 5 Mart 2025. <https://islamansiklopedisi.org.tr/emeviler>.

- Yiğit, İsmail. “Muhtâr es-Sekafî”. *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 4 Mart 2025. <https://islâmansiklopedisi.org.tr/muhtar-es-sekafi>.
- Yiğit, İsmail. “Kuteybe b. Müslim”. *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 14 Mart 2025. <https://islamansiklopedisi.org.tr/kuteybe-b-muslim>.
- Yiğit, İsmail. “Süleyman b. Abdülmelik”. *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 19 Mart 2025. <https://islamansiklopedisi.org.tr/suleyman-b-abdulmelik>.
- Yiğit, İsmail. “Ömer b. Abdülazîz”. *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 20 Mart 2025. <https://islamansiklopedisi.org.tr/omer-b-abdulaziz>.
- Yiğit, İsmail. “Mevâlî”. *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 15 Nisan 2025. <https://islamansiklopedisi.org.tr/mevali>.
- Yüksel, Ahmet Turan. *İhtirastan İktidara Kerbelâ*. Konya: Yediveren Yayınları, 1. Baskı, 2001.
- Yüksel, Ahmet Turan. “Ubeydullah b. Ziyâd”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 23 Mayıs 2025. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ubeydullah-b-ziyad>.
- Yüksel, Azmi. “Ahtal”. *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 8 Ağustos 2024. <https://islâmansiklopedisi.org.tr/ahtal>.
- Yüksel, Mücahit. “Süleyman b. Abdülmelik Dönemine İlişkin Bazı Tespitler”. *Mütefekkir* 3/6 (Aralık 2016), 427-444.